

W/1-6

sociologický časopis

1

ROČNÍK 22

1986

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Postavenie a životná perspektíva mládeže
v socializme ● Odraz životních změn v
hodnotovém zaměření mládeže ● Perspek-
tivy zapojování mládeže do pracovního pro-
cesu ● Praktické základy vědy ve světle

marxistické diskuse ● Zdůvodnění inter-
pretačních schémat ● Specifika sociologic-
kého zkoumání náboženské víry ● Recen-
ze ● Zprávy a informace

60,-

Sociologický časopis **Социологический журнал** **Sociological Review** **Sociologische Zeitschrift** **Revue de Sociologie** **1**

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 24 93 91-5, 1. 331, 333

Obsah č. 1/1986

STATI

<i>Suchý J.</i> : Postavenie a životná perspektíva mládeže v socializme	1
<i>Cermáková Z.</i> : Odras životních změn v hodnotovém zaměření mládeže	11
<i>Hudeček J.</i> : Perspektivy zapojování mládeže do pracovního procesu	27
<i>Znoj M.</i> : Praktické základy vědy ve světle marxistické diskuse	38
<i>Batygin G. S.</i> : Zdůvodnění interpretačních schémat	50
<i>Foret M.</i> : Specifika sociologického zkoumání náboženské víry	62

RECENZE

<i>Kohout J.</i> : Aktuální problémy sociologických výzkumů	75
<i>Oliverius R.</i> : G. M. Andrejeva, Sociální psychologie	77
<i>Kovalovský J.</i> : A. P. Butenko, Socializm kak mirovaja sistema	80
<i>Rehák J.</i> : J. Schenk, Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani	84
<i>Trávníčková I.</i> : P. Vojna a kol., Kriminalita — skutečnost a právní vědomí	86
<i>Oplová A.</i> : W. Friedrich — W. Gaier — F. Voss, Kritika buržuažnych teorij molodoži	88
<i>Freitová E.</i> : World Yearbook of Education 1984: Woman and Education	92

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Bártová E.</i> : Osmnáctá mezinárodní konference zástupců filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí	93
<i>Miltová A.</i> : Sociologové k otázkám rozvoje města a venkova	93

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Ročník XXII

1986

Redakční rada:

Karel Rychtařík (vedoucí redaktor), Eva Bártová (výkonná redaktorka), Jaroslava Bauerová, Vlastislav Bauch, Vladimír Dubský, Jiří Dvořák, Pavel Dvořák, Blanka Filipcová, Rudolf Franěk, Ivan Hálek, Marie Huláková, František Charvát, Karel Kára, Jaroslav Kohout, František Kutta, Jiří Linhart, Antonín Matějovský, Přemysl Maydl, Jan Sedláček, Miroslav Štráchal, Věra Urbanová, Antonín Vaněk, František Zich

*Adresa redakce: 110 00 Praha 1-Staré Město, Jilská 1.
Telefon 249391—5, l. 331, 333*

ÚVODNÍKY

K monotematickému číslu o společenském vědomí 5 433

STATI

PE 4584/12. 1986.

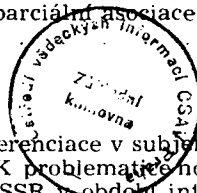
Batygin G. S.: Zdůvodnění interpretačních schémat	1	50
Brychnáč V. — Cechák V.: Socialistické společenské vědomí, jeho výzkum a formování	5	450
Bubelini J.: Sociálnopsychologická klíma pracovného kolektívu — niektoré teoretické a metodologické otázky	4	351
Čáповá S. — Hrzal L.: Některé otázky dialektiky běžného vědomí a společenské praxe	5	472
Cech V.: Sociologie podniku v soudobé etapě vědeckotechnického rozvoje	2	97
Cech V.: Mikrosvět práce	4	341
Cermáková Z.: Odraz životních změn v hodnotovém zaměření mládeže	1	11
Duffková J.: Pojetí kvality života v současné nemarxistické sociologii	2	153
Foret M.: Specifika sociologického zkoumání náboženské víry	1	62
Formánek M.: Aktuální úkoly výchovy socialistické osobnosti	5	478
Gordon L. — Nazimová A. K.: Technicko-technologický pokrok a sociální rozvoj dělnické třídy v Sovětském svazu	4	330
Hahnová T.: K sociologickému zkoumání duchovních procesů jako momentů intenzifikace socialistického životního způsobu	5	496
Hudeček J.: Perspektivy zapojování mládeže do pracovního procesu	1	27
Chlumský V.: Řízení sociálního rozvoje velkých resortních sociálních systémů	6	582
Kravčenko A. I.: Služba sociálního rozvoje podniku: problémy, úkoly a pracovní metody	2	110
Krivý V.: K teoreticko-metodologickým otázkám skúmania hodnotových orientácií osobnosti	3	240
Kutta F.: Sociální politika a zdokonalování systému plánovitého řízení sociálních procesů	3	209
Kutta F.: Problémy prognózy sociálního rozvoje	6	571
Matějů P.: Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilitních dat	2	131
Matějů P.: Vzdělání — mzda — životní úroveň. K jednomu z kritérií zásluhovosti v oblasti odměňování a utváření životní úrovně	6	599
Pecen J.: K některým otázkám vývoje československé mládeže	6	561
Sedláček J.: Max Weber — klasik buržoazní sociologie	3	220
Stena J.: K interpretaci pojmu „politická kultura“	5	459
Suchý J.: Postavení a životná perspektíva mládeže v socializme	1	1
Večerník J.: Sociologická analýza ekonomických procesů: příklad pracovních sil	2	117
Vítečková J.: Teoreticko-metodologické poznámky k výzkumu hmotných podmínek života	3	257
Vítek K.: Existují rezervy v boji se zločinností?	4	363
Zich F.: Osvojování sociologických zákonů společenského vývoje v praktické činnosti lidí	4	321
Zich F.: Hlavní rysy stavu společenského vědomí naší společnosti	5	434
Zima J. — Varga V.: Stav politického vedomia družstevných roľníkov	5	506
Znoj M.: Praktické základy vědy ve světle marxistické diskuse	1	38

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Cepelka O.: Empirický výzkum pro řízení organizací. Cíle, závěrečné zprávy, komunikace s uživatelem	3	269
Dvořák P.: Ke koncepci banky dat výzkumů veřejného mínění	6	615
Kunstová A.: Možnosti zjišťování a měření negativních jevů ve vědomí lidí	5	514
Rehák B.: Vícenásobná a parciální asociace v kontingenčních tabulkách	4	374

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Hartl J. — Večerník J.: Sociálně třídní diferenciace v subjektivní reflexi	5	526
Linhart J. — Tuček M. — Vodáková A.: K problematice hodnotových orientací a ekonomického vědomí obyvatel ČSSR v období intenzifikace národního hospodářství	6	630

00317/87

Lovaš L. — Jurečková V.: Postoje súčasnej učňovskej mládeže k jej budú- cim povolaniam	2	164
Musil L.: Dimenze vnímání práce: výzkum postojů pracovníků na externích montážích	4	395
Seifert I.: Svojvoľná absencia pracovníkov banského podniku bývajúcich na spoločnej ubytovni — príčiny a súvislosti	4	403

RECENZE

(v závorce je uvedeno jméno autora recenze)

Agresti A.: Analysis of Ordinal Categorical Data (J. Řehák)	6	658
Aktuální problémy sociologických výzkumů (J. Kohout)	1	75
Andrejeva G. M.: Sociální psychologie (R. Oliverius)	1	77
Burian A.: K sociologickým problémům řídicí práce v zemědělství (M. Hájek)	4	424
Butenko A. P.: Socializm kak mirovaja sistema (J. Kovalovský)	1	80
Cesty dialogu. K spolupráci komunistov a sociálních demokratov v boji za mier a odzbrojenie (J. Křestan)	2	182
Dialektika objektivních podmínek a subjektivního faktoru ve formování osobnosti rozvinuté socialistické společnosti (M. Semela)	5	544
Diligenskij G. G. a kol.: Problémy třídní psychologie v soudobé kapitalis- tické společnosti (R. Havlík)	4	425
Friedrich W. — Gaier W. — Voss F.: Kritika buržuažnych teorij molodoži (A. Oplová)	1	88
Georgijev P. — Palavejev Č.: „Zelenite“ v političeskija život na FRG (L. Hrzal — O. Ševčík)	6	655
Hrabě J.: Kritika soudobé buržoazní sociologie armády (A. Stojan)	4	419
Hrzal L. a kol.: Politika, revoluce a úloha násilí (S. Čápová)	3	282
Hrzal L.: Morálka, smysl života, svoboda (V. Ďurinová)	6	644
Kississou-Boma J. R.: Classes sociales et idéologies en Afrique Centrale (O. Lev)	2	189
Klopov E. V.: Rabočij klass SSSR. Tendenciji razvitija v 60—70e gody (J. Večerník)	6	646
Lebart L. — Morineau A. — Warwick K. M.: Multivariate Descriptive Sta- tistical Analysis (B. Řeháková)	3	294
Lobanov N. A. a kol.: Proizvodstvennyje brigady v promyšlennych predpri- jatijach (J. Kohout)	2	184
Máté S.: Zöldek, alternatívok, környezetvédök. Az ökológiai mozgalmak elmélete és politikája (L. Hrzal — O. Ševčík)	6	655
Matouš M.: K povaze a příčinám změn v ideologickém zápase (D. Pavlů)	4	412
Musil J. a kol.: Lidé a sídliště (J. Linhart)	3	288
Něčiporenko L. A.: Buržoazní „sociologie konfliktu“ (J. Sedláček)	6	653
Pittner M.: Regulace — řízení — vedení (J. Kuzin)	3	292
Rychtařík K.: Sociologie poznání a přeměny světa (J. Sedláček)	2	178
Sak P.: Sociální vývoj mládeže (A. Kabátek — F. Charvát)	4	415
Schenk J.: Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani (J. Řehák)	1	84
Slepenkov I. M.: Naučnyj komunizm i konkretnyje sociologičeskije issle- dovanija (M. Krpata)	3	286
Sluněčková J.: Právní vědomí (S. Kučera)	5	540
Socialnyje aspekty formirovanija novych popolněnij rabočego klassa — ten- denciji, problemy, opyt (J. Hudeček)	6	649
Sociológia 1985 (J. Mišovič)	4	407
Soukup M.: Strategie rozvoje zemské civilizace (F. Charvát — J. Pecen)	2	177
Teoretické a metodologické přístupy ke zkoumání socialistického společen- ského vědomí (P. Václavík)	5	543
Uledov A. K.: Obščestvennaja psihologija i ideologija (E. Hanousek)	5	537
Vaněk A.: Kapitoly z dějin české a slovenské sociologie (E. Urbánek)	3	284
Vellemann P. F. — Hoaglin D. C.: Applications, Basics, Computations of Ex- ploratory Data Analysis (J. Řehák)	2	186
Vojna P. a kol.: Kriminalita — skutečnost a právní vědomí (I. Trávníčková)	1	86
World Yearbook of Education 1984: Woman and Education (E. Freiová)	1	92
„Zeljonyje“: ideologija i politika (L. Hrzal — O. Ševčík)	6	655
27. ročník Demografie (I. Lesný)	4	410

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Bártová E.</i> : Osmnáctá mezinárodní konference zástupců filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí	1	93
<i>Brychnáček V. — Čechák V.</i> : Výzkum socialistického společenského vědomí ČSAV — dosažené výsledky a zaměření v 8. pětiletce	5	548
<i>Dubský V.</i> : Mezinárodní vědecká spolupráce Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV — dosažené výsledky a zaměření v 8. pětiletce	6	661
<i>Franěk R.</i> : Sociální efektivnost empirických sociologických výzkumů	3	313
<i>Gabal I. — Matějů P.</i> : Informace o mezinárodním sympoziu „Životní způsob, volný čas a kulturní rozvoj“	2	200
<i>Hončák J.</i> : Zpráva o soutěži mladých pracovníků Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV o nejlepší vědeckou práci	3	317
<i>Janko J.</i> : Jan Evangelista Purkyně ve vědě a kultuře	6	670
<i>Kábele J. — Čechák V.</i> : X. sympozium ICSS — Tělesná kultura a sport ve způsobu života mladé generace	2	202
<i>Kaňáková Z.</i> : Sociální rozvoj pracovních kolektivů v 8. pětiletce	2	196
<i>Lišková L.</i> : Valné shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV	3	299
<i>Machoň L.</i> : Mezinárodní vědecká konference „Sociální politika a řízení sociálních procesů“	3	311
<i>Miltová A.</i> : Sociologové k otázkám rozvoje města a venkova	1	93
<i>Pernica V.</i> : Konference „Teoretické a metodologické aspekty systémového inženýrství“	4	429
<i>Pernica V.</i> : Konference „Automatizované systémy řízení a informační systémy řízení sociálního rozvoje — ASR/INF '85“	6	663
<i>Pittner M. — Pavlík P.</i> : Mezinárodní konference „Socialismus a globální problémy současnosti“	2	193
<i>Ražnok J.</i> : Zkoumání stavu společenského vědomí	5	554
<i>Růžicka R.</i> : Kolokvium Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV k soudobým úkolům vědeckovýzkumné činnosti	3	305
<i>Svítek J.</i> : Příspěvek k sociologii hudby	6	670
<i>Vaněk A.</i> : Karel Galla pětáosmdesátiletý	3	298
<i>Vítek M.</i> : Teorie a praxe sociálního projektování	6	662

ANOTACE

(v závorce je uvedeno jméno autora anotace)

Historická statistická ročenka ČSSR (V. Srb)	2	205
Slovar prikladnoj sociologii (J. Bubelíni)	2	206

PE 4584 / 22. 1986.

Postavenie a životná perspektíva mládeže v socializme

JIŘÍ SUCHÝ
Ekonomický ústav SAV, Bratislava

1. Sociálna subjektivita súčasnej mladej generácie

317 / 87 h

Problematika mládeže nadobudá v súčasnosti nové poznávacie dimenzie nielen v súvislosti so zmenami — alebo oneskorením a defektnosťou zmien v sociálnej subjektivite mládeže samej, ale aj pod vplyvom diverzifikácie a prevratnosti zmien objektívnych spoločenských podmienok jej života.

Ak život mládeže v minulosti podstatne determinovalo viacmenej homogénne sociálne mikroprostredie či mezoprostredie ustálenej lokálnej spoločnosti, intervenujú dnes v jej živote čoraz komplexnejšie makroštruktúry spoločnosti, sprostredkujúce pôsobenie globálnych súvislostí spoločenského celku a jeho medzinárodného kontextu na životný proces jej členov. Rozporuplné a zväčša konfliktné procesy prebiehajúce v súčasnom rozdelenom svete, od technologického pokroku a ekonomického rozvoja až po lokálne politické konflikty, národnooslobodzovacie hnutia, všeobecnú krízu kapitalizmu a svetový revolučný proces, konfrontujú život mládeže aj v socializme s existenciou sociálne triednych protirečení, ktoré kladú na formovanie subjektívneho profilu mládeže, utváranie jej spoločenského vedomia a zmýšľania špecifické nároky, ktoré nachádzajú vo vlastnej životnej skúsenosti našej mládeže nedostatočnú oporu. Mládež sa s globálnymi problémami sveta, v ktorých dominujú triedne rozdiely ľudí a sociálne politické rozdelenie sveta, oboznamuje cez kultúrne filtre národných spoločností a štátnych útvarov, v ktorých žije, a teda nevyhnutne v ideologickej forme. Prirodzený kriticizmus mládeže a jej obmedzená vlastná sociálna skúsenosť robia z osvojovania sociálnych informácií o svete, ich socialistického zhodnocovania vo vedomí súčasnej mladej generácie z formovania jej socialistického uvedomenia a presvedčenia mnohostranne kontaminovaný a len zložite napredujúci proces.

Podmienky úspešného dovŕšenia socialistickej personalizácie mladých ľudí a sformovania ich socialistického presvedčenia tak objektívne zvyšujú význam ich vecnej racionálnej informovanosti o priebehu triednych zápasov v rozdelenom svete a o účasti mladých ľudí v nich, ku ktorej ich priamo vedie neutešnosť ich sociálneho postavenia v jeho kapitalistickej časti, spôsobená predovšetkým vznikom juvenilnej nezamestnanosti. Kľúčovú úlohu v socialistickom zhodnotení sociálnych informácií, usvedčujúcich ideologicky vyblýskanú tvár kapitalistickej spoločnosti z pretvácky, hrá osobný styk mladých ľudí z oboch častí rozdeleného sveta navzájom, prehlbovanie kontaktov pokrokových mládežníckych organizácií a upevňovanie solidarity mládeže v boji proti imperiaлизму, vykorisťovaniu, sociálnej nespravodlivosti a pri obrane mieru ako základnej podmienky šťastnej budúcnosti väčšiny mládeže sveta. Sformovanie a rozvoj socialistickej subjektivity mládeže sa stáva v tejto situácii úlohou, pri riešení ktorej musí komunistická výchova mládeže citlivo reagovať na aktívnu intervenciu globalizujúcich internacionálnych tendencií v konkrétnych problémoch života našej mládeže takmer vo všetkých jeho oblastiach.

Táto zmena je, pravda, iba jednou stránkou podstatnej zmeny výchovnej

situácie súčasnej mládeže, v ktorej búrlivý charakter sociálno-politických zmien prebiehajúcich vo svete podlomil platnosť väčšiny predpokladov tradičnej výchovy.

Výchovné formovanie osobnosti v mnohostranne dynamizovanom a čoraz užšie vzájomne prepojenom svete prestáva byť predovšetkým výhradnou záležitosťou verbálneho učenia a osvojovania si formálnych poznatkov a stáva sa prvorade funkciou osobnej účasti mladých ľudí na praktických premenách spoločnosti a správneho osobnostného vyhodnotenia životnej skúsenosti, ktorú pri tom získavajú.

Účinnosť intenciálnej výchovy súčasnej mládeže závisí tak dnes v podstatnej miere na konzistencii tejto výchovy s funkcionálnymi vplyvmi spoločenského prostredia, alebo na presvedčivosti a praktickej účinnosti kritiky jeho nedostatkov. Úspešné sformovanie a rozvoj socialistickej subjektivity súčasnej mládež generácie v jednote jej psychických a praktických vlastností a v podstatnej obsahovej štruktúre nárokov, ktoré na ňu kladie rozvoj socializmu v súčasnom svete, je takou úlohou sociálneho poznania a výchovnej praxe socialistickej spoločnosti, riešenie ktorej bezprostredne zakladá východiská väčšej sociálnej angažovanosti mládeže v pokrokovej premene sveta.

V socialistickej spoločnosti sa pokroková angažovanosť mládeže konkretizuje predovšetkým v úlohách jej aktívnej účasti na procesoch rozšírenej reprodukcie spoločenského života, v ktorých sa rozvíja socializmus a jeho medzinárodná váha a spolu s ním aj istoty sociálneho postavenia mládeže v ňom.

Požiadavka sociálnej aktivity mládeže ako faktora optimalizácie jej sociálneho postavenia v socialistickej spoločnosti sa nepodmieňuje dosiahnutím dospelosti, ale chápe sa ako ústretový činiteľ začleňovania mladého človeka do spoločnosti, obsah ktorého sa obohacuje spolu s pokročilosťou jeho ontogenetického vývinu.

Očividná správnosť tejto požiadavky si už v spoločenskej praxi vyžiadala vznik rozličných foriem zapájania mládeže do spoločensky prospešnej práce a spoločensko-politických činností prostredníctvom mládežníckej organizácie. Dnes už starší účastníci mládežníckeho hnutia si však pamätajú oveľa širší register možností zapájania sa mladých ľudí do produktívnej a politickej práce, ktoré umožňovali nielen štúdium popri zamestnaní, ale aj zamestnanie popri štúdiu, ktorému dnes stojí v ceste množstvo administratívnych zábran, ignorujúcich skutočnosť, že práve špičková pokroková inteligencia smerovala k vzdelaniu zväčša cestou pracovného života, na ktorej sa pri prekonávaní životných prekážok formovali jej ľudské hodnoty a charaktery.

Za odbúranie zábran, ktoré stoja v ceste tejto reálnej škole života tým, ktorí pre zdolanie jej obtiaží cítia dostatok síl, hovorí nielen skúsenosť „druhej vzdelávacej dráhy“ v niektorých západných krajinách, ale predovšetkým základné sociálne istoty občana v socialistickej spoločnosti. Tieto úvahy stoja v pozadí novelizácie predpisov upravujúcich vstup vysokoškolákov do dočasného a vedľajšieho pracovného pomeru a pomeru so skrátenou pracovnou dobou, ktorá sa pripravuje v ZSSR a ktorá sa pokúša skrátiť sociálnu dištanciu medzi sférou vzdelania a výrobnou a životnou praxou, odtrhnutosť ktorých sa v socialistických krajinách stala zdrojom vážnych výchovných a formatívnych problémov v živote mládeže.

2. Miesto a funkcia práce v živote súčasnej mládeže

Jedným z nápadných paradoxov nášho výchovno-vzdelávacieho systému je skutočnosť, že hoci deklaruje ústrednú hodnotu práce v živote človeka, poskytuje mladému človeku minimálnu príležitosť fyzicky pracovať, v rozpore s tým,

že fyzická práca je bezprostredným základným a rozhodujúcim formatívnym faktorom vo fylogénze i ontogénze človeka. Dokonca polytechnická a pracovná výchova sa v tomto systéme zmenila z mnohých dôvodov na verbálne vyučovanie.

Dôsledkom toho je nielen nevyvinutý vzťah našich mladých ľudí k práci a ich nízka odolnosť voči pracovným záťažiam, ale aj fyzické a zdravotné manka v ich osobnostnom vývine, výrazne poznačenom hypodynamiou mestského spôsobu života. Pri dovršovaní prestavby našej výchovno-vzdelávacej sústavy bude preto treba citlivo zvážiť únosnú hranicu medzi zlepšovaním životných podmienok mládeže a zľahčovaním pracovných nárokov štúdia a profesionálneho výcviku a uviesť do socializačného procesu mladistvých reálne problémy praktického života, ktorých riešenie by provokovalo ich sociálnu aktivitu, rozvíjalo ich vôľové vlastnosti, pracovné záujmy a prebúdzalo v nich vedomie, že právo na prácu sa stáva reálnou skutočnosťou života aj vďaka ich osobnému prínosu k rozvoju systému spoločenskej práce.

Nevyhranené pracovné postoje a nerozvinutý vzťah k práci u našej mládeže predstavujú byť výchovnými problémami a prerastajú v problémy sociálne v rozšírených ťažkostiach pracovnej adaptácie mladých ľudí pri ich vstupe do zamestnania, kedy je s dôsledkami neriešených výchovných problémov konfrontované celkom iné odvetvie národného hospodárstva a iné spoločenské inštitúcie, ako tie, ktoré za nich nesú zodpovednosť.

Nedostatky pracovnej výchovy našej mládeže ostro kontrastujú so zostrujúcim sa zápasom mládeže v kapitalistickom svete o možnosť vyučenia, získanie odbornosti, pracovnú príležitosť a stabilizáciu pracovného miesta.

Aj letný pohľad na sociálne postavenie mládeže v súčasnom kapitalizme ukazuje, že sociálne vymoženosti mládeže v socializme nie sú samozrejmosťou doby a nevyhnutnou funkciou vedeckotechnického a sociálneho rozvoja, ako to dokazujú teoretici postindustriálnej spoločnosti. Kolísajúca pozornosť, akú venovala buržoázna sociálna a výchovno-vzdelávacia politika mládeži, nadobúdala v šesťdesiatych rokoch veľmi rozdielne konkrétne podoby v rámci celkových politických cieľov, sledovaných kapitalistickými štátmi, a bola týmto cieľom celkom jednoznačne podriadená.

Aj v súčasnosti nás presviedča o podriadenosti starostlivosti o mládež v buržoáznej spoločnosti celkovej politickej stratégii kapitalistických štátov presúvanie bremena nezamestnanosti na plecia mládeže, nezamestnanosť ktorej v západoeurópskych krajinách vzrástla na päťnásobok nezamestnanosti dospelých.

Postoj súčasného kapitalizmu k mládeži charakterizuje najlepšie jeho snaha využiť vzrast ponuky mladej pracovnej sily v dôsledku povojnovej populačnej explózie a poklesu počtu nekvalifikovaných pracovných miest k frontálnemu útoku na úroveň zamestnanosti a miezd mladej generácie.

V situácii osemdesiatych rokov nachádza monopolistická buržoázia vhodnú príležitosť k zvráteniu trendu úspešných mzdových zápasov robotníckej triedy prostredníctvom a na úkor mládeže, nezamestnanosť ktorej už teraz v kapitalistickom svete kolíše v rozmedzí od 20 % (Japonsko), 26 % (NSR), 44 % (Veľká Británia), 47 % (Kanada), 49 % (USA) až po 61 % (v Taliansku) [Turošíková 1984 : 15–16].

Nezamestnanosťou mládeže vyvrcholuje a dramatizuje sa všeobecná tendencia k obsahovému vyprázdňovaniu života mladej generácie v podmienkach súčasného kapitalizmu v takej polohe, v ktorej zhoršenie sociálnych podmienok života zbavuje dospelievajúcu mládež možnosti dosiahnuť dospelosť v základných ekonomických, sociálnych a kultúrnych parametroch, ktoré podmie-

ňujú nastúpenie samostatného života dospelého človeka, ktorý svoj osobnostný rozvoj zakladá na vlastnej ekonomickej aktivite.

Alienačné tendencie, ktoré vtrhávajú do života mladých ľudí na Západe v súvislosti s opúšťaním školského a vstupom do pracovného prostredia, prechádzajú v ich nútenej nezamestnanosti do situácie, ktorá zvracia celú logiku ich vzdelávacej a socializačnej prípravy a svojimi sociálnymi dôsledkami ohrozuje samo dovŕšenie procesu ich personalizácie.

Juvenilná nezamestnanosť znemožňuje mladým ľuďom premeniť formálne štruktúry školskej socializácie na konkrétne štruktúry pracovných návykov, osvojiť si pracovnú skúsenosť a praktickú zručnosť, ktoré patria ku kvalifikácii pre určité povolanie, čo ich osobnostnú štruktúru ochudobňuje práve o tie vlastnosti, ktoré majú rozhodujúci význam pre produktívnu prácu a samostatný život jednotlivca a jeho sociálny rozvoj ako dospelého.

Západná sociológia a sociálna psychológia, ktoré venovali značnú pozornosť rozvratným sociálnym a ľudským dôsledkom dočasnej nezamestnanosti pracovne adaptovaných dospelých a v šesťdesiatych rokoch dokonca zaznamenali fenomén „odročovania dospelosti mládeže“ v západoeurópskych krajinách, stoja dnes pred masovou nezamestnanosťou mládeže, ktorá jej znemožňuje osvojiť si zvolenú profesiu a dospieť, natoľko otrasené, že pre nový sociálny jav nenašli dosiaľ ani kategoriálny výraz, napriek tomu, že začínajú vyvstávať jeho hrozivé dôsledky pre životnú perspektívu mládeže i spoločnosti.

V juvenilnej nezamestnanosti začína dnes kapitalizmus deštruovať základné psychosomatické väzby osobnosti ako je schopnosť a potreba pracovať a žiť produktívnym spoločensky osožným životom. Súčasný kapitalizmus tak znemožňuje mladým ľuďom sformovať sa v ucelenú osobnosť a odsudzuje ich k osudu nerozvinutých fragmentálnych osobností so silnými infantilnými reziduami, ktoré kompenzujú neprirodzené medzery v ich osobnom živote ďalšími deformáciami ich životného procesu.

Toto sociálne ohrozenie mládeže všeobecnou krízou kapitalizmu je svojím spôsobom zákonitým dôsledkom toho, že sociokultúrne vzory záhaľčivého spotrebiteľského spôsobu života, aké kultivuje oficiálna buržoázna kultúra, nie sú schopné sprostredkovať mladým ľuďom plne rozvinutý ucelený samostatný život a vŕhajú tak mladých ľudí do životných situácií, neriešiteľných, ktorých objasňuje rozšírenosť narkománie, drogovej závislosti a delikventných sklonov u západnej mládeže ako iluzórneho úniku z bezvýchodných životných problémov.

S pokračujúcim zhoršovaním sociálnej situácie mládeže v kapitalistickej spoločnosti, ktoré stále viac zužuje jej výhľad do budúcnosti, výrazne kontrastujú sociálne vymoženosti, ktoré poskytuje mladej generácii socialistická spoločnosť. Porovnanie rozdielnej sociálnej situácie mládeže v kapitalizme a socializme sa stáva ešte preukaznejším v prognostickej projekcii jej vývinových tendencií.

3. Životná perspektíva a životné aspirácie mládeže

Marxisticko-leninská sociológia mládeže rozpracovala v pojme *životná perspektíva* teoretický konštrukt, ktorý umožňuje prognosticky anticipovať budúcnosť mladej generácie v živote spoločenského celku ako výsledok dialektickej interakcie objektívnych životných podmienok mládeže v súčasnosti a jej subjektívnej sociálnej aktivity pri ich využívaní a progresívnom rozvíjaní smerom do budúcnosti.

Životná perspektíva mládeže nezávisí iba od objektívnych možností, ktoré

jej bezprostredne ponúka súčasná spoločnosť ako objektivizovaný výsledok tvorivej práce a sociálnych zápasov predchádzajúcich pokolení. Šírka a hĺbka životnej perspektívy mládeže je podmienená nielen objektívne, ale aj subjektívne - sociálnym profilom mládeže samej ako subjektu spoločensky funkčných vedomostí, spoločensko-politických hodnôt, sociálnych postojov a životných plánov a ich využitím v praktickej sociálnej aktivite mládeže. Sociálny profil mládeže ako faktor exponujúci na jej životnom horizonte konkrétne ciele jej sociálnej aktivity sa preto neobmedzuje na duševné a duchovné výsledky jej výchovnej socializácie, ale zahŕňa ako svoj podstatný moment tiež praktické charakteristiky osobnosti mladého človeka, jeho zručnosti, pracovné návyky, výkonnostné stereotypy, vytrvalosť a metódy praktického správania a konania ako aktívne činitele rozširovania reálnych objektívnych možností sociálneho rozvoja mladého človeka v dospelosti.

Iba v tomto prípade, za predpokladu efektívnej osobnej angažovanosti mladých ľudí v praktickom živote spoločnosti, stáva sa ich životná perspektíva funkciou ich sociálneho profilu a spôsobu života, ktorá sa plasticky podriaďuje požiadavkám ich sebauskutočňovania.

Životná perspektíva mladého človeka nie je teda iba duševnou projekciou jeho potrieb, želaní a aspirácií. Ani v socialistickej spoločnosti nie je táto perspektíva apriórny duchovný postulátom kultúry, z pozície ktorého nadobúda mladý človek samočinne právo požadovať od spoločenskej skutočnosti satisfakciu nárokov, ktoré k nej jeho formujúca sa osobnosť vznáša a v mene ktorých si môže osvojovať právo skutočnosť súdiť, ak ich neuspokojila.

Je nielen na škodu spoločnosti, ale predovšetkým mladých ľudí samých, ak rodinná výchova v mnohých našich rodinách pestuje v mladých ľuďoch takýto jednostranný požadovačný vzťah k spoločenskému celku, nároky ktorého nie sú ničím vyvážené z ich strany. Deficitný vzťah požiadaviek a prínosov časti našej mládeže vo vzťahu k spoločnosti sa spravidla v priebehu ich dospievania mení na neprimerane náročné spotrebiteľské sociálne postoje, deformujúce ich život a strhávajúce ich zavše na cestu sociálneho parazitizmu a narušania zásad socialistickej mravnosti a zákonnosti v dospelom živote.

4. Obsažný životný program a aktívna životná pozícia mladej generácie v socialistickej spoločnosti

Realizácia možností otvorenej životnej perspektívy mladej generácie v spokojnom obsahovo bohatom živote v socialistickej spoločnosti priamo súvisí so schopnosťou mladých ľudí osvojiť si a zvládnuť už v procese dospievania a ranej dospelosti praktické sociálne záťaže, práva i povinnosti socialistickeho spôsobu života, požiadavky pracovných činností v zvolenej profesii i v každodennom živote, nároky spoločensko-politického života, úlohy permanentného vzdelávania, zvyšovania odbornej kvalifikácie a kultúrnosti svojej osobnosti i povinnosti a záväzky rodinného života, jednoducho všetkého toho, čo so sebou prináša život dospelého v súčasnej vysoko rozvinutej spoločnosti.

Bolo by chybou zastierať, že naša mladá generácia zaujíma k sociálnym povinnostiam a rolovým očakávaniam spoločnosti diferencované postoje. Zatiaľ čo prevažná väčšina našej mládeže dospieva k pochopeniu nevyhnutnej spojitosti sociálnych práv a povinností mladého človeka v socialistickej spoločnosti, vytvárajú sa na okrajoch tejto väčšiny marginálne skupiny mladistvých s odklonovými postojmi k požiadavkám socio-kultúrnych noriem socialistickeho spôsobu života a so sklonom k záhalčivým a parazitným formám života. Nech už sú títo mladí ľudia pritom motivovaní životnými hodnotami a vzormi cud-

zej ideologickej proveniencie, alebo dávajú iba priechod svojmu bezzásadovému anomickému prístupu k životu, dostávajú sa sociálnou logikou svojho správania skôr či neskôr do konfliktu so socialistickým zriadením a ich postoje a správanie nadobúdajú charakter protispoločenských javov, narúšajúcich socialistickú výstavbu.

V dynamicky sa rozvíjajúcej socialistickej spoločnosti začíname pociťovať ako asociálne správanie či jeho zárodok už vyhýbanie sa pracovným záväzkom a neochotu zapájať sa do spoločenského života, odmietavý vzťah k výkonu sociálnych povinností i práv, záhaľčivý rozhadzovačný životný štýl a v prípade mládeže napokon i pasívnu životnú pozíciu, úzky horizont osobných záujmov a z neho vyplývajúcu netečnosť, lahostajnosť, lenivosť a nečinnosť mladého človeka.

Československo patrí ku krajinám s najlepšou a tiež najnákladnejšou starostlivosťou o sociálne narušenú mládež a odborná úroveň tejto starostlivosti vyvoláva vo svete zaslúžené uznanie.

Otázne ostáva, či nie je v silách našej spoločnosti obrátiť perspektívu prístupu k sociálnemu rozvoju mládeže a nevynaložiť potrebné prostriedky vo sfére včasnej prevencie deviantných tendencií mládeže cieľavedomejšou sociálno-výchovnou prácou s mládežou v oblasti mimoškolskej výchovy.

Predpokladom úspechu zatiaľ sa len postupne rodiacej koncepcie mimoškolskej výchovy je jej väčšia a konkrétnejšia sociálna zacielenosť, užšie spojenie výchovných cieľov so sociálne prospešnými zámermi plánov sociálneho rozvoja podnikov a národných výborov a s väčšou aktivizáciou neformálneho kolektívu ako výchovného prostredia v duchu makarenkovského pedagogizmu.

Základnou podmienkou zefektívnenia komunistickej výchovy mládeže je vo všeobecnosti podstatne lepšie nasýtenie výchovného systému kvalifikovanými výchovnými pracovníkmi a materiálnymi prostriedkami. Rozhodujúcou obsahovou podmienkou zlepšenia komunistickej výchovy je väčšie zastúpenie reálnej pracovnej, telesnej a brannej výchovy v terajšej štruktúre výchovného systému ako výchov, absorbujúcich zvýšený energetický a psychosomatický potenciál súčasnej mladej generácie.

Spolu s tým bude potrebné preniesť centrum výchovného pôsobenia do sídlisk ako miest trávenia prevažnej časti časového fondu mestskej mládeže, ktoré dnes pre svoju dlhodobú rozostavanosť a sociálne kultúrnu nevybavenosť usmerňujú životné aktivity mládeže jednostranne a zväčša neuspokojivo a deštruktívne.

Mimoškolská výchova bude musieť pružnejšie reagovať na búrlivý prúd sociálnych zmien každodenne generovaných akcelerujúcou dynamikou vedecko-technického, ekonomického, sociálno-politického a kultúrno-vzdelanostného rozvoja socialistickej spoločnosti. Tieto zmeny vyžadujú od každého občana aktívny kontakt s praktickým životom. Tým viac to platí o mladých ľuďoch, ktorí si iba vytvárajú vlastnú *životnú pozíciu* ako relatívne trvalý komplex životných hodnôt, názorov, vzorov a postojov, vyúsťujúcich v životné projekty a plány ich praktického života. Život si dnes vyžaduje nepretržitú činnosť adaptáciu mladých ľudí na meniace sa okolnosti ich života a výchovný systém nemôže pred tým zatvárať oči. Takáto adaptácia dnes nie je možná len ako príležitostné prispôsobovanie sa zmenám podmienok života, do ktorých sami zasahovať nechceme. Všetko strhávajúce tempo spoločenského života rýchlo podmieňa pozíciu nezúčastneného pozorovateľa životného procesu spoločnosti bez vlastného životného programu a nevyhnutne strháva aj jeho do svojho prúdu, no nie už ako jeho aktívny subjekt, ale iba ako prúdom unášaný objekt.

Život v súčasnej socialistickej spoločnosti vyžaduje od jej občanov zaujatie aktívnej životnej pozície a cieľavedomú životnú aktivitu, založenú na obsahovom životnom programe, ktorý vychádza zo socialistických cieľov sociálneho a ľudského rozvoja spoločenského celku. Ešte viac ako pre dospelých to platí pre príslušníkov mladej generácie, ktorá vo všetkých životných aspiráciách prekračuje horizonty životných očakávaní predchádzajúcich generácií.

Súčasná socialistická spoločnosť v procese jej prechodu na intenzívnu dráhu rozšírenej reprodukcie bezpochyby značne zvyšuje náročnosť formatívnych a socializačných požiadaviek, ktoré kladie na dospievanie súčasnej mladej generácie a jej vstup do praktického života.

Zvýšené osobné úsilie, ktoré dnes musia mladí ľudia vynakladať v procese svojej socializačnej prípravy pri štúdiu, odbornom výcviku a pri formovaní svojho spôsobu života, prináša im však v socializme výrazné obohatenie katalógu ich životných možností a cieľov, rozširujúcich životnú perspektívu ich mladosti smerom do budúcnosti.

Účast na ďalšom rozvoji socializmu a užívaní jeho výsledkov otvárajú pred mladou generáciou široko otvorenú dlhodobú perspektívu jej osobnostného a sociálneho rozvoja.

Premena možností tejto perspektívy na reálne skutočnosti života mladých ľudí závisí aj od ich prístupu k riešeniu úloh rozvoja spoločnosti, s ktorým súvisí tvorba zdrojov uspokojovania životných potrieb členov socialistickej spoločnosti vo všetkých vekových pásmach a teda i mládeže.

Prechod československej spoločnosti k intenzívnej forme rozšírenej reprodukcie, ktorý podstatne urýchlí rozvoj spoločenských potrieb obyvateľstva a kvalitatívne zlepší ich uspokojovanie, je kľúčovou úlohou budovania rozvinutého socializmu v našej krajine, s ktorou je spojená komplexná intenzifikácia spoločenského života v ČSSR a podstatné zvýšenie jeho ekonomickej, sociálnej a ľudskej efektívnosti.

Ďalekosiahla prestavba hospodárskeho a sociálneho mechanizmu riadenia spoločenského života uvoľní nové zdroje a preskupí využívanie starých v determinácii vývinového pohybu spoločnosti. Čaká nás podstatné urýchlenie rozvoja vedy a zvýšenie jeho praktickej využiteľnosti, technická modernizácia výrobných kapacít a racionalizácia ich priestorového rozmiestnenia na území nášho štátu, rekonštrukcia dopravnej siete a rozvodov, zrýchlenie a skvalitnenie bytovej výstavby a realizácia rozhodujúcich investičných zámerov štruktúrálnej prestavby našej ekonomiky a jej energetického zabezpečenia.

Všetky tieto náročné úlohy ďalšieho rozvoja socializmu musia zabezpečiť pracujúci svojim pracovným úsilím, v ktorom technika naďalej ostáva iba prostriedkom ich vlastnej práce. Intenzifikácia ekonomiky prácu neodstraňuje, ako sa nám pokúšajú nahovoriť buržoázni futuroológovia a nekvalifikovaní publicisti, ale mení formu a miesto jej uplatnenia vo výrobnom procese a v zásade prácu kultivuje, ale neruší. Náročnejšie formy a úlohy práce v nadchádzajúcom období nekladú však nové vyššie nároky iba na kvalifikáciu pracujúcich a kvalitu ich práce, ale aj na osobné schopnosti technických a hospodárskych pracovníkov, ktorí pracovný proces vo výrobe riadia.

Narastajúce tempá vedecko-technickej revolúcie ako východiska intenzifikačného procesu už v súčasnosti prinášajú závažné zmeny v obsahu, organizácii a charaktere pracovného procesu, ktoré vyžadujú priebežné sústavné zvyšovanie kvalifikačnej pripravenosti a celkovej kultúrnosti všetkého pracujúceho obyvateľstva.

Sociálne predpoklady zabezpečenia rastu kvalifikácie pracujúcich, a to najmä jej obsahových zmien, ktoré si v budúcich rokoch vynúti reštrukturalizačné,

substitučné a inovačné procesy v materiálno-technickej základni spoločenskej výroby a vznik nových druhov práce a nových povolání, nevyhnutne zvýšia tlak na skvalitňovanie a zvyšovanie životnej úrovne pracujúcich a zdokonaľovanie ich spôsobu života. Skultúrňovanie práce spolu s racionalizáciou využívania voľného času povedú k vzniku nových motivačných štruktúr a stimulačných impulzov práce a života a k všestrannej dynamizácii a inovácii spôsobu života, aký sa u nás ustálil ešte v rokoch prevažne extenzívneho rozvoja našej ekonomiky a jej direktívneho naturálno-objemového riadenia.

Podstatné skvalitnenie spôsobu života a zvýšenie jeho sociálnej a ľudskej efektívnosti je základným predpokladom vyšších výkonov výrobného procesu, v ktorom zavádzanie progresívnych vedecko-technických riešení objektívne zvyšuje význam subjektívneho faktora v jeho individuálnom i sociálnom význame. Vyššiu výdajnosť ekonomiky nie je možné dosiahnuť bez zásadného zlepšenia celej sústavy jej spoločenského riadenia, prestavby jeho hospodárskeho mechanizmu a vytvorenia cieľavedomého sociálneho mechanizmu jednotne a všeobecne uplatňovaného v celom priereze územného členenia i sociálno-ekonomického vrstvenia spoločenského celku ako nástroja upevňovania jeho jednoty, prehlbovania jeho funkčnej diferenciácie a sociálnej rovnorodosti z hľadiska zvyšovania jeho rozvojových efektov a tempa vývinovej dynamiky.

Kvalitatívne nároky rozvoja socialistického života u nás budú však v aktuálnej budúcnosti, v ktorej súčasná mladá generácia dosiahne svoju dospelosť, kľásť podstatne vyššie nároky nielen na pracovnú kvalifikáciu človeka ako pracovnej sily, ale aj na jeho sociálno-politické a morálne charakteristiky, ako ucelenej mnohostranne rozvinutej osobnosti s prebudeným sociálnym seba-vedomením svojej prislúšnosti k socialistickému spoločenskému systému a s jasným vedomím svojej osobnej ľudskej dôstojnosti prameniacej z činnnej produktívnej zásluhovosti jednotlivca ako aktívneho zodpovedného člena spoločenského celku.

V týchto požiadavkách prerastajú sociálne a ľudské predpoklady intenzifikácie československého národného hospodárstva v kultúrne úlohy duchovného a sociálno-psychického dovŕšenia socialistickej kultúrnej revolúcie, ktoré na základoch úspešnej realizácie jej rozhodujúcich sociálno-politických, duchovne kultúrnych a vzdelanostných úloh v období prechodu od kapitalizmu k socializmu bude rozvíjať jej výsledky v smere pôsobenia duchovných, civilizačných a sociálno-kultúrnych trendov modernizačných tendencií rozvoja súčasnej socialistickej spoločnosti.

Intenzifikácia národného hospodárstva bude v nadchádzajúcom období veľmi ostro konfrontovať kultúrny systém našej spoločnosti s nevyhnutnosťou racionálneho usporiadania neprehľadnej štruktúry inštitúcií školského i mimoškolského zvyšovania odbornosti a nadobúdania pracovnej kvalifikácie a s potrebou vybudovania ucelenej sústavy permanentného vzdelávania obyvateľstva všetkých sociálno-demografických skupín a v celom rozsahu životného cyklu človeka.

V dynamicky sa rozvíjajúcej socialistickej spoločnosti sa permanentné vzdelávanie obyvateľstva stáva nepostradateľnou funkciou jej duchovne kultúrnej štruktúry vzhľadom na akceleráciu vzdelanostných nárokov spoločenskej výroby, vyvolanú zavádzaním vedecko-technického pokroku, ale aj vzrastom požiadaviek každodenného života na spoločensko-politické poznatky a informovanosť občanov, čo je predpokladom ich správnej praktickej orientácie v čoraz zložitejšom systéme spoločenských vzťahov v rozvíjajúcej sa socialistickej spoločnosti a komplikujúcom sa súčasnom svete.

5. Poslanie mládeže v rozvojovej stratégii intenzifikácie československého národného hospodárstva

Pozornosť, ktorú venuje Komunistická strana Československa v svojej politike mladej generácii a Socialistickému zväzu mládeže ako jej spoločenskej organizácii, má závažné objektívne dôvody a to nielen vo vlastnej sfére politiky. V kontexte mladného sveta bude hrať i československá mládež čoraz významnejšiu úlohu nielen v rozvoji socializmu v našej krajine, ale aj v upevňovaní solidarity a spolupráce pokrokovej mládeže vo svete i v rozvíjaní svetového revolučného procesu.

V samotnej československej spoločnosti sprevádzajú omladzovací demografický pohyb našej populácie aj protichodné demografické procesy starnutia jej dospelých častí a nárast generácie starých ľudí, pracovné nahradenie a sociálne zabezpečenie ktorých sa stáva jednou z generačných úloh terajšej mladej generácie. Úspešné splnenie tejto úlohy ako praktického prejavu vďaka za materiálne a kultúrne hodnoty vytvorené prácou generácií otcov a starých otcov, ktorým dnešná mládež vďačí za svoje dobré sociálne postavenie a vysokú životnú úroveň, závisí od toho, ako mládež zvládne ekonomické úlohy jej celkového generačného poslania, ktoré pred ňu stavia prechod československého národného hospodárstva na cestu intenzívneho rozvoja. Realizácia tohto cieľa socialistickej výstavby sa časovo prekrýva s obdobím mladosti žijúcej populácie a možno ju preto právom pokladať za podstatu generačného poslania súčasnej mladej generácie, ktorá jeho úspešným splnením dovŕši vývin československej spoločnosti v dvadsiatom storočí a vykročí v ústrety tretiemu tisícročiu.

Schopnosť spoločnosti ďalej zlepšovať sociálne postavenie mladej generácie v spoločenskom systéme socialistickej spoločnosti závisí tak už v súčasnosti od jej vlastného prínosu k tvorbe spoločenských zdrojov, ktorý od nej vyžaduje rozvinutie tvorivej sociálnej aktivity predovšetkým v pracovnej oblasti, ktorá je v socializme rozhodujúcou sférou sociálneho rozvoja jednotlivca a jeho uplatnenia v spoločnosti. Dobré sociálne podmienky života mladej generácie v socialistickej spoločnosti jej poskytujú všetky predpoklady pre to, aby využila formálne právne vymoženosti občianskej emancipácie mládeže poskytované socializmom, ktorý zrušil jej diskrimináciu v kapitalistickej spoločnosti, v dôsledku ktorej mládež bola a v mnohých kapitalistických krajinách stále ostáva pasívnym objektom výchovno-vzdelávacej, sociálnej a hospodárskej politiky vykorisťovateľského štátu. V socializme má mládež všetky podmienky na to, aby sa stala rovnocenným subjektom spoločenského vývinu, ktorý tvorivo využíva generačný posun svojej vzdelanostnej a kultúrnej úrovne na prospech pokrokového rozvoja spoločnosti, v ktorej žije.

Pred Socialistickým zväzom mládeže ako spoločenskou organizáciou mladej generácie vyvstáva v tejto súvislosti náročná úloha a veľká zodpovednosť ideovo a organizačne usmerniť tento proces premeny dobrého postavenia mladej generácie na dynamický sociálny rozvoj všetkých skupín mládeže a účinne mobilizovať jej životnú aktivitu tak, aby sa stala organickou zložkou celospoločenského úsilia pri výstavbe rozvinutej socialistickej spoločnosti.

Literatura

Turošíková, L.: *Hlavné determinanty a tendencie vývoja nezamestnanosti ve vyspelých kapitalistických krajinách a ich odraz v teoretickom myslení a štátno-monopolistickej regulácii*. EÚ SAV, Bratislava 1984.

И. Сухи: Место и жизненная перспектива молодежи при социализме

Социалистическое общество не только существенно улучшило условия жизни молодого поколения, но прежде всего коренным образом изменило его социальное положение. Если при капитализме молодежь была и остается по сегодняшний день объектом социальной, экономической и культурной политики буржуазного государства и самой слабой жертвой его калькуляций при решении противоречий капиталистического общества, то при социализме молодежь становится активным субъектом развития общества, с будущим которого социализм связывает свое собственное будущее. С ухудшающимся положением молодежи на Западе, прежде всего с ее безработицей, резко контрастирует социальное развитие молодежи при социализме. Обратной стороной социального положения молодежи в социалистическом обществе являются недостатки в ее трудовом воспитании и в отношении к труду. Теоретический конструкт жизненной перспективы молодежи, разработанный в данном очерке, показывает взаимосвязь социалистического субъективного профиля молодежи и главным образом ее практической деятельности с масштабами ее жизненных запросов и их реализацией в практической жизни общества.

Summary

J. Suchý: Position and Life Perspective of Youth under Socialism

Socialist society has not only remarkably improved the living conditions of the young generation but has, first of all, substantially changed its social position. While under capitalism young people have been — and continue to be — an object of the social, economic and cultural policy pursued by the bourgeois state and the most susceptible victim of its calculations in solving the tensions of capitalist society, under socialism youth is becoming an active subject of the society's development whose future is put in connection with the future of socialism itself. The deteriorating situation of young people in the West, and particularly their unemployment, is in sharp contrast to the social development of youth under socialism. The seamy side of the social securities given to youth in the socialist society are shortcomings in their education through work and to work, as well as in their relation to work. The theoretical construct of the young people's life perspective elaborated in the present study throws light upon the correlation between the socialist subjective profile of young people — particularly in view of its practical determinations — and the capacitation of their life aspirations, as well as the realization of the latter in the practical life of society.

Následující úvahy, poznatky a závěry týkající se problému hodnotových orientací mladých lidí jsou výsledkem systematické teoreticko-metodologické analýzy vymezeného předmětu zkoumání i hledání optimálních možností jeho operacionalizace. Kontinuita poznávání složité problematiky formování hodnotových struktur jedince je zde dána nejen její tematickou jednotností; je především obsažena v konkrétních empirických přístupech k sledované problematice. Výchozí teoreticko-metodologické postuláty, s nimiž jsme přistupovali ke zkoumání hodnot, resp. hodnotových postojů mládeže, byly koncipovány ve shodě s marxistickou filozofickou, sociologickou i psychologickou literaturou zabývající se axiologickou problematikou [Holda—Čermáková 1980 : 90—101].

Do jisté míry odrazovým můstkem pro vlastní koncepci další empirické práce a podnětem pro nové metodické postupy byla analýza dosavadních metodických postupů a výsledků, k nimž tyto postupy vedly [Holda—Čermáková 1980 : 412—425]. Teprve v tomto momentě bylo možné uplatnit takový způsob operacionalizace, který postihl problematiku formování hodnotových struktur ve větší rozmanitosti a bohatosti. Cesta zkoumání hodnotových soustav a jejich základní zaměřenosti prostřednictvím jednoduchých metodik se totiž ukázala nedostatečnou už z toho prostého důvodu, že... „v konkrétním lidském životě je struktura potřeb a s ní spjatá struktura hodnot tím složitější, čím složitější je celý společenský organismus a čím hlubší je jeho osvojení člověkem“ [Huláková 1980 : 12]. K postižení právě této složitosti a spjatosti hodnotové struktury i složitosti samotného procesu osvojování si hodnotové struktury společnosti jedincem bylo třeba zvolit nové metodické postupy zkoumání, které by umožnily nikoli pouze konstatovat globální rysy v hodnotových orientacích, ale bohatěji postihnout podstatné difference, jež jsou odrazem sociálního a demografického složení sledovaných skupin.

Sociologické pojetí hodnot

Pojem hodnota je pojem interdisciplinární. Pro všechny marxistické společenskovědní disciplíny je však výchozím integrujícím momentem, od něhož se odvíjí každé další konceptuální schéma, fakt, že „hodnota je vždy jevem společenským, neexistujícím mimo sféru lidského světa“ [Dorotíková 1979 : 7]. Nositelem hodnotového vztahu je subjekt, objektivně determinovaný konkrétně historickými podmínkami, v nichž žije. Blížší vymezení pojmu hodnota v každé ze společenskovědních disciplín implicitně odráží i specifický metodologický přístup k řešení problematiky hodnot. *Marxistická sociologie vřazuje hodnoty do široce utvářeného, avšak celistvého duchovního útvaru makrostrukturální povahy – společenského vědomí*, v němž figurují jako jedna z jeho důležitých komponent. K. Rychtařík v úvaze o aktuálních úkolech československé sociologie uvádí, že „sociologická analýza společenského vědomí je organicky spjata s tím, co bývá označováno jako ideje, názory, zájmy, přání, city, veřejné mínění, hodnotová orientace, postoje atd.“ [Rychtařík 1980 : 357]. Vymezuje dále podstatu specifiky sociologického přístupu: „V možnostech socio-

logického poznání je ukázat, k jakým kvalitativním změnám dochází v jednotlivých etapách výstavby naší společnosti ve skupinovém a individuálním vědomí, a v kauzálních analýzách vymezit, které z určujících determinant (například zda ekonomická aktivita nebo rodina, pracovní prostředí, situace na trhu, vzdělání, přijímaný systém hodnot atd.) jsou v daném období nejvlivnější. Individuální a skupinové vědomí jsou nejen relativně samostatné jevy, ale jsou i relativně velmi pevnou a neoddělitelnou součástí společenského vědomí. Především však jsou empiricky zjistitelné“ [Tamtéž 1980 : 358].

Společenské vědomí je ovšem velice složitým strukturovaným celkem. Jako předmět analýzy proto představuje i velmi složitou sociologickou kategorii. Pokud však badatel přistoupí k sociologické analýze stavu společenského vědomí „jako jeho celistvého projevu“ [Uledov 1973 : 266], zkoumá jej prostřednictvím zcela konkrétních jedinců, získává tedy obraz společenského vědomí, jímž pronikají individuální zvláštnosti osvojování si společenského vědomí jedince.

Charakter vztahu individuálního vědomí ke společenskému lze označit jako aktivní, s možností volby — samozřejmě v daném normativním rozmezí. Jedinec volí z obsahu společenského vědomí ty hodnoty, které považuje z hlediska svých konkrétních životních podmínek za přijatelné. Avšak to, co se jeví jednotlivému člověku jako souhrn pouze vlastních rozhodnutí a vlastní volby hodnot, závisí ve skutečnosti na hodnotovém systému dané společnosti, jež odpovídá společenskému vědomí společnosti jako celku a je ve svém souhrnu výslednicí historického působení konkrétních výrobních poměrů a jim odpovídajících společenských vztahů.

Zde si dovoluji poznámku, zřejmě diskusního charakteru. Hovořím-li o kategorii společenského vědomí a uvádím, že jedinec volí z rámce jeho obsahu některé hodnoty, domnívám se, že se tím přesto nedopouštím redukce společenského vědomí pouze na kategorii hodnot [Čermáková 1983 : 105]. V podstatě ke každé z jednotlivých sfér společenského vědomí lze v konkrétní poloze přiřadit odpovídající soustavu hodnot. Výjimečné postavení a důležitost kategorie hodnoty či hodnotových struktur v obsahu společenského vědomí pramení právě z tohoto faktu.

Je pak samozřejmě, že operacionalizace klíčového pojmu hodnota v konceptuálním rámci kategorie společenského vědomí musí vycházet z relativně přesného vymezení této kategorie, z vnitřní struktury pojmu a konečně i z takového pojetí, které by adekvátně umožnilo uplatnit sociologickou interpretaci v rámci konkrétního zkoumání.

Pokusme se tedy vymezit *konceptuální rámec sociologického přístupu ke kategorii „hodnota“* či *„hodnotová soustava“*, nyní nejen v dimenzích dosa-
vadních teoreticko-metodologických postulátů, ale i s ohledem na zcela konkrétní metody jejich empirického postižení.

V zásadě lze říci, že:

a) Sociologický přístup — obdobně jako psychologický — *vymezuje hodnoty v souvislosti s rozbořem motivace lidských činností*. Hodnoty figurují — vedle potřeb — jako základní motivační impulsy pro činnost jedinců. Potřeby jsou ovšem bezprostředním motivačním faktorem aktivity lidí ve společnosti; (1) teprve existence konkrétních potřeb podmiňuje proces hodnocení a tím i vznik hodnot. Hodnoty proto nejsou bezprostředními motivačními faktory, jsou však

(1) Motivace zahrnuje široký okruh pohnutek lidské činnosti, jako jsou potřeby, zájmy, postoje, hodnoty. Za výchozí pohnutky lze považovat potřeby, protože jejich vazba na základní životní činnosti člověka je nejméně zprostředkovaná [Janoušek 1975 : 400].

potřebám nadřazené. Jsou to již *relativně stabilizované soudy hodnotícího subjektu* a fungují jako jakýsi filtr či regulátor, preferující uspokojování pouze některých potřeb před ostatními. V krajních případech takového pojetí jsou skutečně interiorizované hodnoty považovány za takové regulátory činnosti, jimž je člověk schopen plně podřizovat své zájmy a potřeby. Vztah mezi potřebami a hodnotami je vztahem dialektickým. V ontogenetickém i fylogenetickém vývoji vede vznik nových potřeb ke vzniku nových hodnot a opačně (zejména musíme zdůraznit, že u hodnot duchovního charakteru v některých případech teprve jejich přijetí následně vyvolává vznik nových potřeb).

b) *Hodnotové orientace* se považují v sociologickém pojetí, vzhledem ke své regulační funkci, za jeden z nejvýznamnějších komponentů společenského vědomí a jsou nadřazeny hodnotám jako jejich globální, strukturovaný souhrn. V psychologické literatuře se obvykle pro hodnotovou orientaci užívá termín „hodnotová matrice“ [Bokorová 75 : 442] jako pro *soustavu hodnot, vykazující určitou zaměřenost v důsledku hierarchického uspořádání hodnot*. Zdůrazňuje se zejména jedinečnost tohoto uspořádání u každého konkrétního jedince, stejně tak jako jedinečnost ontogenetických souvislostí jejího vzniku v důsledku neopakovatelných psychických dispozic jedince.

c) Při sociologické analýze hodnot je naopak zdůrazňován fakt, že *hodnoty jsou společenskou kategorií, mající objektivní charakter*. Vlastnosti objektivní reality existují nezávisle na subjektu a pouze ve vztahu ke konkrétnímu jedinci, sociální skupině, třídě či společnosti získávají charakter hodnoty. Jako každý společenský jev je hodnota jevem dynamickým. A to jak z pohledu historického, tak z hlediska vývoje jedince jako člena společnosti i živé bytosti. O hodnotové soustavě či hodnotových orientacích je proto třeba uvažovat vždy v kontextu konkrétní pozice jedinců v sociálně třídní struktuře společnosti a v kontextu jejich konkrétních životních podmínek. Součástí analýzy musí proto být studium procesu homogenizace stávajících diferencí ve vědomí jednotlivých společenských tříd a skupin a rovněž tak analýza dynamiky procesu formování vědomí.

d) V praxi sociologických výzkumů přináší určité metodické problémy skutečnost, že hodnoty, resp. hodnotová soustava, jsou poznatelné prostřednictvím *verbálně vyjádřených hodnotových soudů — postojů*. Postoj vyjadřuje již konkrétní reakci vůči hodnotovému objektu; ta může být nejen kladná či odmítavá, ale i indiferentní. Někteří autoři proto poukazují na to, že „hodnoty se vyjadřují postoji, ale postoje jsou širším pojmem než hodnoty, protože postoj vůči hodnotě může být indiferentní“ [Grác 1979 : 29]. Přes obtíže terminologického odlišení těchto dvou pojmů se však domnívám, že hierarchické uspořádání hodnot a z toho vyplývající zaměřenost hodnotové soustavy, která zejména reguluje a výběrově motivuje jedince k činnosti, je tvořena nejen kladnými či odmítavými hodnotovými postoji. Stejně tak ji ovlivňují nepřímo i hodnotové soudy indiferentní — právě pro tuto svoji indiferentnost.

e) Na základě dosavadních empirických zkušeností lze konstatovat, že struktura každé zjiřitelné (a konečně i námi zjišťované) hodnotové orientace je z hlediska motivačního účinku v podstatě *konstantní*. V určitém proporčním uspořádání v ní lze nalézt *tři skupiny hodnot*:

1. hodnoty související se zabezpečením existence člověka jako živé bytosti,
2. hodnoty související s rozvojem člověka jako osobnosti, s jeho seberealizací,
3. hodnoty související s rozvojem jedince jako člena širšího společenského útvaru.

Absolutně při tom není podmínkou, aby stav uspokojení v první oblasti nutně vedl k orientaci na hodnoty v další z vymezených oblastí. Nelze proto napří-

klad dosud uspokojivě vysvětlit, proč zvyšování životní úrovně vede nakonec k převládající tendenci ke konzumentskému chování, a nikoli ke zkulturnění hodnotových hledisek a potřeb v další z motivačních oblastí.

Je samozřejmé, že i v soustavě společensky žádoucích hodnot a norem jsou v určitých proporcích obsaženy — *a to vždy* — hodnoty ze všech třech jmenovaných motivačních oblastí. Pokud v reálném vědomí zjišťujeme, že některé z hodnot jsou v hodnotových orientacích nedostatečně zastoupeny, vůbec chybí, nebo naopak existují hypertrofické orientace na hodnoty v jediné z vymezených oblastí, pak lze oprávněně usuzovat na nedostatečné propojení společensky žádoucího hodnotového systému s hodnotovým zaměřením jedince. Disproporce v zastoupení jednotlivých motivačních oblastí a následná eventuelní inkonzistence v reálné aktivitě jsou pak dány buď pasivním přijímáním daných hodnot, nebo jejich odmítnutím v důsledku určitých rušivých skutečností, pramenících často z rozporných sociálních zkušeností jedince.

f) Analýza výsledků výzkumů hodnotových orientací — nejen mládeže, ale i ostatních sociálně demografických skupin, zcela ruší představu, v níž se hodnotová struktura jeví jako prostá koexistence jednotlivých obecných hodnot hierarchicky uspořádaných, avšak bez jejich vnitřních vazeb.

Základní problém analýzy hodnotového systému se až doposud jevil v odhalení struktury hodnot v objektivní rovině vertikální, v níž jsou jednotlivé hodnoty hierarchicky uspořádané. *Nyní se ukazuje, že je třeba prohlubovat analýzu pod tuto obecnější rovinu, neboť každá z jednotlivých hodnot má své dílčí aspekty, jejichž „významnost“ kolísá s podstatně větší dynamičností, než je tomu při posuzování celistvého významu jednotlivé hodnoty v obrazu hodnotového systému.* I tyto dílčí aspekty mají svoji vnitřní skladbu, opět jsou uspořádány v určité hierarchii.

Dosavadní zkušenost prokazuje, že právě v těchto dílčích strukturních vazbách a jejich hierarchickém uspořádání dochází k těm podstatným změnám, jež jsou především dynamickou reflexí změn objektivní sociální reality. Přitom se tyto změny většinou nepromítají do celkového posuzování významu jednotlivé hodnoty, a tedy ani do její pozice v zjišťované hierarchii hodnot. Při absenci analýzy dílčích aspektů je pak zjištěná hodnotová orientace víceméně pouze globálním obrazem o hodnotovém zaměření jedince či sociální skupiny, aniž reflektuje podstatné difference, které jsou pro zkoumanou skupinu charakteristické. V sociologickém přístupu ke zkoumání problematiky utváření hodnotových soustav by se proto měly uplatnit i takové metodické postupy, na jejichž základě budeme schopni analyzovat dynamiku vnitřní struktury dílčích aspektů každé z hodnot.

Výčet principů, které jsou zde uvedeny jako určité specifikum sociologického přístupu ke zkoumání hodnotové problematiky, přirozeně nelze považovat za vyčerpávající. Obdobné jejich formulační báze — zejména v těch bodech, v nichž jsou zakotveny i zkušenosti z vlastní empirické práce v této oblasti — není a ani nemůže být konečná. Problematika hodnot je v současné sociologii značně frekventované téma a lze očekávat zpřesňující teoreticko-metodologické závěry i inovace konkrétních metodických postupů.

Praktickým efektem uplatnění sociologického přístupu k empirické rovině zkoumání hodnot či hodnotových soustav je zachycení reálného obrazu dialektického prolínání společenského vědomí a vědomí individuálního.

Analýza dynamických aspektů v procesu utváření hodnotových orientací

Empirická analýza hodnot má i přes svoji tradici povahu spíše statických řezů, zaměřených na odhalení hodnotových orientací jednotlivých skupin vy-

mezených sociálními, profesionálními a demografickými charakteristikami. Procesuální změny v hodnotové struktuře lze zachytit většinou jen „optickým“ porovnáním výsledků jednotlivých výzkumů, přičemž systematictější sekundární analýzu lze vzhledem k rozmanitosti metodik provádět jen ojediněle. Přitom *postižení dynamického charakteru hodnot*, jak z pohledu historického, tak z hlediska vývoje konkrétních jedinců jako členů širších společenských útvarů, se zdá být jednou z klíčových otázek sociologické analýzy hodnot. Má-li sociologický výzkum — pochopitelně na bázi jistého stupně pravděpodobnosti — zodpovědět otázku možných změn v hodnotovém zaměření, musí soustředit pozornost i na odhalení kontinuity a diskontinuity procesu tvorby hodnot a změn v utváření hodnotových orientací.

Přirozeně — nelze analyzovat jakékoli změny. Pouze ty, které a) jsou bezprostředním nebo i zprostředkovaným odrazem historického vývoje a souvisejí se změnami hodnotového systému společnosti (a tedy se změnou stavu společenského vědomí jako celistvého útvaru), a b) ty změny, které jsou reflexí jednotlivých rozdílných etap sociálního života jedinců.

Jedním z předpokladů postižení dynamického charakteru utváření hodnotových orientací je však v obou rovinách odhalení *vnitřní struktury* hodnot, která daleko citlivěji reflektuje objektivní zákonitosti rozvoje společnosti a povahu jednotlivých obměňujících se životních fází jedince, než tomu je v případě hierarchie poměrně obecných hodnot.

Při sledování dynamiky vývoje hodnot a jejich vnitřní struktury v historicky delším období však není možné využívat standardní sociologické přístupy. (2) Vzhledem k existující datové bázi by bylo do jisté míry možné sledovat zpětně tento vývoj v historicky krátkém úseku (v úvahu připadá období přibližně předcházejících 10—15ti let). I zde však existují překážky metodického charakteru, snižující přímou komparabilitu dat.

V současné etapě sociologického poznání je proto snazší zachytit dynamiku procesu utváření hodnotových orientací, změn ve vnitřní struktuře hodnot, eventuelně i v celkovém hodnotovém zaměření v dimenzi kontinuálního vývoje jedince jako příslušníka jednotlivých tříd a sociálních skupin — tedy *v kontextu konkrétních etap jeho sociálního života*.

Přirozeným východiskem pro analýzu změn v hodnotových strukturách se pak jeví zkoumání hodnotového zaměření mládeže. Právě u jedinců, kteří bývají zařazováni do této kategorie, se dají očekávat — v souvislosti s mechanismy celospolečenských reprodukčních procesů — dost závažné proměny v několika rovinách životního cyklu (zejména v rovině ekonomické aktivity, v rodinném stavu, narození a výchově dětí). To vytváří vhodný referenční rámec pro analýzu odrazu těchto změn ve vědomí mladých lidí.

Zobecněním výsledků empirických výzkumů mládeže již byly učiněny *důležité závěry* meritorního i metodického charakteru o vlivu těch determinant sociálního života, které diferencovaně vstupují do procesu formování hodnotového zaměření mládeže [Holda — Čermáková 1982 : 152—160]. V jejich rámci jsme mimo jiné konstatovali:

a) Úlohu zdrojů diferenciací společenského vědomí mládeže, a tedy i hodnotového zaměření v současné etapě budování rozvinuté socialistické společnosti, postupně přebírají ukazatele, které nemají vysloveně třídní (pouze zprostředkovaný) charakter, vymezují však určitou etapu životní dráhy příslušníků

(2) To pochopitelně neznamená, že by nebylo možné přistoupit k analýze hodnotové problematiky například za období předcházejících čtyřiceti let. Tento záměr by však bylo třeba realizovat v jiné rovině, a to nejen z hlediska podkladových materiálů, ale i z hlediska charakteru jejich analýzy a formy jejich interpretace.

jednotlivých tříd a sociálních skupin v celém komplexu determinant jejich sociálního života. Z nich dominantní postavení má především *charakter práce*, ať potenciální či již reálně vykonávané, a dále ty *determinanty každodenního sociálního života*, které souvisejí s dvěma rovinami změn životních cyklů — počátkem ekonomické aktivity mladých lidí a založením vlastní rodiny.

b) Růst diferenciací úlohy uvedených ukazatelů se však neprojevuje rovnoměrně ve všech sférách hodnotových vztahů. Charakter práce intervenuje zejména v utváření hodnotového vztahu ke znalostem a vzdělání a dále v hodnotovém vztahu k práci a zaměstnání. Jeho působení se zdá být *relativně vyhraněnější* než působení determinant aktuální životní situace. I na základě dosavadní datové báze lze konstatovat, že odraz obou rovin životních cyklů (v operacionální rovině zhruba vymezených ekonomickou aktivitou a rodinným stavem) v procesu formování základního hodnotového zaměření je rozmanitější a projevuje se nejen v diferencovaném hodnotovém vztahu ke vzdělání a práci, ale i v utváření celé řady dalších hodnotových postojů [Holda — Čermáková 1982 : 156].

Uvedené dílčí závěry odpovídaly danému stupni poznání v systematickém přístupu k řešení problematiky hodnotového zaměření mládeže. Kontinuita další empirické práce v této oblasti umožnila parciální poznatky dále zpřesnit a konkretizovat. Nová datová báze vznikla zpracováním výsledků výzkumu hodnotového zaměření vysokoškolských studentů 4. ročníků, provedeným v roce 1983 a posléze výzkumu hodnotového zaměření ekonomicky aktivní skupiny mladé inteligence z následujícího roku. (3) Data bylo možno bez obtíží komparovat, neboť byla získána použitím *shodné metodiky*, umožňující zjistit nikoli pouze základní hodnotové zaměření skupin, ale i vnitřní strukturu hodnot v rámci uspořádané hodnotové hierarchie.

Především však byla vytvořena situace, v níž byly komparovány sociální skupiny vymezené ve své podstatě shodným charakterem duševní práce (i když v prvním případě pouze potenciálním a v druhém již reálně vykonávaným), avšak nacházející se v odlišné aktuální životní situaci. V podstatě byl tedy eliminován diferencující vliv tak výrazné determinanty, jakou je charakter práce, a pozornost mohla být soustředěna na analýzu změn v hodnotové struktuře, jež vznikly v důsledku nástupu do ekonomické aktivity a pokračujícího procesu ekonomického a sociálního osamostatnění jedince.

Domnívám se, že takovýto metodický přístup, v němž *dynamika vývoje hodnotových struktur je víceméně simulována*, přesto umožňuje postihnout základní tendence tohoto vývoje. (4)

Nyní tedy ke konkrétním zjištěním.

Studenti posuzovali významnost třiceti šesti hodnotových položek, (5) reprezentujících vždy tři diferencované aspekty z následujících hodnotových sfér: sféry znalostí, vzdělání a kvalifikace; sféry práce a zaměstnání; sféry všestranné informovanosti; sféry volného času; sféry respektování potřeb okolí; sféry společenské a politické aktivity; sféry životních jistot; sféry sociálních

(3) Data o příslušnících mladé inteligence byla získána prostřednictvím šetření, které bylo realizováno ve spolupráci ÚRO, ÚFS ČSAV a ÚML UK. Zkoumaný soubor tvořilo 5 400 respondentů na základě reprezentativního výběru ekonomicky aktivní populace ve věkovém rozmezí od dvaceti do šedesáti let.

(4) K řešení tohoto úkolu by bylo možné přistoupit i prostřednictvím longitudinálního výzkumu, avšak jeho realizace by byla spojena s řadou obtíží převážně organizačního a technického charakteru.

(5) Metodický postup a konstrukce nové hodnotové baterie na základě obsahové analýzy je objasněn v publikaci Čermáková, Z. — Mevaldová, E. — Stehlíková, E.: *Hodnotová a socioprofesionální orientace vysokoškolských studentů*.

kontaktů; sféry partnerských vztahů; sféry výchovy dětí; sféry životní úrovně. (6) Na základě procentuálního podílu studentů, kteří jednotlivé hodnoty označili za „značně významné“, byla získána hodnotová hierarchie, (7) jejíž podrobná analýza přinesla řadu nových cenných poznatků.

Z úsporných důvodů se zdržím podrobného komentáře — s jedinou výjimkou: výjimečné, jednoznačně čelní postavení hodnoty „žít a pracovat v míru“ je přímou a nejaktuálnější reakcí studentů na vystupňovanou hrozbu jaderné války. Argumentem pro toto tvrzení je fakt, že v hierarchii těchto hodnot, posuzovaných studenty v rámci šetření z roku 1981, se tato hodnota umístila na 5. místě (!). Lze s velkou pravděpodobností usuzovat, že v kontextu posuzování významnosti dalších hodnot nabývá hodnota „žít a pracovat v míru“ instrumentální charakter.

Ponechám-li stranou hodnotu „žít a pracovat v míru“ právě pro její instrumentální charakter, rysují se *základní směry hodnotového zaměření vysokoškolské mládeže* takto:

1. *Velmi výrazná preference partnerských a přátelských vztahů*, spojená s požadavkem tolerance, pochopení, spolehlivosti a s podobnými názory na život. S ohledem na tyto požadavky si student vytváří nejbližší aktuální i budoucí sociální okolí své rodiny a přátel. Vhodně jej doplňují přátelské kontakty, které jsou spojeny spíše se zábavou, oddychem a společnými koníčky; jejich významnost je však relativně menší. Doménou jejich utváření jsou místa, kde studenti tráví svůj mimostudijní, respektive volný čas.

2. *Výrazná preference individuální realizace vlastních zájmů a zálib ve volném čase*. Jistý rys individualismu nelze přehlédnout. Třebaže jsou zřejmě tyto záliby pěstovány kolektivně, je jejich referenčním rámcem shodně orientovaný kruh přátel či kolegů. Společenské zájmy se v takovémto způsobu trávení volného času příliš neprosazují.

3. *Výrazná orientace na dotváření vlastní vzdělanosti a kulturní úrovně, doprovázená potřebou zvýšených nároků na informovanost*. Význam hodnoty vzdělání je značný; rovnoměrně jsou ceněny — a to vždy velmi vysoko — znalosti všestranné, umožňující celkovou dobrou orientaci v poznatcích vědy,

(6) Při instruktáži bylo studentům řečeno, aby o těchto hodnotách uvažovali za předpokladu, že oni, ani jejich nejbližší nemají závažné zdravotní obtíže, neboť všechny dosavadní zkušenosti vedly k poznání, že hodnota „zdraví“ je nezbytnou podmínkou pro realizaci všech hodnot ostatních a v tomto smyslu má výrazně instrumentální charakter.

(7) Pořadí hodnot do 15. místa bylo následující: 1. Žít a pracovat v míru; 2. mít především takového partnera, který Vám bude oporou, který bude chápat Vaše pracovní povinnosti i ostatní záliby; 3. mít především takové přátele, kteří mají podobné názory na život, je možné se na ně spolehnout; 4. především žít ve spokojené rodině a vychovávat v pohodě a klidu své děti; 5. především se ve volném čase věnovat svému koníčku, rozvíjet své osobní zájmy a záliby; 6. pomáhat především svým nejbližším — rodině, přátelům; 7. mít takovou práci, která je zajímavá, umožňuje samostatně a tvořivě řešit vlastní pracovní úkoly. Výše platu není nejdůležitější; 8. stále rozvíjet především své znalosti z oboru či profese, usilovat o to stát se skutečně dobrým odborníkem, dobrým specialistou; 9. mít co nejvšestrannější vědomosti, získat dostatečný přehled o kultuře, vědě a technice; 10. výchovu dětí nezanedbávat, ale mít přitom možnost věnovat se i svým zájmům a uskutečňovat své životní plány; 11. mít především takové přátele, se kterými máte společné zájmy, rádi s nimi i posedíte a pobavíte se; 12. věnovat čas zejména takovým informacím, které umožní rozšiřovat si neustále vlastní vzdělanostní a kulturní rozhled; 13. spojit se s takovou částkou peněz, aby to stačilo k normálnímu životu a přitom jste nemuseli stále šetřit; 14. snažit se dobře pracovat v zaměstnání a tím být užitečný společnosti; 15.—16. mít především takového partnera, který Vám pomůže vybudovat životní úroveň rodiny, zajistí svědomitě chod domácnosti a výchovu dětí; 15.—16. vždy nezištně nabídnout pomoc a radu kterémukoli člověku, který ji potřebuje.

kultury a techniky i ty znalosti, které prohlubují odborné zaměření. Běžné informace prostřednictvím masmédií nejsou považovány za dostatečné; studenti dávají přednost informacím doplňujícím jejich všestranný vzdělanostně kulturní rozvoj. Spojují je často s požadavkem objektivnosti. Třebaže odmítají uvažovat ve velké většině o hodnotě vzdělání jako instrumentu pro získání odpovídajícího společenského postavení, důraz, který kladou na svůj intelektuální rozvoj, často přerůstá do určitého „intelektuálního akademismu“.

4. *Výrazná orientace na budoucí pracovní uplatnění prostřednictvím zajímavé, tvůrčí práce, spojené s řešením samostatných pracovních úkolů.* Již v této etapě se projevuje zřetelná snaha uplatnit odborné schopnosti, ochota vynaložit úsilí k dosažení vysoké odbornosti v budoucím zaměstnání. Finanční aspekt budoucí práce je v této fázi abstraktních úvah v podstatě potlačen; spíše je brána v úvahu volnější pracovní doba. Tento hodnotový postoj evokuje zřejmě určitý styl života studentů, odmítající pravidelnost a větší zodpovědnost ve svých činnostních projevech.

5. *Vlastní společenská prospěšnost je ztotožněna v podstatě s budoucím pracovním uplatněním.* Jiné formy společenské prospěšnosti nejsou prozatím brány v úvahu ani ve formální rovině. Je však možné říci, že v hodnotových postojích se neobjevuje rys pragmatičnosti.

6. *Zřetelné podcenění všech hodnotových aspektů ze sféry materiálního zabezpečení* aktuálního i budoucího života studenta. Je registrováno nejen v podcenění finančního ohodnocení budoucí práce, ale i odmítáním úvah o budoucím materiálním zabezpečení dětí, relativním odmítáním možnosti vedlejších výdělků na úkor volného času atd.

7. *Určitá indiference hodnotových postojů ve sféře respektování potřeb širšího sociálního okolí.* „Ochota pomoci“ se v první řadě vztahuje na rodinný okruh a nejbližší přátele. Naplnění společenských potřeb je uvažováno opět spíše v souvislosti s dobrým pracovním výkonem v budoucím zaměstnání. To je zřejmě i základní představa, jakým způsobem lze nejlépe odpovědně vrátit společnosti možnost získání vysokoškolského vzdělání.

8. *Aktuální nedocenění významu vlastní společensko-politické aktivity.* V této sféře se více než kde jinde objevuje „sociální nedospělost“ studentů, neboť například svůj celkově velmi dobrý vztah k práci a budoucímu povolání nejsou prozatím schopni spojit se společenskou potřebou aktivní veřejné a politické práce.

9. *Značná orientace na vytvoření klidného a spokojeného klimatu budoucí rodiny.* Je výrazem skutečnosti, že studenti je považují za jednu ze základních životních jistot. Je však často doplněna požadavkem na zachování soukromí, což opět odráží určité prvky individualistických tendencí.

10. *Určitá nadřazenost realizace osobních plánů,* promítající se i do celkem abstraktních představ o budoucí výchově vlastních dětí. Ve výchovném působení chtějí studenti prosazovat spíše ten typ výchovy, který ponechává dostatek prostoru pro pěstování vlastních zálib a uskutečňování vlastních životních plánů.

Uvedené body shrnují podstatné rysy hodnotové zaměřenosti vysokoškolských studentů 4. ročníků. Je to určitý *stav vědomí*, který je však výsledkem dynamického procesu dotváření hodnotových postojů v průběhu studia.

Ukončením studia vstupují mladí lidé do — svým charakterem — zcela odlišné životní fáze. Je vymezena nástupem do ekonomické aktivity a často víceméně souběžně s tím i vytvořením vlastní rodiny a narozením dětí. Takovéto závažné změny se nutně odrážejí v hodnotové soustavě jedince. Otázkou ovšem je, jak hluboce do této soustavy vstupují a kterých konkrétních aspektů

Tabulka 1. Podíl studentů a příslušníků inteligence, kteří jednotlivé aspekty hodnoty vzdělání označili za „značně významné“ (v %)

Jednotlivé aspekty hodnoty vzdělání	Vysokoškolská studenti	Inteligence
mít co nejvšestrannější vědomosti, získat dostatečný přehled o vědě, kultuře a technice	75,6	70,8
usilovat o co nejvyšší stupeň vzdělání či kvalifikace a získat tak odpovídající společenské postavení	28,9	54,7
stále rozvíjet především své znalosti z oboru či profese, usilovat o to stát se skutečně dobrým odborníkem, specialistou	77,1	92,0

se dotýkají. Hypotetické úvahy o reflexi změn životních okolností nepředpokládaly příliš zásadní změny či restrukturalizaci hodnotového zaměření. A. Matějovský například náplň této fáze definuje jako „určitou konkretizaci osobnostní orientace; dříve zafixované osobnostní orientace získávají novou náplň opřenou o přímé sociální zkušenosti, mladí lidé se snaží svým abstraktním a do jisté míry i obecným orientacím dát specifické a jednoznačné vyjádření“ [Matějovský 1982 : 129].

Užitím analogické metodiky, postihující vnitřní aspekty jednotlivých hodnot u studentů i u příslušníků inteligence, byla vytvořena jedna vnitřně srovnatelná datová báze, umožňující odhalit pokud možno v konkrétní poloze odraz změn sledované životní fáze ve vědomí zkoumaných jedinců.

Vstup do praxe a následující období prvního desetiletí ekonomické aktivity, založení rodiny a narození dětí (8) vyvolávají tyto nejzávažnější změny (9) ve struktuře hodnotových soustav příslušníků sociální skupiny inteligence:

1. *Ve sféře hodnotového vztahu k jednotlivým aspektům vzdělání, znalostí a kvalifikace* byly odhaleny významné změny, třebaže v předběžných hypotézách nebyly víceméně očekávány. Uvedená tabulka 1 dokumentuje, v kterých konkrétních aspektech se hodnotové vztahy proměnily a v jakém směru.

Zatímco hodnocení významu všestranných vědomostí, dostatečného přehledu o kultuře, vědě a technice je u obou skupin zachováno přibližně na stejné úrovni, respektive mírně klesá, nástup do praxe evokuje výraznou preferenci toho aspektu vzdělání, který v jedinci rozvíjí profesionální odbornost. Praxe tedy značně posiluje hodnotu vzdělání jako možnost „stát se dobrým odborníkem, specialistou“, a to do té míry, že se tento aspekt hodnoty vzdělání prosazuje na čelní místo v hodnotové hierarchii.

(8) Jsem si vědoma, že uzavření sňatku a narození dítěte může předcházet počátku ekonomické aktivity — zejména u vysokoškolské mládeže. Zároveň je možné předpokládat, že v onom průběhu deseti let ekonomické aktivity nemusí vždy k založení rodiny dojít. Průnik obou dimenzí životní situace, tj. ekonomické aktivity a péče o vlastní rodinu, však není pouze modelovou situací, ale — jak ukazuje struktura sledovaného souboru — typickým projevem této životní fáze.

(9) Námitku, zda tyto změny nejsou u příslušníků inteligence již počátečním výchozím stavem jejich hodnotové zaměřenosti ještě před absolvováním vysoké školy v době studia, lze, domnívám se, zamítnout, neboť jde o historicky velmi krátké časové období. Odraz změněných společenských podmínek nemohl být v žádném případě tak markantní, uvážíme-li, že nejmladší věková kategorie skupiny inteligence absolvovala přibližně v roce 1980–1981.

Tabulka 2. Podíl studentů a příslušníků inteligence, kteří jednotlivé aspekty hodnoty práce a zaměstnání označili za „značně významné“ (v %)

Jednotlivé aspekty hodnoty práce a zaměstnání	Vysokoškolští studenti	Inteligence
mít takovou práci, která je zajímavá, umožňuje samostatně řešit vlastní pracovní úkoly. Výše platu není nejdůležitější	77,5	96,0
mít především takovou práci, která má volnější pracovní dobu, není spojena s příliš velkou zodpovědností	23,9	22,1
mít takovou práci, která je hlavně dobře placena a umožňuje třeba i vedlejší výdělek	10,4	24,8

U příslušníků inteligence je také podstatně více ceněno vzdělání jako instrument k získání odpovídajícího společenského postavení. V tomto případě praxe koriguje až dosud na abstrakci založené hodnotové postoje studentů velmi výrazně — směrem, v němž se mísí prvky pragmatismu s určitou tendencí k nadřazování osobních profesionálních zájmů a plánů.

2. *Ve sféře hodnotového vztahu k jednotlivým aspektům práce a zaměstnání* opět, stejně jako v předcházejícím případě, nebyly očekávány příliš výrazné posuny, neboť diferenciací hodnotového vztahu k práci byla až dosud podmíněna objektivním charakterem práce. Ten je u obou skupin shodný, byť v prvním případě potenciální a v druhém již reálně vykonávaný. Proto lze považovat změny, zjištěné v hodnotových vztazích k jednotlivým aspektům práce nyní, za důsledek proměn aktuální životní situace (viz tabulka 2).

U příslušníků sociální skupiny inteligence se ještě více prohlubuje výrazná preference práce zajímavé, tvořivé, umožňující řešit samostatně vlastní pracovní úkoly. Praxe tento požadavek silně aktualizuje, dokonce do té míry, že se uvedená hodnota ocitá procentuálním podílem volby na 2. místě (!) hodnotové hierarchie. A dále — vlastní ekonomické a sociální osamostatnění jedince již více podněcuje zájem o finanční aspekt práce, jehož významnost s věkem stoupá a vrcholí v období třiceti až pětatřiceti let. Poté opět klesá. Zdá se tedy, že jeho vyšší oceňování není trvalým charakteristickým rysem příslušníků inteligence — zejména v relaci k výjimečně vysoké preferenci zajímavé a tvůrčí práce, jež setrvává na přibližně stejné úrovni — a značně vysoké — po celou dobu ekonomické aktivity.

Celkovou strukturu hodnotových vztahů k práci je ještě třeba doplnit informací, že se prakticky nemění požadavek na ten aspekt práce, u něhož je zdůrazněn požadavek volnější pracovní doby a menší odpovědnost. Podíl těch, kteří jej oceňují již v době studia, zůstává zachován i u příslušníků skupiny inteligence; patrně figuruje jako jeden z důležitých momentů při volbě konkrétního zaměstnání.

3. *Ve sféře hodnotového vztahu k jednotlivým aspektům volného času* byly odhaleny zásadní — až překvapivé — změny, jejichž výsledkem je prakticky restrukturalizace celé této hodnotové sféry. Nové poznatky jsou o to závažnější, že hodnotové postoje v této oblasti jsou důležitými motivačními faktory pro formování životního způsobu.

Radikálně se zřejmě u příslušníků inteligence mění reálné možnosti, a tedy i hodnotový vztah k tomu z aspektů volného času, který zdůrazňuje indivi-

Tabulka 3. Podíl studentů a příslušníků inteligence, kteří jednotlivé aspekty hodnoty volného času označili za „značně významné“ (v %)

Jednotlivé aspekty hodnoty volného času	Vysokoškolská studenti	Inteligence
ve volném čase se především věnovat svému koníčku, rozvíjet své osobní zájmy a záliby	82,1	58,8
věnovat volný čas především těm činnostem, které přispívají ke zlepšování životní úrovně Vaší rodiny	26,4	61,2
nejlépe prostě odpočívat, užívat si volna někde v soukromí	16,8	29,2

duální rozvíjení osobních zájmů a zálib. Analýza některých dalších souvislostí naznačuje, proč dochází k tomuto poklesu významu a v jakém směru. Samozřejmě, z předchozího zjištění hodnotového vztahu k práci je možné usuzovat na vyšší pracovní vytížení, ale zřejmě i na vzrůstající rodičovské povinnosti. Tyto činnosti mohou prolínat do sféry „nepráce“, respektive volného času.

Více tu však intervenuje překvapivý poznatek o výrazném „přehodnocení“ (oproti studující mládeži) hodnotového postoje k aspektu „věnovat volný čas především těm činnostem, které přispívají k zlepšování životní úrovně Vaší rodiny“. Tabulka 3 dokumentuje názorně vnitřní restrukturuaci a přesuny od původně výrazné preference pěstování osobních zájmů a zálib ve volném čase právě ve prospěch takovýchto materiálně orientovaných činností.

Pozoruhodné je, že k těmto dvěma závažným změnám dochází vcelku brzy po nástupu do praxe a s narůstajícím věkem zůstává hodnocení obou aspektů trávení volného času u příslušníků inteligence v podstatě konstantní. Ponechme v této souvislosti stranou úvahy o možnostech formování socialistického životního způsobu u této sociální skupiny. Vyžadovalo by to hlubší analýzu celé problematiky (minimálně přesnější identifikaci osobních zájmů a zálib a jejich možného podílu na procesu formování osobnosti mladého člověka; stejně tak i identifikaci oněch činností přispívajících ke zlepšování životní úrovně). Přesto nelze přehlédnout, že poměrně silný rys individualismu v hodnocení způsobu trávení volného času u studující mládeže se u příslušníků inteligence víceméně transformuje do stejně nežádoucí formy, tendující k jistému stupni konzumního životního způsobu.

Konečně tuto úvahu dokumentuje i v tabulce 3 uvedený třetí aspekt vztahu k hodnotě volného času. Jedinci, kteří v průběhu studia inklinují k ryze individualistickému prožívání volného času, si své tendence k „soukromničení“ zřejmě víceméně zachovávají bez ohledu na změněné životní podmínky. To opravňuje k domněnce, že se zde představují takové typy osobnosti, jejichž silné individualistické sklony jsou podstatnou součástí jejich osobnostního charakteru a ustupují pod tlakem změněných životních okolností jen velmi zvolna (s postupujícím věkem se oceňování hodnoty „užívat si volna někde v soukromí“ velmi mírně snižuje).

4. V intencích strukturálních změn hodnotových postojů k volnému času probíhají pak očekávané změny i ve sféře hodnotových vztahů k přátelským sociálním kontaktům. Již bylo uvedeno, jaký mimořádný význam jim přikládá vysokoškolská mládež. Změny v aktuální životní situaci, vyvolané v tomto případě nástupem do praxe a také vytvořením vlastní rodiny, způsobují celko-

Tabulka 4. Podíl studentů a příslušníků inteligence, kteří jednotlivé aspekty hodnoty přátelských kontaktů označili za „značně významné“ (v %)

Jednotlivé aspekty hodnoty přátelských kontaktů	Vysokoškolští studenti	Inteligence
mít především takové přátele, se kterými je dobrá zábava, rádi s nimi posedíte a pobavíte se	67,4	48,7
získat především takové přátele, kteří Vám mohou být v mnohém užiteční	11,2	23,6
mít především takové přátele, kteří mají podobné názory, je možné se na ně spolehnout	93,1	62,1

vě výrazný pokles významu hodnoty přátelských kontaktů. Snižuje se nejen významnost vztahů, založených na bázi společných životních názorů, ale i těch, které jsou spojeny se společnou zábavou v době oddechu. Zřejmě je pro tuto fázi zvolena — i vzhledem k vyššímu časovému zaneprázdnění — únosná míra četnosti i frekvence přátelských kontaktů (viz tabulka 4).

Nové životní okolnosti však zároveň aktualizují ty formy „přátelství“, které dovolují snadněji realizovat často ryze privátní cíle. Nelze zde samozřejmě pominout tlak reality sociálních okolností, jestliže vezmeme v úvahu, jak často se v současné době objevuje slovo protekce.

Dovolím si zde ještě učinit poznámku — na základě další analýzy vzájemných strukturních vazeb hodnotové soustavy příslušníků inteligence — že k celkovému oslabení hodnoty skutečných přátelských kontaktů (neboť tzv. užitečné přátelské kontakty v ně nelze zahrnout) dochází v souvislosti s posílením nově vzniklých rodinných a zřejmě i příbuzenských vazeb.

5. Sledujeme-li závažné změny, které vyvolává nástup mladé inteligence do praxe, a další působící spolupůsobilce, pak nelze vynechat *sféru hodnotových vztahů k jednotlivým aspektům společensko-politické aktivity*. U vysokoškolské mládeže byla konstatována zjevná tendence k nedocení této sféry a převažující pasivní přístup. Pro tyto hodnotové postoje je však typické, že s pokračující délkou praxe „vyzrávají“ a do určité míry dochází k restrukturalizaci v oceňování významu jednotlivých konkrétních aspektů hodnoty společensko-politické aktivity pozitivním směrem.

Přirozeně nelze v těchto postojích přehlédnout ani určitou pragmatičnost,

Tabulka 5. Podíl studentů a příslušníků inteligence, kteří jednotlivé aspekty hodnoty společensko-politické aktivity označili za „značně významné“ (v %)

Jednotlivé aspekty společensko-politické aktivity	Vysokoškolští studenti	Inteligence
získat funkci ve společenské či politické organizaci	3,5	18,2
především dobře pracovat a politickou činností se příliš nezabývat	53,8	25,8
snažit se aktivně se podílet na rozvoji socialistické společnosti	19,7	71,6

Tabulka 6. Podíl studentů a příslušníků inteligence, kteří jednotlivé aspekty hodnoty rodičovství označili za „značně významné“ (v %)

Jednotlivé aspekty hodnoty rodičovství	Vysokoškolští studenti	Inteligence
zajistit dětem všestrannou rodičovskou péči třeba i na úkor svých vlastních plánů a zálib	47,1	63,9
dát svým dětem zejména po materiální stránce co nejvíce, snažit se usnadnit jim vstup do života	11,0	30,5
výchovu dětí sice nezanedbávat, ale ponechat si možnost věnovat se svým zájmům, uskutečňovat své plány	71,4	65,5

vystupující jako doprovodný jev budování vlastní profesionální kariéry. Údaje v tabulce 5 ostatně zcela tuto tendenci nevylučují. Zůstává však nesporné, že s vlastním aktivním zapojením do pracovního procesu zřejmě ustupuje proklamativní pasivní přístup k faktické společensko-politické aktivitě. Značná část příslušníků inteligence tedy postupně dospívá k takovému hodnotovému postoji, který implikuje osobní aktivní účast na budování socialistické společnosti.

6. *Poslední z kvalitativně závažných změn v hodnotových vztazích identifikujeme v oblasti sféry výchovy dětí.* Poslední však nikoli svým významem. Změny, které zde byly zachyceny, dokumentují výmluvně, jak praxe konkrétní realizace koriguje hodnotové postoje, založené až dosud na zprostředkovaných sociálních zkušenostech a vlastních abstraktních představách (viz tabulka 6).

Studující vysokoškoláci dali ve svých výrocích přednost výchově dětí, která jim osobně ponechá dostatek prostoru pro realizaci vlastních plánů a zájmů. V podstatě jen málo z nich bralo v úvahu aspekt budoucího materiálního zajištění dětí. Obětavá rodičovská výchova nebyla zdaleka tak „populární“ jako první uvedený způsob.

Založení vlastní rodiny, výchova vlastních dětí však zvyšuje význam právě rodičovské péče nanevšáh obětavé. Častěji se v hodnotových postojích příslušníků inteligence objevují i úvahy (a zřejmě nejen úvahy, ale i faktická realizace) o potřebnosti materiálního zabezpečení dětí.

Pro úplnost informace zde ovšem musím uvést, že významnost těchto hodnotových postojů ovlivňuje věk a pohlaví.

Výčtem zásadních změn v hodnotové struktuře mladé inteligence jsme nepodalí vyčerpávající informaci o všech změnách a nových tendencích, které jsme byli schopni použitou metodikou zachytit a analyzovat. To ani není účelem stati. V této fázi empirické práce bylo již třeba nikoli pouze ověřit, zda k těmto změnám v souvislosti s nástupem do praxe, respektive odlišnou fází životního cyklu dochází, ale *stanovit, k jakým konkrétním změnám, v jaké intenzitě a v kterých konkrétních aspektech se vnitřní struktura hodnotové soustavy proměňuje.* Přitom nelze ztratit ze zřetele určitý „sociologický nadhled“ a nevyloučit — právě pro přílišnou konkretizaci — možnost odhalit základní hodnotovou zaměřenost sledovaných sociálních skupin.

I proto bylo třeba analyzovat s obdobnou pozorností ty hodnotové postoje, které vykazaly *změny minimální* (tedy inklinující spíše k stabilitě), nebo takového charakteru, že příliš nenarušily vnitřní uspořádání a zaměření v jednotlivé hodnotové sféře.

Relativní stabilita hodnotových vztahů i k jednotlivým dílčím aspektům byla zjištěna v následujících sférách:

a) *Ve sféře životních jistot.* Všechny její aspekty mají u studentů i u příslušníků inteligence shodně vysokou (spokojená rodina, požadavek nerušeného soukromí), či dokonce nejvyšší preferenci (požadavek míru).

b) *Ve sféře respektování potřeb okolí.* V hodnocení aspektů této sféry se příliš neodrážejí změny životních okolností a vnitřní struktura uspořádání se prakticky nemění (u obou skupin je nadřazena „ochota pomoci“ nejbližším – rodině, přátelům; teprve poté se tato ochota zaměřuje i na širší sociální okolí).

c) *Ve sféře životní úrovně.* Je velkým překvapením, že vnitřní uspořádání hodnotových vztahů v této sféře neprodělavá žádné výraznější změny. Více-méně umírněné požadavky převážné většiny studentů na životní úroveň se u sociální skupiny inteligence nijak významně netransformují. Avšak – fakty, zjištěné o změnách hodnotových vztahů ve sféře volného času, práce a výchovy dětí dokumentují stoupající významnost sféry životní úrovně v jiných, méně zřetelných podobách.

d) *Ve sféře partnerských vztahů.* K určitým změnám v hodnotových vztazích k jednotlivým aspektům této sféry u příslušníků inteligence dochází, ale až s postupem věku. Zpočátku jsou tyto postoje obdobné jako u studentů, teprve později se více prosazuje významnost fyzické přitažlivosti partnera (partnerky) na úkor požadavku „pomoci zabezpečit rodinu materiálně“.

Hodnotové zaměření příslušníků inteligence, které zde bylo prezentováno, je dynamickou reflexí změn životních okolností jeho nositelů. Nelze však předpokládat, že zjištěné změny v hodnotových postojích ve sledovaných hodnotových sférách budou stavem konečným. Proces formování hodnotových soustav je procesem celoživotním. Dovolím si však formulovat hypotézu, že změny vyvolané vlastním ekonomickým a sociálním osamostatněním jedince jsou *patrně poslední nejzávažnější korekcí* hodnotového zaměření jedince.

Závěr

Analýza odrazu životních změn v dynamice formování hodnotového zaměření příslušníků inteligence potvrdila zvyšující se diferenciatní úlohu ukazatelů běžného sociálního života, reprezentovaných zde faktem vlastního ekonomického a sociálního osamostatnění jedince (přechod ze školy do praxe a založení vlastní rodiny). Vliv změny těchto životních okolností se prosazuje i v těch sférách hodnotových vztahů, u nichž základní formotvornou linii dosud představoval charakter práce, potenciální či aktuální povahy.

Práce s metodikou umožňující postihnout i kvalitativní aspekty jednotlivých obecných hodnot, resp. hodnotových sfér, napomohla odhalit rozmanitost odrazu změn životních okolností, a to jak z hlediska jeho obsahu a formy, tak i z hlediska časové dimenze.

Výsledky vyplývající z empirického poznání hodnotového zaměření vysokoškolských studentů a skupiny inteligence umožňují formulovat *následující závěry* o odrazu změn životních okolností (vedoucích k vlastnímu ekonomickému a sociálnímu osamostatnění jedince) v hodnotovém zaměření příslušníků těchto sociálních skupin:

1. V hodnotových postojích těch sfér, kde až dosud nejvíce intervenoval diferencující vliv charakteru práce, se sledovaná změna životního cyklu projevuje *výrazným prohloubením původního hodnotového zaměření*. Proto až dosud dominantní hodnotový vztah ze sféry práce a ze sféry vzdělání (konkrétně

preferenci tvůrčí práce a preference odborných znalostí) je ještě více posílen. Ačkoli se nemění základní hodnotová zaměřenost obou těchto sfér (pouze se vyhraňuje), dochází přesto k dílčím, nicméně závažným posunům v preferenci ostatních hodnotových postojů ke vzdělání a práci. Jinými slovy, hovořím-li o prohlubující se hodnotové zaměřenosti příslušníků inteligence v těchto sférách, podílí se na ní jednotlivé aspekty hodnoty vzdělání a práce s rozdílnou intenzitou.

2. Zásadním způsobem se promítají nové životní okolnosti do hodnotových vztahů sféry volného času. Vliv změny životní fáze se projevuje kvalitativním přehodnocením dosavadních hodnotových vztahů k jednotlivým aspektům volného času. Praktickým výsledkem je *restrukturace této hodnotové sféry s odlišnou dominancí hodnotového zaměření* (preferenci toho aspektu volného času, který zdůrazňuje činnosti přispívající ke zlepšení materiální úrovně rodiny).

3. Odraz zmíněných životních okolností ve sféře společensko-politické aktivity je možné označit jako „proces vyzrávání“ *postojů pozitivním směrem, doprovozený celkově vyšší intenzitou pochopení významu* těchto hodnotových vztahů pro sociální skupinu inteligence. Opačný trend, jako důsledek změněných životních okolností, je zachycen v hodnotových vztazích ve sféře přátelských sociálních kontaktů. Celkový značný význam této sféry *výrazně klesá* a posuzování jednotlivých aspektů hodnoty přátelských kontaktů ztrácí svoji vyhraněnost a stává se *vyváženější*.

4. V hodnotových vztazích ve sféře výchovy dětí koriguje praxe původně vyhraněné hodnotové zaměření, nesoucí prvky individualismu, do celkově velmi *vyváženého* posuzování všech aspektů této sféry.

5. Hodnotové vztahy z těch sfér, u nichž v souvislosti se změnou životního cyklu nebyly zachyceny ani tendence k prohlubování, celkovému poklesu nebo naopak vzestupu, ani tendence k větší vyváženosti či naopak restrukturalaci původního hodnotového zaměření, představují patrně *obecné rysy* hodnotového zaměření obou sledovaných skupin bez ohledu na konkrétní sociální podmínky, v nichž se jejich členové nacházejí.

Literatura

- Bokorová, V.: *Úloha potřeb v motivaci lidského chování a působení sociálních faktorů na jejich tvorbu*. Československá psychologie 1975, č. 5.
- Čermáková, Z.: *Možnosti a meze zkoumání sociologické analýzy hodnotových orientací. In: Rozvoj člověka v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti*. Praha, ČSS ČSAV 1983.
- Čermáková, Z. — Mevaldová, E. — Stehlíková, E.: *Hodnotové a socioprofesionální orientace vysokoškolských studentů*. Praha, Univerzita Karlova 1983.
- Dorotíková, S.: *Marxisticko-leninská filozofie — metodologické východisko zkoumání a utváření hodnot*. In: *Socialistická společnost a hodnoty lidského života*. Praha, Horizont 1979.
- Grác, J.: *Pohľady do psychológie hodnotovej orientácie mládeže*. Bratislava, SPN 1979.
- Holda, D. — Čermáková, Z.: *Sociologický výzkum hodnotových orientací*. Sociologický časopis 1980, č. 2.
- Holda, D. — Čermáková, Z.: *Analýza metodiky výzkumu hodnotových orientací*. Sociologický časopis 1980, č. 4.
- Holda, D. — Čermáková, Z.: *Společenské vědomí mládeže a jeho sociologická analýza*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Huláková, M.: *Životní způsob a problém hodnot*. Praha, Academia 1980.
- Janoušek, J.: *Dynamika lidské motivace v podmínkách vědeckotechnické revoluce*. Československá psychologie 1975, č. 5.
- Matějovský, A.: *Socialismus a mládež*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Rychtařík, K.: *K aktuálním úkolům československé sociologie*. Sociologický časopis 1980, č. 4.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.

Резюме

3. Чермакова: Отражение жизненных изменений в ценностной ориентации молодежи

Тезисы, сведения и заключения, представленные в этой статье по отношению к проблеме ценностной ориентации, являются результатом систематического теоретико-методологического анализа данного предмета исследований и поиска оптимальных возможностей его операционализации. Преемственность в познании этой сложной проблематики содержится, в первую очередь, в конкретных эмпирических приемах.

Марксистская социология включает ценности в широко формируемое, но цельное духовное образование макроструктурного характера — общественное сознание — в котором они функционируют как один из его важных компонентов. Для социологического подхода далее характерно, что

- а) он определяет ценности в связи с анализом мотивации человеческих деятельности;
 - б) он ставит оценочную ориентацию над ценностями как их глобальную структурированную совокупность;
 - в) он считает ценности всегда общественной категорией, несущей объективный характер;
 - г) ценности, или же ценностная система подвергаются эмпирическому выявлению при посредстве социально выраженных ценностных суждений — позиций;
 - д) структурирование каждой эмпирически выявляемой ценностной ориентации, рассматриваемой с точки зрения мотивационного эффекта, в сущности константно;
 - е) каждая из отдельных ценностей обладает своей внутренней структурой, которая динамически изменяется в результате изменений социально-объективной реальности.
- Практическим эффектом применения социологического подхода в эмпирической плоскости изучения ценностей или ценностных систем является отражение реального образа диалектического взаимопроникновения общественного сознания и сознания индивидуального.

Социологические исследования должны обратить внимание и на выявление преемственности и прерывности процесса создания ценностей и изменений в формировании ценностной ориентации. На современном этапе можно отразить динамику этого процесса в размерах континуального развития индивида как представителя отдельных классов и социальных групп — в контексте конкретных этапов его социальной жизни.

Summary

Z. Čermáková: Reflection of Life Changes in the Value Orientation of Youth

The deliberations, findings and conclusions concerning the problem of value orientations, presented in this paper, are the result of a systematic theoretico-methodological analysis of the defined research subject and of an endeavour to find optimal possibilities of its operationalization. The continuity of the cognition of this complex problem area is included, first of all, in concrete empirical approaches.

Marxist sociology classes values into a broadly conceived but integral spiritual formation of a macrostructural nature — social consciousness — wherein they figure as one of its important components. It is also characteristic of the sociological approach that

- a) it defines values in connection with the analysis of the motivation of human activities;
- b) value orientations are placed before values as their global structured complex;
- c) values are always considered to be a social category of an objective character;
- d) values or the value system are empirically ascertainable through socially expressed value judgements — attitudes;
- e) the structuralization of each empirically ascertained value orientation, pursued from the point of view of the motivational effect, is essentially constant;
- f) each of the individual values has its own internal structure which is dynamically transformed in consequence of changes in the socially objective reality.

The practical effect of applying the sociological approach on the empirical level of the research into values or value systems is the comprehension of the real image of the dialectical interpenetration of social consciousness and individual consciousness.

Sociological research should also devote attention to disclosing the continuity and discontinuity of the process of the creation of values, and changes in the formation of value orientations. At the present stage it is possible to grasp the dynamics of this process in the dimensions of the continual development of the individual as a member of particular classes and social groups — within the context of concrete stages of his social life.

Zkoumání otázek postavení a úloh mladé generace v pracovním procesu je aktuální zvláště v současné etapě, kdy celá naše společnost hledá materiální a duchovní zdroje k urychlení vědeckotechnického pokroku jako nástroje ekonomického a sociálního rozvoje. Iniciativa mladých lidí v oblasti práce, jejich podíl na růstu produktivity práce a růstu kvalifikace by se měly stát jedním z rozhodujících faktorů intenzivního rozvoje našeho národního hospodářství.

V této souvislosti soudruh Gustáv Husák na XVI. sjezdu KSČ mimo jiné zdůraznil: „...Budeme pečovat o to, aby rostla účast mladých lidí na spoluvytváření naší další cesty, na realizaci i kontrole velikých úkolů výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Musí nám jít stále o to, aby si mládež byla vědoma své odpovědnosti před budoucností, aby svou lásku k rodné zemi vyjadřovala prospěšnou prací pro socialismus“ [Dokumenty 1981].

Mladá generace se v současné době zapojuje do pracovního procesu v situaci, pro kterou je charakteristické úsilí o zavádění progresivních výrobních prostředků a technologií do výrobního procesu. Automatizace a robotizace se stávají hlavními zdroji kvalitativních strukturálních změn v pracovním procesu a spolu s růstem kvalifikace (popř. překvalifikace) pracujících se budou postupně rozšiřovat i nové technologické koncepce založené na praktickém využití kybernetiky, mikroelektroniky, biologických procesů apod. Z hlediska našich úvah o dalším vývoji sociálních procesů v oblasti práce mladé generace je třeba soustředit pozornost na takové problémy, které bezprostředně souvisí se zkoumáním procesů v celé sociální struktuře společnosti. Tak jak se mění odvětvová struktura národního hospodářství, profesní struktura, charakter a obsah práce, tak se vlastně proměňuje i pracovní postavení mladé generace.

Tato stať si neklade za cíl (pochopitelně ani nemůže) beze zbytku zachytit široký diapazon problémů, které jsou se sférou práce mládeže spojeny. Pozornost věnujeme především otázkám začleňování mládeže do pracovního procesu, respektive prognózám nástupů mládeže do ekonomické aktivity v perspektivě 25 let, dále problémům zapojení mládeže do vybraných rozvojových odvětví, otázkám proměn její profesní struktury v dalším období vědeckotechnického rozvoje.

Začleňování mládeže do pracovního procesu v období do roku 2010

Hovoříme-li o budoucích procesech zapojování mladé generace do oblasti práce, charakterizujeme nejprve základní změny, které se uskutečnily v období budování socialistické společnosti a výrazně ovlivnily formování sociální struktury mladé generace. Hlavními faktory změn byly hluboké přeměny v ekonomické, sociální i kulturní oblasti, které se bezprostředně promítly v reprodukčních procesech pracovního postavení mládeže. V posledních 35 letech se výrazně proměnila vzdělanostní i profesní struktura a prudce se snižoval podíl mladých nastupujících do pracovního procesu bezprostředně po skončení povinné školní docházky v patnácti letech (například v roce 1982 to bylo již jen

1,5 %). Každá nová generace tak nastupovala a dále bude nastupovat do pracovního procesu s vyšší úrovní vzdělání — což je v souladu se skutečností, že uplatnění nové techniky a technologie není možné bez dostatečného fondu kvalifikovaných pracovních sil.

V závislosti na změnách materiálně technické základny společenské výroby došlo k výrazným proměnám v odvětvové struktuře zaměstnanosti mladé generace. V padesátých letech byl pro ni typický úbytek v oblasti zemědělství a nárůst v odvětvích všeobecného strojírenství a těžkého a hutního strojírenství. Koncem padesátých a v šedesátých letech se významně zvýšil podíl mládeže pracující v odvětvích terciární sféry (především ve službách, zdravotnictví, v dopravě a spojích).

S minulými i současnými proměnami odvětvové a vzdělanostní struktury i struktury příslušnosti k vlastnickému sektoru souvisí i hluboké kvalitativní změny v charakteru a obsahu práce [Faktory 1983 : 91 an]. (Od počátku šedesátých let pracuje mládež již téměř výhradně ve státním a družstevním sektoru národního hospodářství). Zásadní změny se odehrávají především v dělnických profesích a výrazně se promítají v nových náročnějších požadavcích na mladou pracovní sílu.

Další vývoj pracovních sil a kvantitativní změny v zapojování mládeže do pracovního procesu jsou ovlivňovány především národohospodářskými a demografickými faktory. Výrazně přitom spolupůsobí rozvoj vzdělanosti a samotné požadavky sféry praxe.

Předpokládaný celkový vývoj počtu ekonomicky aktivního obyvatelstva a předpokládaný kvantitativní vývoj podílu pracující mládeže v ČSSR ve věku 15—30 let je patrný z tabulky č. 1.

Prognózy předpokládají, že počet osob v produktivním věku v československém hospodářství se zvýší do r. 2000 (oproti počátku osmdesátých let) o více než milión osob. Nejrychleji se bude zvyšovat v desetiletém období 1990—2000, kdy do ekonomické aktivity budou nastupovat početně silné ročníky z let 1972—1977 a mimo oblast ekonomické aktivity odcházet slabší populační ročníky z počátku třicátých let. Po přelomu tisíciletí, kolem r. 2005 demografické prognózy předpokládají snižování počtu obyvatelstva v produktivním věku.

Tabulka 1. Prognóza vývoje počtu ekonomicky aktivního obyvatelstva a pracující mládeže v ČSSR do roku 2010 (v tis. osobách)

	1970	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010
počet ekonomicky aktivních v národním hospodářství	6871	7358	7524	7744	8069	8400	8250	8148
počet pracující mládeže ve věku 15—30 let *)	2458	2481	2541	2540	2807	2997	2841	2522
předpokládaný podíl pracující mládeže na celku ekonomicky aktivních (v %)	35,7	33,7	33,8	32,8	34,8	35,7	34,4	30,9

Pramen: *Projekce obyvatelstva do roku 2000, FSÚ a materiály odboru pro výzkum mládeže ÚFS ČSAV [Analýza 1984].*

*) Od roku 1985 je uvažována mládež ve věku 16—30 let.

Tabulka 2. Začleňování mladé generace do pracovního procesu v ČSSR, ČSR a SSR v pětiletých obdobích od roku 1985 do roku 2010 (údaje v tis.)

	1985—1990	1990—1995	1995—2000	2000—2005	2005—2010
ČSSR	1098	1295	1203	1044	1001
ČSR	715	852	757	627	603
SSR	383	443	446	417	398

Pramen: Vlastní výpočty autora na základě projekce obyvatelstva podle FSÚ a dat odboru pro výzkum mládeže ÚFS ČSAV.

Celkový vývoj počtu ekonomicky aktivní populace je ovlivňován, jak patrně z tabulky 1, *procesy začleňování mládeže do pracovního procesu*. Jestliže v r. 1970 činil počet pracující mládeže 2 458 tisíc, pak v r. 1990 má činit 2 540 tisíc; maxima by měl v prognózovaném období dosáhnout v r. 2000 — téměř 3 milióny ekonomicky aktivní mládeže ve věku od 16 do 30 let. Po přelomu století, tj. kolem r. 2005, tato varianta předpokládá snižování počtu ekonomicky aktivní populace zhruba na úroveň druhé poloviny osmdesátých let [Analýza 1984]. Tento odhad pro období 2000—2010 vychází z předpokladu, že bude stagnovat populační křivka vývoje z poloviny osmdesátých let. Některé jiné prognózy jsou optimističtější a předpokládají růst počtu ekonomicky aktivní populace i po roce 2005. Domníváme se, že první varianta je vzhledem k současnému demografickému vývoji pravděpodobnější.

Měnit se bude i *podíl pracující mládeže na celku ekonomicky aktivní populace*. Přechodný pokles v osmdesátých letech bude vyrovnán kolem roku 1995 a maximálního podílu v celku ekonomicky aktivních, zhruba 36 % dosáhne kolem r. 2000. Za předpokladu pokračování dosavadního pomalejšího tempa demografického vývoje počátkem devadesátých let se do r. 2010 podíl pracující mládeže podstatněji sníží, a to asi na 31 %. (1)

„Vstupy“ mládeže do pracovního procesu budou, z kvantitativního hlediska, patrně nejrozsáhlejší v období let 1990—1995, kdy se do pracovního procesu nově zapojí více než jeden a čtvrt milionu příslušníků mladé generace (viz tabulka 2). V pětiletém období 1995—2000 se tento počet zřejmě poněkud sníží a v období 2005—2010 klesne zhruba na 1 milión.

V souvislosti s procesy začleňování mladé generace do pracovního procesu se jako kritické jeví období 1990—1995, kdy oproti období 1985—1990 bude nutno umístit v národním hospodářství o 200 tisíc mladých pracovníků více. Naopak z hlediska potřeb nových pracovních sil se může ukázat problém jejich deficitu v období po roce 2005.

Údaje uvedené v tabulce 2 lze doplnit předpokládaným vývojem začleňování mládeže do pracovního procesu podle pohlaví.

V letech 1990—1995 bude nutno umístit v národním hospodářství zhruba o 110 000 mladých mužů více, než v období 1985—1990 a o 86 000 více mladých žen. Objektivním předpokladem umístění takového množství nových pracovních sil bude vytvoření dostatku pracovních příležitostí. Současná situace je taková, že nabídka volných míst je v globálu dostačující, i když profesně i územně je rozložena nerovnoměrně. Závažným faktorem začleňování mládeže

(1) Pro orgány plánující počty pracovních sil a jejich rozmístování mohou být inspirativní následující údaje o budoucím předpokládaném vývoji začleňování mladé generace do pracovního procesu. Oporou pro naše výpočty, prováděné podle jednotlivých věkových skupin od 16 do 30 let, byly údaje z projekce obyvatelstva zpracované FSÚ a materiály zpracované v odboru pro výzkum mládeže ÚFS ČSAV.

Tabulka 3. Začleňování mladé generace do pracovního procesu v ČSSR v pětiletých obdobích do roku 2010 podle pohlaví (údaje v tis. osob)

	1985—1990	1990—1995	1995—2000	2000—2005	2005—2010
muži	565	676	615	539	517
ženy	533	619	588	505	484
celkem	1098	1295	1203	1044	1001

Pramen: Vlastní výpočty na základě projekce obyvatelstva podle FSÚ a dat odboru pro výzkum mládeže ÚFS ČSAV.

do pracovního procesu je dostatek odpovídajících pracovních míst, tzn. takových, která svými nároky odpovídají kvalifikaci a vzdělání mladého pracovníka.

Mládež ve vybraných rozvojových odvětvích

V současné době pracuje v odvětvích primární a sekundární sféry v ČSSR zhruba 63 % ekonomicky aktivní mládeže do 30 let. Rozhodující procesy v uplatňování vědeckotechnického pokroku v dalších 20—25 letech se budou odehrávat především v odvětvích všeobecného strojírenství, elektrotechnického průmyslu, v průmyslu paliv a energetiky, v hutním a těžkém strojírenství, v chemickém průmyslu i v zemědělskopotravinářském komplexu. Tato odvětví patří mezi hlavní rozvojová odvětví našeho národního hospodářství a pracuje v nich více než jedna třetina z celku pracující mládeže do 30 let. Zajímá nás proto, jak se do některých těchto vybraných odvětví bude v dalším období zapojovat mladá generace a jak se předpokládaný vědeckotechnický rozvoj odrazí v její profesní struktuře a podmínkách práce.

Význam *strojírenství a elektrotechnického průmyslu* pro rozvoj našeho národního hospodářství v období vědeckotechnického rozvoje zdůraznil zejména XVI. sjezd KSČ. V programech hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1981—1985 XVI. sjezd vytyčil za hlavní úkoly vědeckotechnického rozvoje:

- urychlení rozvoje elektroniky, zejména mikroelektroniky jako základu automatizace v průmyslu, dopravě, spojích a zemědělství;
- širší uplatňování vyšších stupňů mechanizace, automatizace a robotizace ucelených výrobních procesů a linek;
- využívání automatizovaných systémů řízení technologických procesů v průmyslu, stavebnictví, dopravě, spojích a zemědělství;
- širší uplatnění mechanizovaných a automatizovaných způsobů operační a mezioperační manipulace včetně průmyslových robotů a manipulátorů.

S intenzifikací vědeckotechnického rozvoje tedy bezprostředně souvisí další rozvoj elektrotechnického průmyslu. Proto jeho hlavním úkolem je urychlováním rozvoje výrobních kapacit a zvyšováním výroby o 45 — 50 % vytvářet podmínky pro elektronizaci národního hospodářství [Dokumenty 1981].

Současně však další rozšiřování vědeckotechnického rozvoje není myslitelné bez kvantitativního růstu kvalifikovaných pracovních sil. V uplynulých dvaceti letech byl přírůstek ve strojírenství v ČSSR asi 260 tisíc lidí, z toho činil 48 % v SSR. Je zřejmé, že to bude především mládež, která bude naplňovat požadavky růstu kvalifikovaných pracovních sil ve strojírenských odvětvích. Jestliže se podaří postupně realizovat smělé investiční plány v elektrotechnickém průmyslu i v ostatních strojírenských odvětvích, a jiné východisko

Tabulka 4. Prognóza vývoje počtu pracujících mládeže ve strojírenských odvětvích v ČSSR do roku 2010 (údaje v tis. osobách)

	1980	1985	1990	1995	2000	2010
pracovníci celkem	385	402 – 405	425 – 430	457 – 465	482 – 497	431 – 440

Pramen: *Sčítání lidu, domů a bytů 1980.*

Modernizace a rekonstrukce výrobní základny strojírenství. Praha, VÚSTE 1983.

není, chceme-li dále rozvíjet a prohlubovat proces intenzifikace našeho národního hospodářství, pak kvalifikovaná mládež, která bude vstupovat do pracovního procesu v příštích dvaceti letech, bude nacházet odpovídající pracovní příležitosti právě v těchto odvětvích.

Již dnes pracuje ve sledovaných odvětvích 42 % veškeré mládeže zaměstnané v průmyslu. Vzhledem k rozvojovým programům dalšího budování našeho národního hospodářství lze předpokládat, že do roku 2000 to bude již 50 %. Počátkem osmdesátých let pracovalo ve strojírenských odvětvích (tzn. ve všeobecném strojírenství, elektrotechnice a v hutním a těžkém strojírenství) celkem 385 tisíc mladých pracovníků ve věku 15–29 let. Z toho 261 tisíc pracovalo ve všeobecném strojírenství, 55 tisíc v hutnictví a 69 tisíc v elektrotechnickém průmyslu. Na základě dosavadních poznatků a údajů o vývoji počtu pracovních sil je možné pokusit se o předpověď vývoje počtu pracujících mládeže ve strojírenství jako celku. Jako základní kritéria používáme údaje o celkovém vývoji počtu ekonomicky aktivní mládeže do roku 2010, dále údaje o dosavadním vývoji podílu pracujících mládeže ve strojírenských odvětvích na celku pracujících mládeže a předpokládané přírůstky v jednotlivých strojírenských odvětvích v příštích dvaceti letech.

I zde bude pomalejší růst do roku 1990 vystřídán podstatně rychlejším tempem nárůstu v letech 1990 – 2000. Po roce 2000 dojde ke snižování počtu mládeže v těchto odvětvích (podobně jako snižování počtu pracujících v těchto odvětvích vůbec), to vše v závislosti na postupném zavádění automatizace, robotizace a kybernetizace (což povede k procesu uvolňování pracovní síly z bezprostřední výroby) a v závislosti na předpokládaném demografickém vývoji (charakterizovaném pomalými tempy růstu populace).

Měnit se bude i vnitřní struktura v zastoupení mládeže v jednotlivých strojírenských odvětvích. Jestliže z celkového počtu mládeže pracujících v roce 1980 ve strojírenství bylo ve všeobecném strojírenství 68 %, v hutnictví 14 % a v elektrotechnice 18 %, pak do roku 1990 by se měl – vzhledem k plánovanému růstu pracovních sil – zvýšit podíl mládeže v elektrotechnice a v souvislosti se strukturální přeměnou výroby v hutnictví snížit podíl pracujících mládeže v tomto odvětví, a to asi v poměru: všeobecné strojírenství 66 %, hutnictví 12 %, elektrotechnika 22 %! Do roku 2000 pak pokračování této tendence v poměru 65 % : 10 % : 25 %.

Oblast zemědělské výroby je v posledních desetiletích výrazně ovlivňována zaváděním mechanizace a automatizace. Do roku 2000 se předpokládá další nástup intenzifikačního procesu při velmi mírném poklesu pracovních sil. Problematika získání a stabilizace mladých pracovníků v zemědělství je proto velmi aktuální. V etapě budování průmyslových základů našeho socialistického národního hospodářství bylo odvětví zemědělství významným zdrojem pracovních sil pro ostatní odvětví národního hospodářství. Od roku 1950 do roku 1965 klesal počet osob trvale činných v zemědělství ročně o 2,5 % a celkově se

Tabulka 5. Prognóza vývoje počtu pracovních sil a pracujících mládeže v zemědělské prvovýrobě do roku 2000 (v tis. osob)

	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000
celkový počet trvale činných pracovníků v zemědělské prvovýrobě ČSSR	1132	990	897	874	850	827	803
mládež trvale činná v zemědělské prvovýrobě ČSSR	202	208	186	189	207	206	204
podíl zemědělské mládeže na pracujících v zemědělství (v %)	17,9	21,0	20,7	21,6	24,3	24,9	25,5

Prameny: Kolář, J.: *Koncepce vývoje počtu a struktury pracovních sil v zemědělství do r. 2000*. Brno, ÚRŘP 1982.

Materiály VČEZVŽ Praha.

počet pracovníků snížil o 37 %. (Přitom však růst hrubé zemědělské produkce na 1 pracovníka za rok činil v letech 1950–1965 4 %.) Zhoršovala se kvalita struktury pracovních sil z hlediska věku — jestliže v roce 1955 pracovalo v zemědělství 144 tisíc osob ve věku do 20 let, pak v roce 1965 jich bylo pouze 51 tisíc. Relativně rozsáhlejší odchody, zejména mladých mužů ze zemědělství především do průmyslu, se negativně odrazily na struktuře pracujících v zemědělství podle pohlaví. Podíl mužů se snížil až na hranici 45 %.

V druhé polovině šedesátých let se začala situace opět lepší. Zastavil se „únik“ (především mladých mužů) ze zemědělství, vzrostl podíl věkové kategorie 20–49 let (v roce 1965 činil 50 % — 595 tisíc), v roce 1970 56,2 % (637 tisíc). V období 1965–1980 pak došlo dokonce k růstu počtu pracovníků v zemědělství, a to především mladých mužů!

V kategorii žen v produktivním věku se v období 1967–80 snížilo zastoupení žen z 51,8 % na 44,3 %. Důvodem byl jednak odchod silně feminizovaných ročníků pracujících do důchodu, jednak nedostatečná úroveň nábory mladých dívek do zemědělských odborných učilišť a dále značná mobilita absolventek zemědělských učilišť a škol mimo zemědělskou výrobu.

Jaká je předpověď dalšího vývoje počtu pracovních sil, včetně mládeže, v zemědělské prvovýrobě? (2) Trend předpokládaného vývoje pracujících mládeže a pracovníků celkem v zemědělské prvovýrobě je založen na lineární extrapolaci, ale bere v úvahu i vývoj demografické struktury, praktické požadavky zemědělské výroby na pracovní síly a současné tendence ve vývoji počtu zemědělských pracovníků.

Předpokládá se průměrný roční úbytek o 0,52 % trvale činných pracovníků. Tento úbytek vcelku odpovídá předpokládanému tempu substituce živé práce prací minulou a předpokládanému růstu produktivity práce.

Jestliže by se struktura pracovníků v zemědělství vyvíjela podle uvedené predikace, zvyšovalo by se sice procentuální zastoupení mládeže mezi země-

(2) Zahrnujeme jen pracovníky JZD a státních statků.

dělskými pracovníky, ale přesto by nedosahovalo ani dnešního průměru v ostatních odvětvích národního hospodářství.

Zabezpečování úkolů v zemědělské prvovýrobě a zemědělských službách předpokládá nábor mládeže v ČSSR v průměru ročně asi 22–24 tisíc, z toho 54 % mladých mužů a 46 % mladých žen [Kolář 1982]. Snížení celkového počtu pracovníků v zemědělství vedlo k tomu, že zemědělství přestalo být zdrojem pracovních sil pro ostatní odvětví národního hospodářství.

Proměny profesní struktury mladé generace

Proměny v ekonomické a sociální oblasti života naší společnosti v posledních 35 letech se odrazily mimo jiné nejen v odvětvové struktuře zaměstnanosti mladé generace, ale i ve změnách její profesní struktury. Významným faktorem, který — vedle zavádění výsledků vědeckotechnického rozvoje do praxe — ovlivňoval vývoj profesní struktury mládeže, byl rychlý vzdělanostní růst.

Soudobé i budoucí požadavky v oblasti vývoje profesní struktury jsou dány především požadavky vědeckotechnického rozvoje a potřebami národního hospodářství. Zastoupení pracující mládeže v jednotlivých profesích je však také — jak již bylo ukázáno — ovlivněno i demografickými procesy. Tak například nástupem poměrně slabších populačních ročníků do ekonomické aktivity v letech 1975–1980 se poněkud snížily podíly mládeže v některých *dělnických profesích*. V desetiletém období 1970–1980 se to týkalo především mládeže v profesích dělníků hlubinné i povrchové těžby, v *hutnických dělnických povoláních*, v profesích zpracovatelů chemických, gumárenských a plastických výrobků a v profesích zpracovatelů kůží a kožešin, a to v průměru zhruba o 6 %.

V profesích *technických pracovníků* se podíly mládeže snížily nejvýrazněji v profesích *báňských techniků*, *hutních techniků* a *metalurgů* a chemických techniků — přibližně v rozmezí od 5 do 7 %.

Na druhé straně se však zvyšují podíly mládeže v některých zpracovatelských profesích ve strojírenství a elektrotechnice. Například podíl mladých pracovníků do 30 let dosahuje až 45 % v elektrotechnické výrobě, u elektromontérů a elektrotechniků. Jde většinou o profese, kde je nedostatek starších pracovníků, a o profese, které jsou bezprostředně spojeny s uplatňováním výsledků vědeckotechnického rozvoje v praxi. V posledních 10–15 letech se také objevuje tendence postupného zvyšování podílu mládeže v profesích v rostlinné a živočišné výrobě, a to především v takových, v nichž se pracuje s moderní zemědělskou technikou.

Podívejme se blíže na některé speciální problémy vývoje profesní struktury mládeže v některých rozvojových odvětvích, jako je všeobecné strojírenství, elektrotechnický průmysl, zemědělství atd. Procesy zavádění automatizace, kybernetizace a rozvoj technologií v těchto odvětvích budou výrazně ovlivňovat další vývoj profesní struktury a kvalifikace především mladých pracovníků. Již dnes je zřejmé, že by se postupně měly zvyšovat počty mladých seřizovačů, údržbářů a opravářů a snižovat počty mladých pomocných dělníků a nevyučených manipulačních pracovníků. Nároky na nové znalosti a vědomosti, které jsou kladeny na pracovníky v těchto *rozvojových profesích*, jsou vyšší, než v ostatních *dělnických profesích*.

Společensky žádoucí bude v nejbližších letech posilovat zájem mládeže, zejména chlapců, o profese mechaniků strojních zařízení, elektromontérů, elektromechaniků, elektroniků a mechaniků měřících a regulačních přístrojů. Totéž platí i o profesích opravářů zemědělských strojů a zařízení. Atraktivita těchto profesí pro mladou generaci může být dána nejen bohatým obsahem práce

(její rozmanitostí, samostatností, většími nároky na rozhodování a jejími tvůrčími aspekty), ale i finančním efektem (ukazuje se, že mladí dělníci se v těchto profesích rychleji dostávají do vyšších příjmových kategorií). Faktorem, který však v současné době poněkud snižuje zájem mládeže o některé uvedené profese je skutečnost, že zde existuje vyšší podíl pracovních činností vykonávaných ve zdraví škodlivých podmínkách.

V posledních letech se začíná objevovat zvýšený zájem o kvalifikačně náročné profese související s technickým rozvojem i u mladých žen. Mladé ženy začínají výrazněji pronikat do profesí mechaniků (např. mechanik číslicově řízených strojů), do profesí v montáži, kontrolorů, mechanické elektronických zařízení, strojních a provozních zámečnic.

Jak již bylo zdůrazněno, nejdynamičtěji se rozvíjejícím odvětvím bude v nejbližších 15–20 letech elektrotechnický průmysl. Právě zde je dnes nejzávažnějším problémem nedostatek mladých kvalifikovaných pracovních sil. Toto odvětví se tak stává odvětvím s mnoha pracovními příležitostmi pro kvalifikované mladé pracovníky. Manuální zručnost už nebude na prvním místě, poroste potřeba pracovníků s úplným středním vzděláním, budou vyšší nároky na technické znalosti. (3)

Již výše jsme naznačili některé nové tendence v pohybu mladých pracovníků v oblasti zemědělské prvovýroby. Podrobnější rozbory ukazují, že se zvyšuje podíl zastoupení mládeže v profesích rostlinné a živočišné výroby, a to jak v ČSR, tak i v SSR, především pak žen. Podíl mladých mužů roste prakticky jen v profesích v živočišné výrobě. Dochází tedy k omlazování těch zemědělských profesí, kde je vysoký průměrný věk pracovníků. (V současné době je průměrný věk pracovníků v rostlinné výrobě 46,6 let a pracovníků živočišné výroby 45 let).

Ve vývoji profesní struktury v zemědělství se v období další 20 let předpokládá pozvolné snižování počtu manuálních pracovníků, a to především v živočišné výrobě. Naopak relativně rychleji by se měl zvyšovat počet řidičů nákladních aut a závozníků, pracovníků pomocných a obslužných provozů, tj. řemeslníků, pracovníků v dílnách a v přidružené výrobě [Kolář 1982]. Právě v těchto profesích pracuje relativně nejvíce zemědělské mládeže.

Hovoříme-li o proměnách profesní struktury mladé generace, je třeba zdůraznit, že do procesu „naplňování“ profesní struktury se výrazně promítá subjektivní faktor, a to profesní orientace mladé generace. Její role se v praxi plánování pracovních sil ještě mnohdy podceňuje. Tuto orientaci ovlivňují vlastní zájmy mladého člověka, předchozí zkušenosti, znalosti i vliv rodičů, přátel a hromadných sdělovacích prostředků. Z praxe víme, že výrazné preference jsou v posledních obdobích spojeny s profesemi duševní práce, vyžadující vyšší vzdělání. V oblasti fyzické práce pak mladí lidé převážně preferují profese spojené s novou technikou a současně práci zaručující samostatnost, rozmanitost a práci tvůrčího typu. V blízké budoucnosti ovšem zřejmě ještě nebude možno zcela překonat rozpor mezi orientací na práci intelektuálně náročnou a kvalifikovanou a mezi úrovní technického vybavení práce; s dalším rozvojem vědy a techniky lze očekávat postupné překonávání tohoto rozporu.

Současně však část dnešní mládeže preferuje některé profese ve sféře obchodu a služeb, a to především takové, které zajišťují snazší dosažení vyšší

(3) V 7. pětiletce mělo do elektrotechnického průmyslu nastoupit 9 000 mladých pracovníků, v 8. pětiletce 21 tisíc. Výrazně se má posílit výzkumná základna, je plánován příchod 2 500 převážně mladých pracovníků s vysokoškolským vzděláním [Vilík 1984].

životní úrovně. Vzhledem k tomu, že v osmdesátých letech jsou preference v profesní orientaci mladé generace spojeny většinou s volbou povolání duševní práce, vyžadujícího vyšší vzdělání, a s volbou povolání mimo sféru bezprostřední výroby, bude třeba účinnými společenskými opatřeními zvyšovat atraktivnost profesí, *přímo ve sféře výroby* — to platí nejen o profesích spojených s manuální prací, ale i o profesích technické inteligence. Mezi hlavní momenty, které by mohly v budoucnosti pozitivně ovlivňovat výběr profesí spojených přímo s výrobou, by mělo patřit nejen předpokládané omezení fyzické a monotónní práce, ale i progresivní zvyšování odměny za práci (včetně nástupních platů) v klíčových profesích ve výrobě, a to jako určitá protiváha „atraktivních“ profesí ve sféře služeb.

Jeden z dalších faktorů změn v preferencích v profesní orientaci mládeže vidíme i v rozšiřování a prohlubování poradenské činnosti při volbě povolání již na základních školách, v přehledu o schopnostech žáků a větším sepětí školy s praktickou činností i s vlastní sférou praxe. Dosavadní zkušenosti ukazují, že systém poradců pro profesionální přípravu dostatečně nefunguje; výchovní poradci na školách žáky pouze informují a jejich práce je mnohdy formální. Pro další období bude žádoucí vybudovat optimálně fungující systém ovlivňování profesní orientace mládeže.

Celkový vývoj profesní struktury vede k přibližování charakteru a obsahu práce (i jeho dílčích aspektů) především mladých vysoce kvalifikovaných dělníků a mladých příslušníků technické inteligence. Základem tohoto procesu je pronikání blízkých nebo stejných typů charakteru i obsahu práce do různých profesních skupin. V závislosti na postupujícím vědeckotechnickém rozvoji by se tyto tendence měly výrazně prosadit především kolem roku 2000 a později.

* * *

Tak, jak se mění ekonomické, technické a sociální souvislosti práce, proměňuje se i pracovní postavení a podmínky práce mladé generace. Lze předpokládat, že v procesu pronikání elektronizace a kybernetizace a stále širšího uplatňování automatizace se bude stále více zužovat diferenciací předěl mezi fyzickou a duševní prací; na druhé straně, avšak poněkud pomalejším tempem, se budou zvyšovat rozdíly mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou prací (přitom podíl nekvalifikované práce se sníží na minimum). Současný stupeň technického rozvoje sice mění obsahovou strukturu práce, ale jeho efekty jsou rozporné, tzn., na jedné straně vzrůstá potřeba vysoce kvalifikovaných odborníků a na druhé straně — díky jisté, historicky podmíněné nedokonalosti strojů a strojních zařízení — přetrvává značná potřeba nízkokvalifikované práce. Rozporná role automatizace tohoto „přechodného“ období spočívá v tom, že ve výrobním procesu existuje množství pracovních úkonů, které automatizované zařízení pouze doplňují.

Podáří-li se nám realizovat vytyčené programy vědeckotechnického rozvoje našeho národního hospodářství, pak by se již do roku 2000 měl podstatně rozšířit podíl pracovních činností uspokojujících tvůrčí potřeby člověka. S realizací speciálních programů technické přestavby práce se bude snižovat i podíl práce namáhavé a práce monotónní. Zvýší se nároky na rekvalifikaci pracovníků, uskuteční se změny v organizaci práce a budou se kombinovat pracovní funkce. Rychleji a dynamičtěji se tyto změny projeví zejména u mladé generace.

Literatura

- Analýza sociální struktury československé mládeže a prognóza jejího vývoje do roku 2010.* Odbor pro výzkum mládeže ÚFS ČSAV, Praha 1984.
- Člověk—věda—technika.* Praha, Svoboda 1983.
- Dokumenty XVI. sjezdu KSC.* Praha, Svoboda 1981.
- Faktory sociálního a ekonomického rozvoje pracující mládeže (teoreticko-analytická studie).* Odbor pro výzkum mládeže ÚFS ČSAV, Praha 1984.
- Charvát, F.: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu.* Academia, Praha 1980.
- Kolář, J.: *Koncepce vývoje počtu a struktury pracovních sil v zemědělství do roku 2000.* Brno, ÚRŘP 1982.
- Komárek, V.: *K prognóze struktury čs. ekonomiky.* In: *Prognóza základních tendencí reprodukčního procesu čs. ekonomiky do roku 2000. Díl III., Struktura a VTR.* Praha, EÚ ČSAV 1982.
- Modernizace a rekonstrukce výrobní základny strojírenství a její zajištění výrobní technikou do roku 1990 a 2000.* Praha, VÚSTE 1983.
- Poslušný, M.: *Analýza a problémy dalšího vývoje mobility pracovních zdrojů ve strojírenství.* Praha, VÚSTE 1980.
- Projekce obyvatelstva do roku 2000. ČSSR, ČSR, SSR.* Praha, FSÚ 1980.
- Vilikus, Z.: *Rozvoj kvalifikace dělníků ve strojírenství a hutnictví do roku 1995.* Praha, TES 1984.
- Vitečková, J. — Hudeček, J.: *Začleňování mládeže do pracovního procesu.* Sociologický časopis 1984, č. 5.

Резюме

Я. Гудечек: Перспективы вовлечения молодежи в процесс труда

Изучение вопросов дальнейшего развития в области труда молодого поколения невозможно без исследования процессов во всей социальной структуре общества. Вместе с изменениями в отраслевой структуре народного хозяйства, в профессиональной структуре и структуре образования, в характере и содержании труда, собственно говоря, изменяется и трудовое положение молодого поколения. Из широкой сферы проблем из области молодежи и труда автор обратил внимание, в первую очередь, на прогнозы включения молодежи в трудовой процесс в горизонте 2010 г., на проблемы трудоустройства молодежи в дальнейших периодах в выбранных развивающихся отраслях и на вопросы изменений профессиональной структуры трудящейся молодежи, вызванные воздействием научно-технического развития.

Молодое поколение принимает знаменательное участие в качественных изменениях в сфере труда. Рассмотрение вопросов и прогнозирование дальнейшего развития в этой области необходимо проводить также с количественной точки зрения, т. е. прогнозировать динамику количества рабочей силы. Оказывается, что в будущем двадцать пять лет наибольшее количество молодежи будет вступать в трудовой процесс в период 1990—1995; ежегодно, таким образом, в этот период будет в трудовой процесс вступать примерно 260 тысяч молодых работников в возрасте 16—30 лет. Объективной предпосылкой размещения этой рабочей силы должно быть создание достаточного количества соответствующих рабочих мест.

Значительная часть молодых работников будет вступать в развивающиеся машиностроительные отрасли, ключевые для процессов интенсификации научно-технического развития. Высокие темпы развития общего машиностроения и электротехнической промышленности, однако, не будут возможны без высокого прироста, в первую очередь, квалифицированной рабочей силы.

Наряду с предполагаемыми изменениями в отраслевой структуре народного хозяйства, автор рассматривает вопросы дальнейшей динамики профессиональной структуры трудящейся молодежи. Общественно желательным процессом станет повышение участия трудящейся молодежи в обрабатывающих профессиях в промышленности. Общая динамика профессиональной структуры, в частности, у молодого поколения поведет к приближению характера и содержания труда, главным образом, у высококвалифицированных рабочих и представителей технической интеллигенции. В результате воздействия научно-технического развития будет далее сужаться разрыв между профессиями физического и умственного труда и углубляться различия между квалифицированным и неквалифицированным трудом, причем как относительно потребности в нем, так и его оценки.

В динамике профессиональной структуры молодежи, однако, в значительной мере

отражается субъективный фактор, профессиональная ориентация молодого человека. Автор обращает внимание на некоторые общественно нежелательные явления в профессиональной ориентации, как, напр., недостаточное предпочтение профессий, связанных с физическим трудом в непосредственном производстве, и наоборот, растущий интерес к т. наз. «привлекательным» профессиям в сфере обслуживания. Ряд проблем в профессиональной области будет постепенно решаться расширением удельного веса таких возможностей трудоустройства, рабочих мест, которые смогут предложить творческий труд, труд с возможностью развития, с низким удельным весом тяжелого физического труда и монотонии. Осуществление специальных программ технической перестройки труда в ряде профессий будет необходимым условием создания преобладающего количества таких типов трудовых деятельности.

Summary

J. Hudeček: Prospects of the Involvement of Youth in the Working Process

Issues of further development in the area of work performed by the young generation cannot be examined without analyzing the processes taking place in the entire social structure of society. Changes in the branch structure of national economy, in the professional and educational structure, and in the character and content of work in fact bring about changes in the working position of the young generation. Within the wide range of problems relating to young people and work, special attention is focussed on the prognoses of the young people's entrance into the working process in the horizon of the year 2010, on problems of the youth's engagement in selected development branches in the following periods, and on issues of transformations in the professional structure of working youth occurring under the impact of scientific and technological development.

The young generation is significantly participating in the qualitative changes under way in the sphere of work. Deliberations about and prognoses of further development in this area must also be developed from the quantitative point of view, which implies the necessity to forecast the quantitative development of labour power. It appears that, within the coming 25 years, most young people will enter into the working process in the period 1990-1995; in this period, about 260 thousand of young workers aged 16-30 years will newly enter into the working process. An inevitable objective precondition of this labour deployment is the creation of a sufficient amount of adequate working positions.

A considerable part of young workers will enter progressive machine-industry branches of key significance for the processes of the intensification of scientific and technological development. However, a high development rate of both general machine-tool industries and electrotechnical industries will scarcely be attainable without a high accretion of qualified labour power.

Beside anticipated changes in the branch structure of national economy, the paper pays attention to issues of the further development of the professional structure of working youth. The growth of the proportion of youth working in processing industry will be a socially desirable process. The general development of the professional structure, especially in the young generation, will lead to the homogenization of the character and content of work, particularly in highly qualified workers and members of the technical intelligentsia. Under the impact of scientific and technological development, the dividing line between manual-work and brainwork professions will tend to narrow down, and the differences between qualified and non-qualified work will increase — both in desirability and in evaluation.

Of course, the subjective factor — i. e. the young man's/woman's professional orientation — is significantly projecting itself in the development of the professional structure of youth. Attention is paid here to some socially undesirable phenomena in the professional orientation — such as, for example, a small preference of professions connected with manual work in immediate production, and, on the other hand, the growing interest in the so-called "attractive" professions in the sphere of services. A number of problems at present prevailing in the professional area will gradually be solved by expanding the proportion of working opportunities, working positions offering creative work, work with development-promoting aspects, with a low share of physical exertion and monotony. The realization of special programmes in the area of the technical reconstruction of work in a number of professions will be a necessary precondition for the creation of a predominant amount of working activities of this type.

Jednou ze zásadních otázek marxistického zkoumání vědy je otázka souvislosti teoreticko-metodologických základů vědy se společenskými předpoklady a podmínkami jejího rozvoje. V širokém záběru této problematiky se spojují postupy různých speciálně vědních disciplín s filozofickým zkoumáním. Jakým způsobem je nakonec možné sladit ony různé oborové přístupy zabývající se vědou ve výzkumný program, který by se opíral o jednotný teoretický koncept a byl by schopen poskytnout zdůvodněné a uvážené odpovědi přesahující již svým zadáním horizont každé speciální disciplíny? V diskusi, která se kolem této problematiky rozvinula, se zřetelně prosadila snaha vypracovat specifický marxistický komplexní přístup k vědě, jenž by díky svému filozofickému založení a konkrétním empirickým poznatkům umožnil osvětlit poznávací úlohu soudobé vědy v reálných tvarech a skutečné souvislosti se společenskými předpoklady, v jejichž rámci, ovšem dějinně proměnlivém, se moderní věda vyvíjí [Kelle 1977].

V důsledku tohoto úsilí lze z metodologického hlediska vysledovat postupnou změnu v základním přístupu k vědě, kterou lze charakterizovat tím, že věda již není považována především za součást společenského vědomí – nadstavby a stále častěji je vymezována jako systém společenských činností.

Jak vysvětlit uvedenou změnu? Lze uvést praktické a dobové okolnosti potvrzující, že tato změna teoretického přístupu odpovídala nové společenské zkušenosti a hospodářské strategii rozvoje socialistické společnosti. Odrazily se v ní nové společenské úkoly i praktická zkušenost z uplatňování vědeckotechnického rozvoje. V teoretické rovině se potom ukázalo, že omezení vědy na součást nadstavby nedostatečně zachycuje její význam v materiální praxi. Analýzy, které se zabývaly podílem vědy na proměnách společenské praxe, z toho důvodu formulovaly – ať již explicitě nebo implicitě – takové pojetí, pro něž se praktická účast vědy na materiálním životě společnosti stala podstatným určením vědy samé. V úvahách tohoto druhu se tak odrazila starost doby – spojit rozvoj vědy s budoucností socialistické společnosti.

Z teoretického hlediska nebylo pojetí vědy jako systému společenských činností pro marxistické myšlení nějakou „převratnou novinkou“. O pojetí struktury společenských činností se opírá výzkum zákonitostí společenského a dějinného rozvoje, a tak se „přirozeně“ uplatnil tento přístup také v otázkách týkajících se souvislosti vědy s dějinným vývojem společnosti. Metodologická přitažlivost kategorie činnosti pro marxistické pojetí vědy spočívá zřejmě v tom, že tato kategorie umožňuje pochopit vědu jako součást celku společenské přetvářecí činnosti a vyhovuje tak důležitému požadavku kladenému v tomto bodě na marxistický přístup.

Důraz na pojetí činnosti při komplexním výzkumu vědy vedl navíc k tomu, že vzrostla úloha speciálně vědního a oborového výzkumu vědy. Není v tom žádný paradox. Pojetí činnosti se stává hlediskem spojujícím různé disciplinární přístupy k vědě a vytváří tak půdu pro její komplexní výzkum. Přitom ovšem každá disciplína užívá této kategorie v metodologickém horizontu svého oboru

a nemůže jinak. Komplexní výzkum vědy tato specifika nemůže rušit, neboť jeho předmět se „rozpadá“ do předmětů jednotlivých oborů. Obecná metodologická východiska komplexního výzkumu vědy proto mohou být zajištěna pouze při zhodnocení a využití teoretické zkušenosti speciálně vědního výzkumu vědy. Sotva mohou být dedukována nějakým „čistým“ způsobem z kategorií samých, ať jde o nadstavbu nebo jiné. Z toho důvodu je důležité rozvíjet empirické poznání reálných podmínek rozvoje vědy, což vzhledem k rozsáhlé institucionalizaci vědy v socialistických zemích je požadavek reality samé. Domníváme se přitom, že takové empirické poznání je také nezbytným předpokladem filozofické reflexe, která se chce dostat k reálným příčinám věci.

V této stati nás zajímá, jakým způsobem, na základě jakého teoretického konceptu je možno provést analýzu základů vědy, která by jednak položila váhu na speciálně vědní výzkumy vědy, ale zároveň by se nevzdávala obecně metodologického hlediska při zkoumání poměru základů vědy k dějinné praxi. Pokusíme se na tyto otázky odpovědět s využitím vlastních Marxových teoretických analýz.

Jedním z takových významných a široce diskutovaných teoretických konceptů se stalo pojetí vědy jako společenské výrobní síly. (1)

Hlavní přednost tohoto přístupu spočívá v tom, že ohniskem zkoumání se přímo stává úloha vědy v materiálním životě společnosti, včetně problematiky jejích společenských předpokladů a důsledků v reprodukčním hospodářském cyklu. Abychom zachytili hlavní motivy těchto úvah, rozebereme blíže jeden starší výklad [Volkov 1971]. Jde nám o obecnější charakteristiku přístupu, jež by osvětlila ono novum v pojetí vědy.

H. N. Volkov se ve svém výkladu snaží vyjádřit společenskou a praktickou účinnost vědy. To se projevuje hned v základním vymezení: „Věda to nejsou poznatky samy o sobě, ale činnost společnosti v oblasti tvorby poznatků“ [Volkov 1971: 147]. Autor kritizuje pojetí vědy jako formy společenského vědomí, neboť podle jeho názoru vyjadřuje statické pojetí vědy, ve kterém věda je něco daného, je to suma poznatků. Nepopírá ovšem oprávněnost takového pojetí, pouze akcent se mění. Věda se částí nadstavby stává teprve tehdy, když prakticky ověřené poznatky jsou zaznamenány v učebnicích. Tento aspekt vědeckého poznání však nemá být považován za základní určení vědy. Jinak se ztratí onen „životný“ ráz, který má věda jako laboratorní a experimentální práce. Pro vědu je proto podstatné, že „vždy existuje v materiálně ztělesněných formách, jako odvětví společenské činnosti, jako tvorba poznatků má svůj materiální objekt...“ [Volkov 1971: 147–150].

Autor klade velký důraz na myšlenku, že věda je odvětvím materiální činnosti společnosti. Zdůvodňuje tak své pojetí technologického způsobu výroby, jehož zásadní proměna v současnosti je spojena právě s rozhodujícím podílem vědy v materiální praxi, tedy s přeměnou vědy ve společenskou výrobní sílu. Na tomto základě potom odvíjí své úvahy o technologických a odvozeně také o sociálních perspektivách moderní společnosti. H. N. Volkov rozpracovává tento přístup do syntetické podoby ve své pozdější práci, kde vymezuje vědu takto: „Věda... je výzkumná společenská činnost zaměřená na výrobu nových

(1) Tento přístup vychází z Marxových úvah o vědě formulovaných v rukopisech z padesátých let. Tyto analýzy se však nakonec soustředily na vědu jako ekonomický faktor, takže činí např. podle našeho názoru potíže vysvětlit, proč by měl vztah vědy k ekonomice být vztahem bezprostředním, jak by plynulo z určení vědy jako bezprostřední výrobní síly. Navíc se poněkud vytrácí souvislost s Marxovými myšlenkami o emancipaci individua a jeho všestranném rozvoji. Podrobněji se k této otázce dostaneme později.

poznatků...“ [Volkov 1976: 142]. Stává se přímo částí reprodukčního cyklu společnosti a tento moment je pojat jako její určení.

Uvedený přístup si ovšem neklade za cíl metodologickou analýzu základů vědy; usiluje o zachycení podílu vědy na materiálním životě společnosti. Nás tento přístup zajímá z toho hlediska, jaké pojetí základů vědy implicitně přináší. Ukazuje se, že toto „činnostní“ pojetí základů vědy je jednostranné, neboť se v něm vytrácí specifika vědeckého poznání samého. Jestliže určení vědy omezíme na její praktický efekt, sotva zachytíme vlastní předpoklady vědeckého poznání nutné také pro praktickou a technickou aplikaci. V uvedeném pojetí věda vystupuje jako součást materiální praxe a do jejího určení se dostávají pouze ty momenty, které jsou odvozeny z podmínek reprodukce společenské výroby. Marx — pravda — ukázal, že vědecké poznání vstupuje do reprodukčního cyklu a je tak „podřízeno“ podmínkám reprodukce, ale zároveň odhalil, že poznání má svůj původ mimo reprodukční cyklus a je podmíněno strukturou činností, jež se odlišuje od struktury tvořené ekonomickou prací. (2)

V diskusi o souvislostech praxe s rozvojem vědeckého poznání a o praktických základech vědy se uplatnilo množství přístupů a teoretických pojetí, takže jejich přehled, který by snad měl sloužit při hledání sjednocujícího stanoviska, bude nutně neukončený a vždy sporný. Lze uvést například: „Věda je současně systémem poznatků, teoretických tvrzení a metod, formou společenského vědomí, všeobecným duchovním produktem společenského rozvoje, specifickou oblastí společenské dělby práce i nástrojem řízení společenského rozvoje... Věda se začíná zkoumat jako bezprostřední výrobní síla, jako složitý dynamický informační systém... i jako předmět řízení“ [Jachiel 1977: 11–12].

S ohledem na takovouto početnou množinu určení lze s uvedeným autorem jenom souhlasit, když tvrdí, že je nezbytné vypracovat teoretické východisko, které by umožnilo pochopit vzájemný vztah a poměr těchto rozmanitých určení, jež mají platit o jednom reálném, byť komplexním fenoménu. Jelikož se jedná o zachycení společenských souvislostí rozvoje vědy, včetně jejich praktických a teoretických předpokladů, zdá se, že by hledanou teoretickou základnu pro analýzu systému vědeckých činností mohla poskytnout sociologie vědy. V tomto směru také N. Jachiel dále rozvíjí svoji koncepci: Ukazuje, že sociologie vědy zkoumá vědu jako specifickou formu lidské činnosti, jako „tvorivý proces získávání nových poznatků“. Pro vymezení vědy to však není dostatečné; dodejme jenom, že není jasné, jak může sociologie vědy zkoumat novost poznatků. Aby se autor vyhnul jednostrannosti, dodává, že „vědu je možné charakterizovat také jako systém poznatků...“ Nakonec formuluje „souhrnné“ vymezení: „Věda není jednoduše systém poznatků, ale systém poznatků, který se vyvíjí, a zároveň je specifickou formou společenské výroby, specifickou lidskou činností“ [Jachiel 1977: 13–14].

Tímto způsobem se nakonec N. Jachiel dostává k běžně užívanému určení, že věda je systém poznatků a zároveň systém činností. Toto hledisko, překonávající jednostrannou absolutizaci některého z obou aspektů vědy, přesto nedostačuje k vytvoření jednotné teoretické a metodologické báze komplexního výzkumu praktických základů a společenských souvislostí rozvoje vědy. Nevysvětluje totiž souvislost mezi oběma základními aspekty vědy. Jejich spojení v souhrnném určení je pouze formální. Není ani jasné, jak by mohla sociologie vědy přispět ke zkoumání vědy jako systému poznatků. Vůbec vzniká otázka,

(2) Srov. např. [Marx 1980: 106]. Podrobněji viz diskuse o pojetí vědy jako všeobecné práce.

zda je možno na bázi sociologie vědy konstituovat komplexní výzkum vědy, včetně metodologických otázek jejích základů.

Můžeme poukázat na zajímavý pokus o řešení této otázky, tentokrát spojený s využitím obecnějších metodologických principů systémového přístupu [Zvo-rykin, Žirická 1978]. Podle tohoto pojetí je věda systémem, který se skládá ze tří subsystémů: 1. Věda jako systém vědeckého poznání; 2. věda jako vědecká činnost; 3. věda jako podsystém společenských podmínek. V kontextu těchto tří určení by mělo být možné vypracovat celistvé pojetí vědy, které by se zřejmě mohlo opírat o sociologii vědy, neboť věda jako podsystém společenských podmínek představuje obecné určení vědy.

Na půdě systémového přístupu je možno tímto způsobem uspořádat rozmanité disciplinární přístupy k vědě. Domníváme se však, že odhalení teoreticko-metodologických základů vědy v souvislostech společenské praxe vyžaduje nejen formulaci problému, ale i zkoumání reálných vztahů dějinně praktické souvislosti obou hlavních oblastí lidské aktivity — teorie a praxe. Metodologickým východiskem zde je obecná teorie struktury společenských činností, která staví na nezjednodušujícím pojetí dějinné skutečnosti. Historicko-materialistické hledisko je tak východiskem, ale zároveň také pointou zkoumání praktických základů a společenských souvislostí vědy.

Stejně jako se filozofické zkoumání praktických základů vědy nezbytně opírá o speciálně vědní poznání, je třeba při hodnocení metodologické kompetence pojetí činnosti v dané oblasti uvažovat nejen obecně filozofickou rovinu, ale také úroveň speciálně vědních disciplín. Ve stručném naznačení problematiky začneme právě jimi, abychom skončili svou diskusí teoretické kompetence pojetí činnosti na filozofické rovině zkoumání.

Sociální interakce, společné jednání, komunikace, tvořivost, sociální role ve vědeckém kolektivu, mobilita ve vědě, vědecké instituce a jejich struktura apod., to jsou témata, na nichž rozvíjí své pojetí vědecké činnosti psychologie i sociologie vědy; metodologický význam pojetí vědy jako systému činnosti je zde zřejmý. Stejně tak výzkum ekonomických procesů ve vědě a vůbec celá problematika plánování a řízení vědy staví na marxistickém pojetí zprostředkování společenských činností.

Podrobnější rozbor je však třeba věnovat historii vědy a metodologii vědy, neboť u těchto disciplín se objevují meze „činnostního“ pojetí vědy.

Co se týče historie vědy, nevyčerpává se ovšem vyličením historických a společenských okolností vědeckého objevu nebo životního běhu význačného vědce, popřípadě vědecké školy nebo instituce. Nejedná se pouze o popis události, ale o jejich pochopení. Z toho důvodu je pro uvedenou disciplínu z metodologického hlediska důležité marxistické pojetí společenské podmíněnosti a zprostředkování společenských činností. Jenom na takovém základě je možno vědecké události zachytit v širších společenských souvislostech a osvětlit tak vztah vědy k dějinnému pohybu společnosti.

Historie vědy však nevystačí pouze s objasněním společenských podmínek a předpokladů rozvoje vědy. Neobejde se bez pochopení vlastních argumentů a důvodů, které nějaká teorie uváděla ve prospěch své platnosti. Neúplným zůstane například výklad, jak Einsteinova teorie relativity dosáhla uznání vědecké komunity za dramatických peripetií vědeckých kariér a za vlny individuálních a společenských emocí, jestliže se nevysvětlí radikální zlom ve vědeckém myšlení, který tato teorie přinesla.

Na druhé straně zase nelze redukovat historii vědy na nějaký druh metodologické analýzy vědeckého myšlení, který by zkoumal vědeckou správnost jednotlivých teorií nebo objevů. Tato disciplína přijímá dějinně ustavenou podobu

vědeckého myšlení za danou a neproblematizuje ji. Jestliže například zkoumá antickou vědu, je jasné, že předmětem jejího zájmu bude tehdejší dějinná podoba vědy, která nebude zpochybňována, i když se naprosto odlišuje od moderní matematické přírodovědy a ani nesplňuje a nemůže splňovat její požadavky na správnost vědecké dedukce.

Metodologický rámec, který pro zkoumání vědy poskytuje analýza společenských činností, je zde vázán na analýzu jiného druhu, která se ptá na správnost a pravdivost vědeckého myšlení. V jejich vztahu se vyjasňuje metodologická kompetence pojetí vědy jako systému společenských činností v sociologické analýze.

Rozbor systému činností umožňuje teoreticky zachytit základní souvislosti zprostředkování předpokladů a výsledků společenského jednání. V souvislosti, návaznosti a vzájemné podmíněnosti společenského jednání, které lze v základních momentech kategoriálně určit, se ustavuje struktura činností nesená potřebami, hodnotami a zájmy. Můžeme ji nazvat sociální racionalitou. Analýza systému činností, kterou lze v konkrétních empirických tvarech provádět právě na půdě sociologie, se tak stává metodologickým nástrojem pro zachycení sociálně ustavené a sociálně platné racionality. Věda jako moment společenské praxe a jako oblast životních aktivit je samozřejmě také součástí takto ustavené sociální racionality. Z toho důvodu lze prostřednictvím sociologické analýzy zkoumat podmínky a mechanismy sociální platnosti vědeckých činností. Tímto způsobem lze dojít až k vysvětlení sociální platnosti vědeckých teorií. Odhalují se tak důležité souvislosti společenského dopadu určité teorie i důvody její úspěšné či neúspěšné odezvy, dokonce je možno na takovém základě posuzovat schopnost nějaké teorie stát se materiální a praktickou silou v životě společnosti.

Vysvětlení sociální platnosti vědy však nepostihuje jeden důležitý rys vědeckého myšlení, spadající tradičně k tématům metodologie vědy. Neumožňuje zhodnotit:

- a) nárok určité teorie na pravdivost, jelikož ze sociální platnosti teorie ještě neplyne její pravdivost;
- b) zda platnosti dané teorie odpovídá také její správnost, tj. to, zda byla odvozena v souladu s pravidly vědecké dedukce, které lze stanovit logickou analýzou.

Zdá se tedy, že analýza systému činností nachází v metodologii vědy meze svého uplatnění. Její možnosti se zdají být ohraničeny problematikou sociální racionality vědy. Jako bychom se příliš nedostali za určení, že věda je systém činností a zároveň systém poznatků.

Marxistická metodologie vědy, která přichází s otázkou praktických základů vědění, se však nemůže obejít bez odhalení reálných souvislostí dějinných podob vědy s odpovídajícím způsobem společenské praxe. Neomezuje se tím ovšem na otázky sociální racionality, a to ani v pozitivním, ani v negativním smyslu: nehledá přímý vztah mezi formami vědeckého myšlení a typy společenské praxe; neznamená vyloučení sociální racionality z metodologických zkoumání vědy a její proměnu v téma sociologických analýz sociálních regulativů vědeckého jednání. Problematika praktického základu vědění není shodná se sociologicky pojímanou problematikou sociální racionality a vystupuje jako téma filozofické analýzy vztahu teorie a praxe.

Praxe není „jenom“ kritérium pravdivosti vědy, jež může ostatně ve vulgarizující představě označovat pouze následnou aplikaci již dokázané a „hotové“ vědecké teorie. Praxi je třeba počítat k samotným předpokladům vědeckého poznání, které i v kognitivní rovině vědy prokazují svůj vliv. Tímto způsobem

se otevírá ryze filozofická problematika onto-praxeo-logických základů vědy [Zelený 1982: 16 an: Mikulinskij, Richta 1982: 314 an].

Tato problematika zahrnuje otázku praktických a společenských základů vědeckého myšlení, zkoumanou na poměru mezi dějinně ustavenou strukturou společenské skutečnosti a odpovídající podobou vědeckého myšlení. Onto-praxeo-logické základy přesahují ovšem úroveň explicitní formulace jednotlivé teorie až k jejím souvislostem světonázorovým a filozofickým. Není možné je zachytit na úrovni jednotlivé vědecké teorie ani prostředky takové teorie, neboť tyto předpoklady nepatří k těm, které si jednotlivá vědecká teorie sama formuluje. Lze se k nim dostat pouze pomocí filozofické interpretace dané teorie. Jedná se o taková určení skutečnosti, která se v daném dějinném způsobu vědy ukládají v nejobecnější rovině formulované teorie. Teprve tehdy, když vědu v celku pochopíme jako určitý dějinný způsob teoretického osvojování světa [Marx 1971: 55], vystoupí jako problém otázka vztahu, který má daná dějinná podoba vědy ke společenskému způsobu materiálního přetváření světa. Jako určení toho, jaká je skutečnost pro vědu, jsou tyto předpoklady teoretickou obdobou skutečných poměrů. Ve vztahu ke skutečnosti, kterou vyjadřují, se odráží daný dějinný způsob materiálního osvojování přírody. V obou oblastech produkce tkví z tohoto hlediska stejný dějinný poměr k přírodě a k lidem. V rovině teoretických základů vědy se jedná o základní určení skutečnosti, jak vystupuje pro vědu. Přitom jsou to taková určení bytí, která jsou dějinně zprostředkována. Proto je označujeme jako onto-praxeo-logické základy vědy.

Po této obecné formulaci problému zbývá otázka, zda lze v Marxově myšlenkovém odkazu nalézt teoretický koncept, který by umožňoval vyjádřit naznačenou problematiku detailněji? V marxistické diskusi o základech vědy a jejich vztahu ke společenské praxi se objevil přístup opírající se o Marxovo vymezení vědy jako všeobecné práce. Zdá se, že se jedná o plodný myšlenkový impuls. Pokusíme se proto zhodnotit, zda otázky, které se v jeho rámci řeší, lze považovat za výpovědi o onto-praxeo-logických základech vědy [Marx 1980: 106; Mikulinskij, Richta 1982; Bibler 1983; Laitko 1979; Mocek 1980; Ruben 1978].

Úvahy v této diskusi oscilují kolem vymezení vědy jako sféry duchovní produkce, v níž věda představuje specifický teoreticko-praktický způsob osvojování světa vedle materiálního osvojování při současném vzájemném zprostředkování obou sfér společenské práce.

Přístupy jsou však značně rozdílné, pokusíme se proto tento důležitý marxistický koncept praktických základů vědy podrobněji osvětlit.

Marxovo vymezení vědy jako všeobecné práce považují někteří vlastně za jakousi definici vědy, takže v tomto smyslu je věda podřazena obecnému pojmu práce a její specifikace spočívá v tom, že jde o *všeobecnou* práci [Pošechonov 1968]. Tento přístup se však podle našeho názoru musí vyrovnat s obtížnými rozpory. Lze totiž ukázat, že Marx o všeobecné práci hovoří nejen v souvislosti s vědeckou prací (vůbec lze říci, že pojetí všeobecnosti práce hraje v Marxově pojetí praxe zásadnější a obsažnější roli, než by plynulo z jejího spojení pouze s vědou). Navíc je v tomto rámci obtížně řešitelná otázka materiálnosti vědecké práce. Jí se díky podřazení pod Marxovo vymezení práce provedené v Kapitálu rozumí především působení na smyslovou látkovost věcí, takže vědeckou prací by byla pouze manipulace s materiálními předměty v laboratoři, což je zřejmé zjednodušení. Nemůžeme tak snadno přijmout myšlenku, že by ve vědě vystupoval nějaký vědec „proti přírodní látce jako přírodní síla“ [Marx 1978: 184], jak by podle našeho názoru plynulo z takového myšlenkového postupu.

Všeobecný charakter práce si vyžaduje zvláštní explikaci. Marx o něm hovoří v širších souvislostech, než je případ vědy. Všeobecnost práce znamená, že individuálně vynakládaná práce ztrácí svůj parciální, zvláštní charakter, i když nikoli v tom smyslu, že by jako individuální přestala existovat a rozplynula se v nějakém nadsmyslovém obecně. Jako práce individuální a smyslově zaznamenatečná se stává nositelem a zprostředkovatelem obecné souvislosti, všeobecné vzájemnosti prací. Z toho důvodu nemůže překvapit, když Marx uvádí, že také práce nutná na výrobu peněz má všeobecný charakter. (3)

Peníze jsou, jak je ostatně známo, všeobecným ekvivalentem světa zboží. Proto má práce nutná na jejich výrobu tento všeobecný charakter v sobě. Vzniká však otázka, zda má všeobecný charakter pouze práce na výrobu peněz, tedy práce, u níž je toto všeobecné určení již počáteční podmínkou?

V Marxově analýze forem hodnoty v podmínkách zboží výroby můžeme nalézt odpověď: všeobecný charakter práce není dán tím, že by práce individuální (v daném případě soukromá) měla být od počátku prací všeobecnou (to by šlo o rozdíl bezprostředně všeobecné práce a práce všeobecně zprostředkované), ale všeobecnost práce je v podmínkách zboží výroby určena a vyjádřena hodnotou, kterou taková individuální, konkrétní práce vytváří. Jinak řečeno, všeobecnost není dána bezprostředním spojením individuálního s obecným, ale charakterizuje vůbec způsob spojení individuálního s obecným, který je vždy dějinně různý a společensky rozdílný. V případě zboží výroby proto má práce všeobecný charakter v té míře, jak je *směnitelná* za práce ostatní.

Ve výrobě „na základě směnných hodnot“ všeobecnost práce spočívá v jejím společenském zprůměrování prostřednictvím hodnoty. Hodnotová skutečnost, kterou taková práce vytváří, proto představuje a charakterizuje dějinný způsob utváření všeobecnosti práce v podmínkách zboží praxe. Tato dějinná podoba všeobecnosti práce je tématem Marxovy analýzy forem hodnoty v Kapitálu, o níž se zde opíráme [Marx 1978: 63 an.].

Hodnotovou předmětnost (Wertgegenständlichkeit) zde Marx zásadně odlišuje od smyslové předmětnosti, která tvoří „naturální formu věcí“. Hodnotová předmětnost věcí vystupuje jen ve vzájemném, společenském poměru věcí a nenacházíme v ní „ani atom přírodní látky“. Společenská existence věcí, jejich vzájemný vztah jako zboží, skrývající ovšem vztahy mezi lidmi, není žádný pomysl, ale musí mít a také má své věcné vyjádření. Tím je zvěcnělá hodnota (Wertding), která tvoří „existenční formu hodnoty“ [Marx 1978: 63, 66].

Souvislost mezi hodnotovou předmětností a zvěcnělou hodnotou se vyjeví, analyzujeme-li směnu jako společenský vztah věcí. V ní ten z produktů, který stojí v ekvivalentní formě hodnoty, tj. ten, *za něž* se směňuje, slouží k vyjádření hodnoty prvního, je tedy zvěcnělou hodnotou. Ekvivalentem všeobecného rozsahu, tedy všeobecným ekvivalentem jsou, jak známo, peníze. Ty proto představují zvěcnělou hodnotu světa zboží a ztělesňují všeobecnost vzájemné práce ve zboží praxi. Navíc je důležité si uvědomit, že ve směně se *nevyjadřuje* hodnota zvěcnělé hodnoty (peněz), ale naopak hodnota produktu, *kteřý* se směňuje. Je to jeho vlastní hodnotová předmětnost, která se tímto způsobem vyjadřuje ve vztahu k celému světu zboží. Hodnotová předmětnost vyjádřena v této celkové souvislosti tvoří hodnotové bytí (Wertsein) [Marx 1978: 66].

(3) „Práce na základě směnných hodnot právě předpokládá, že ani práce jednotlivce, ani jeho výrobek nejsou všeobecně bezprostředně; že výrobek dosáhne této formy až na základě předmětného zprostředkování pomocí peněz...“ [Marx 1971: 129]. „Peníze jsou pracovní dobou jako všeobecný předmět, nebo zpředmětnění všeobecné pracovní doby, pracovní doba jako všeobecné zboží“ [Marx 1971: 125].

Hodnotové bytí proto charakterizuje vůbec dějinnou podobu všeobecnosti lidské práce v podmínkách zbožní praxe.

Marxova myšlenka, že práce ve svém všeobecném charakteru, tj. společenském významu tvoří hodnotovou skutečnost odlišnou od smyslové skutečnosti jejího konkrétního vynakládání, je pro nás důležitá, neboť umožňuje pochopit:

- a) proč je třeba všeobecnou práci zásadně odlišovat od společenské souhrnné práce, která je agregátem všech individuálních (zde soukromých) prací pojatých v jejich konkrétním průběhu [Marx 1978: 87]; (podotýkáme jen, že se jedná o odlišnost stejného druhu, jako je rozdíl mezi hodnotovou předmětností a smyslovou předmětností, nebo hodnotou a užitnou hodnotou);
- b) to, že všeobecná práce může mít různý dějinný tvar v různých typech společenské praxe — v případě zbožní výroby má podobu hodnoty.

V souvislosti s tím, co bylo dosud řečeno, je třeba blíže vyjasnit pojetí všeobecnosti vědecké práce. Předně je třeba říci, že Marxovo vymezení vědy jako všeobecné práce nemá nijak okrajový význam. V zásadě obdobnou tezi nacházíme již v Márxově kritice Hegelovy filozofie práva [Marx 1956: 291]. A to dokazuje, že myšlenka všeobecného charakteru vědecké práce byla Marxovi vlastní již od počátku jeho filozofování a zůstala nedílně spojená s obsáhlou problematikou společenských a obecných struktur lidského jednání.

Všeobecný charakter vědecké práce znamená, že každou individuální vědeckou práci lze provádět od počátku pouze ve spojení s výzkumnou prací současníků a také předchůdců [Marx 1980: 106]. V této spolupráci vzniká strukturální souvislost výzkumu, která se opírá o vzdělání a o teoretické osvojení poznatků a objevů v daném vědeckém oboru. Odlišuje se tím od přímé spolupráce ve výrobě. Z toho důvodu je zřejmé, že ve vědě se všeobecný charakter práce utváří jiným způsobem než u práce v materiální výrobě. Abychom mohli také v případě vědecké práce uvádět, že vytváří hodnotovou skutečnost (což by nemělo být nic zarážejícího, neboť se běžně hovoří o hodnotách ve vědě, takže před marxistickou filozofií vědy stojí úkol vyjasnit jejich ontologické základy v praxi vědecké obce), musíme objasnit rozdíl mezi hodnotovou skutečností ekonomické práce a mezi všeobecným charakterem práce vědecké.

Hodnotová skutečnost ve zbožní praxi označuje strukturu vzájemnosti soukromých prací ustavenou jako jejich společenský *průměr*, tato struktura přitom vystupuje jako *abstrakce* od jejich konkrétního a individuálního významu [Marx 1978: 88]. Z toho důvodu mají individuální práce k této struktuře, jež vyjadřuje jejich obecnou souvislost, pouze abstraktní vztah. Tento dějinný způsob spojení individuální práce s jejím všeobecným významem Marx označuje jako „omezení činnosti na abstrakci činnosti“ [Marx 1974: 326]. To znamená, že individuální práce nemá v celkové souvislosti (jako hodnotová skutečnost) žádný význam, jenž by byl podmíněn její specifičností a užitnou hodnotou, ale svého společenského uznání dosahuje pouze jako nespecifická schopnost práce, jako fyzická síla. Redukce činnosti na její abstrakci se tak stává charakteristikou hodnotové skutečnosti, kterou vytváří zbožní praxe. Ale platí také pro její rozvinutou, kapitálovou podobu, v níž se jako jedno ze zboží objevuje člověk a kde dějinná praxe je založena na prodeji a vykořisťování pracovní síly tohoto zboží — dělníka. Marx tuto souvislost odhaluje jako redukci člověka na proletáře [Marx 1976: 55, 59 an.].

Uvážíme-li tyto závěry, je zřejmé, že vědecká práce nevytváří hodnotovou skutečnost tohoto druhu. U ní záleží nikoli na zprůměrování individuálního výkonu, ale právě na tom, že konkrétní výkon, jakým je objev nebo poznatek, nemůže být dosažen bez osvojení si obecného poznávacího bohatství daného

oboru nebo výzkumného směru. Vědec usilující o rozšíření poznávacího horizontu musí mít tuto obecnou souvislost své práce stále před očima a lze říci, že je vůbec podmínkou jeho individuálního a konkrétního výkonu. Můžeme však z toho usuzovat, že všeobecnost vědecké práce má podobu hodnotové skutečnosti?

Pro zodpovězení této otázky je nutné objasnit, zda Marxovu analýzu forem hodnoty, a tedy hodnotové skutečnosti lidského jednání ve zbožní praxi, lze využít také při zkoumání jiné praxe než ekonomické, například při zkoumání onto-praxeo-logických základů vědy. Touto formulací problému se přibližujeme k závažnému tématu současných diskusí v marxistické axiologii. Také zde se řeší otázka, zda lze vybudovat teorii hodnot na metodologickém základě Marxovy analýzy hodnoty [Světlý 1978; Brožík 1976].

Marx ovšem hodnotovou skutečnost vztahuje pouze k práci „na základě směnných hodnot“. To je dáno tím, že hodnotu kategoriálně určuje jako společensky průměrné množství abstraktní práce. Jelikož všeobecný charakter *vědecké* práce nemá tuto abstraktní strukturu spojení individuálního s obecným, není důvodu hovořit u vědecké práce o hodnotové skutečnosti. Vždy lze prostě uvést, že hodnota ve vědě a v ekonomii znamená něco jiného.

Na druhé straně má však Marxova analýza forem hodnoty metodologický význam pro každý pokus zachytit všeobecnou strukturu určitého typu činnosti. A právě sem směřuje samotné Marxovo vymezení vědy jako všeobecné práce. Jestliže hodnotovou skutečnost neomezíme pouze na hodnotu ekonomickou (tu pochopíme jako specificky dějinnou podobu hodnotové skutečnosti), ale budeme ji vůbec považovat za označení všeobecného charakteru lidské činnosti, který se odlišným způsobem utváří v různých dějinných typech praxe, potom můžeme také všeobecný charakter vědy označit za hodnotovou skutečnost.

K tomu, co bylo dosud uvedeno, přistupuje ještě odlišení vědy jako všeobecné práce od společenské souhrnné práce. To jsme se již pokusili osvětlit a vyplývá to ostatně přímo z Marxova vymezení. Marx však uvádí, že tyto dvě stránky práce vzájemně přecházejí jedna v druhou. Nepojednali bychom dostatečně o pojetí vědy jako všeobecné práce, kdybychom tuto důležitou souvislost ponechali stranou. V této statí ji však můžeme pouze naznačit.

Hovořili jsme dosud především o všeobecném charakteru vědecké práce. Věda, pokud je profesí, je však vždy ještě součástí společenské souhrnné práce. Je zapojena do celku společenského přetváření světa, a přestože se dělbou práce vyčlenila v samostatnou oblast teoretického vztahu ke světu, vždy měla a má své místo v souhrnné společenské práci, v procesech výroby i rozdělování, a to jako specializovaná a konkrétní práce, jejímž cílem je přinést nové poznatky. Patří tedy do souhrnné společenské práce — ať již díky svým implikacím v materiální výrobě, nebo dokonce díky svému začlenění do výrobního procesu jako předpoklad jeho technologických postupů.

Místo vědy v souhrnné společenské práci se ovšem měnilo v souvislosti s dějinným vývojem společnosti, jejího bohatství, v závislosti na technologických postupech výroby i mechanismech hospodářské praxe. Nyní se dokonce hovoří o tom, že se věda stává základnou celého reprodukčního cyklu společnosti. Taková změna je ovšem důležitá a zásadní. Pozoruhodné přitom je, že v Marxově analýze „mechanismu“ vzájemného prolínání vědy jako všeobecné práce s prací souhrnnou nalézáme teoretickou předpověď a určitou interpretaci dějinné změny, kterou nyní označujeme za vědeckotechnickou revoluci. (4)

(4) Srov. zvláště Marxovu analýzu rozvoje fixního kapitálu, in: Rukopisy „Grundrisse“ II, s. 324–344.

Z hlediska našeho tématu, jímž je věda jako všeobecná práce, nás Marxova analýza přivádí k tomu, že je třeba dosavadní výklad prohloubit ve dvou momentech.

a) Všeobecnost vědecké práce získává „novou dimenzi“, když se stává věcí celé společnosti. když jde o zvědeckění výroby a výroba se stává „technologickým uplatněním vědy“ [Marx 1974: 329]. Dochází k tomu, že hodnotová skutečnost vědy začíná v souvislosti s tím, jak výroba získává vědecký charakter, zatlačovat typ všeobecnosti spojený s ekonomickou hodnotou a podmíněný prací „na základě směnných hodnot“. (5) Všeobecnost vědecké práce, tedy její hodnotová skutečnost, začíná převládat v celkové společenské práci. Dokonce lze říci, že teprve nyní se věda stává „skutečně všeobecnou“, máme-li užít vyjádření mladého Marxe. (6) V těchto podmínkách ovšem již nejde tolik o hodnotovou skutečnost vědy, která se rozvíjela na okraji určujících podmínek materiálního života společnosti, a to jako práce výlučná, jež své společenské uznání opírala spíše o ideové „mechanismy“ a duchovní přízeň než o své angažmá ve výrobě.

b) V této souvislosti nabývá na důležitosti otázka, jak se v technologickém uplatnění vědy projevuje hodnotová skutečnost, kterou přináší? Marxovy myšlenky jsou v tomto ohledu výslednicí jeho teoretické rekonstrukce dějinného pohybu kapitálu, v níž byla v celistvé pochopení dějin spojena vědecká kritika kapitálové skutečnosti s odhalením možností lidské emancipace. Analýza pohybu fixního kapitálu a rozbor „mechaniky“ technologického uplatnění vědy poskytly Marxovi jeden z takových konceptů dějinného pochopení. Marx právě v technologickém uplatnění vědy hledá možnosti a předpoklady lidského osvobození, které ovšem nepůsobí nijak automaticky. Důležité je, že Marx právě ve vrcholném panství abstraktní skutečnosti, které do extrému rozvinul kapitál a jemu vlastní hodnotová skutečnost, dokázal odhalit alternativu jiné hodnotové skutečnosti, která je spojena s všeobecnou emancipací společenského individua a opírá se o rozvoj jeho všeobecné produktivní síly. (7)

Uvedené myšlenky jsou ovšem spíše načrtnuty než rozpracovány a nelze ani přehlížet, že se jedná o rukopis, jenž nebyl určen k publikování. Přesto dovedení analýzy technologických procesů až k postižení společenské struktury osvojování přírody z hlediska všeobecného charakteru, který zde materiální práce získává se stalo znakem, jenž marxistickou filozofii zásadně odlišuje od všelijak cizelovaných, ale vždy úzkostlivě na věcnou a technologickou stránku orientovaných buržoazních analýz.

(5) „Tou měrou, jak je pracovní doba — pouhé množství práce — kladena kapitálem jako jediný určující prvek, tou měrou mizí také bezprostřední práce jako určující princip výroby... a kvantitativně se redukuje na menší podíl, kvalitativně pak na sice nepostradatelný, ale podřízený moment ve srovnání s všeobecnou vědeckou prací, s technologickým využitím přírodních věd na jedné straně i ve srovnání s všeobecnou produktivní silou, která vyrůstá ze společenské struktury v celé výrobě...“ [Marx 1974: 330].

(6) Tato myšlenka, že vědecká práce se skutečně všeobecnou stává až ve výrobě, vedla H. Laitka k tvrzení, že „vědecká činnost oddělena od materiální produkce je všeobecnou prací jen co do možnosti“ [Laitko 1979: 98]. Jeho přístup, který správně odmítá koncept všeobecnosti vědy jako jejího definičního určení, však zase podle našeho názoru neumožňuje vysvětlit, proč Marx neuvádí, že věda se všeobecnou prací stává, ale říká, že jí je. A navíc Marx klade vědu jako všeobecnou práci mimo výrobní proces, když má například na mysli její objevy a vynálezy.

(7) „V této proměně se jako hlavní pilíř výroby a bohatství nejeví ani bezprostřední práce, kterou vykonává sám člověk, ani doba, po kterou pracuje, nýbrž osvojování jeho vlastní všeobecné produktivní síly, jeho pochopení přírody a její ovládnutí díky jeho jsoucnou jako společenského organismu — jedním slovem rozvoj společenského individua“ [Marx 1974: 336].

Na závěr je třeba zdůraznit ještě jeden moment, který osvětluje pojetí vědy jako všeobecné práce. Může se zdát, jako by se v tomto vymezení vědy vytratil důležitý motiv Marxova pojetí vědy, jako by totiž toto vymezení ztrácelo ze zřetele, že „věda je akumulované bohatství oddělené od masy pracujících“ [Černý 1982: 84].

Pro kapitálovou praxi a její hodnotovou skutečnost je takovéto určení ovšem podstatné. Věda je v ní skutečně odcizena dělnické třídě. Ztělesněna ve výrobních prostředcích slouží jejímu vykořisťování. Dělníkům vztah k vědě je vztahem odloučenosti, abstrakce a věda je dělníkovi cizí, jako mu zůstává cizí celková společenská vzájemnost, kterou spoluvytváří.

Hodnotová skutečnost spojená s rozvojem vědy jako skutečně všeobecné práce odráží dějinnou změnu této situace. Bylo by však zkreslením Marxových myšlenek tvrdit, že tento proces znamená, že namísto výroby zde bude věda a místo dělníků vědci. To je mylné už z toho důvodu, že věda nemůže nebýt specializovanou činností teoretického osvojování světa; vždy zde bude oblast materiální výměny látek mezi člověkem a přírodou, kterou budou zajišťovat dělníci. Technologické uplatnění vědy předpokládá, že věda se stává věcí a záležitostí dělníků jako bezprostředních výrobců. Jenom oni mohou vědu v materiální práci uplatňovat a využívat.

V podmínkách kapitálové praxe se ovšem nemůže stát, že by hodnotová skutečnost výroby založená na směnných hodnotách byla nahrazena hodnotovou skutečností vědy, neboť by to znamenalo, že dělníci přijali technologické uplatnění vědy za svou věc, jinak řečeno, že začali ovládat a kontrolovat celkovou souvislost výroby, což není možno jinak než zespolečenštěním výrobních prostředků.*) V kapitálové praxi zůstává technologické uplatnění vědy prostředkem vykořisťování dělníků, a tak z hlediska hodnotové skutečnosti, kterou jejich práce vytváří, zůstávají oddělení od vědy, jako zůstávají oddělení od výrobních prostředků.

Tyto souvislosti vstupují do vymezení vědy jako všeobecné práce. Hodnotovou skutečnost a panství abstraktní práce lze dějinně zrušit a technologické uplatnění vědy rozvinout do podoby všeobecného rozvoje produktivní síly emancipovaných individuí teprve tehdy, až dělnická třída přijme rozvoj vědy a její technologické uplatnění za svou dějinnou záležitost. Marxova analýza technologického uplatnění vědy je vnitřně spojena s dějinnou vizí osvobození proletariátu.

Literatura

- Bibler, V. S.: *Myšlení jako tvorba*. Praha, Mladá fronta 1983.
Brožík, M.: *Marxistická teória hodnotenia*. Bratislava, Pravda 1976.
Černý, J.: *K pojmu vědy u Hegela a Marxe*. Filozofický časopis 1982, č. 1.
Jachiel, N.: *Sociologija nauki*. Moskva, Progress 1977.
Kelle, V. Ž.: *Metodologičeskije problemy kompleksnovo issledovanija naučnovo truda*. Voprosy filosofii 1977, č. 5.
Laitko, H.: *Wissenschaft als allgemeine Arbeit*. Berlín, Akademie Verlag 1979.
Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, Svoboda 1978.
Marx, K.: *Kapitál III-1*. Praha, Svoboda 1980.
Marx, K.: *Kritika Hegelovy filozofie práva*. In: *K. Marx — B. Engels: Spisy sv. I*. Praha, SNPL 1956.
Marx, K.: *Metoda politické ekonomie, Rukopisy „Grundrisse“ I*. Praha, Svoboda 1971.
Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ II*. Praha, Svoboda 1974.
Mikulinskij, S. R.: — Richta, R.: *Socialismus a věda*. Praha, Academia 1982.
Mocek, R.: *Gedanken über die Wissenschaft*. Berlín, Dietz Verlag 1980.

*) Zespolečenštění výrobních prostředků je nezbytným předpokladem hodnotové skutečnosti vědy jako všeobecné práce realizované v celku společenské praxe.

- Ruben, P.: *Dialektik und Arbeit der Philosophie*. Köln, Pahl-Rugenstein 1978.
- Seickert, H.: *Produktivkraft Wissenschaft im Sozialismus*. Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften 1973.
- Suchardin, V. S.: *Současná vědeckotechnická revoluce*. Praha, Orbis 1973.
- Světlý, J.: *Hodnoty a hodnocení*. Praha, SPN 1978.
- Volkov, H. N.: *Istoki i gorizonty progressa*. Moskva, Izdatel'stvo polit. lit. 1976.
- Volkov, H. N.: *Sociológia vedy*. Bratislava, Pravda 1971.
- Zelený, J.: *Pojednání o dialektice*. Praha, Academia 1982.
- Zvorykin, A. A. — Žirická, I. G.: *Systémníj podchod k izučeniju nauki*. In: *Sociologičeskije problemy naučnoj dějatel'nosti*. Moskva, Institut istorii estěstvosnanija i téchniki AN SSSR 1978.

Резюме

М. Зной: Практические основы науки в свете марксистской дискуссии

Марксистская дискуссия о науке, ее теоретических основах и общественных взаимосвязях ее развития исходит в настоящее время, прямо или косвенно, из понимания науки как системы видов деятельности. Автор оценивает в статье «теоретические возможности» т. н. «деятельностного» подхода, особенно с учетом требования разработать единый методологический аппарат комплексного исследования науки.

В этой связи уделяется внимание прежде всего пониманию науки как всеобщего труда и рассматривается вопрос, в чем заключается всеобщий характер труда. Автор использует марксовский анализ абстрактного труда и форм стоимости, данный в «Капитале». Различение Марксом стоимостной предметности (Wertgegenständlichkeit), воплощенной стоимости (Wertding) и стоимостного бытия (Wertsein) и на этой основе изложенное понимание стоимостной действительности, обозначающей здесь всеобщий характер труда в условиях товарной практики, позволяет показать, что данный Марксом анализ форм стоимости имеет более широкое методологическое значение и может использоваться для изучения общих структур труда и поведения людей вообще.

Поэтому понимание стоимостной действительности, которая содержит в себе основные структуры человеческого поведения и общения, может служить подходящим инструментом изучения основных связей развития науки с общественной практикой и ее потребностями.

Summary

M. Znoj: Practical Foundations of Science in the Light of Marxist Discussion

The present Marxist discussion about science, its theoretical foundations and the social implications of its development is either explicitly or implicitly based on the conception of science as a system of activities. The present paper evaluates the "theoretical possibilities" of the so-called activity approach, particularly in view of the requirement to elaborate a uniform methodological apparatus of complex science research.

In this connection, special attention is paid to the conception of science as universal work, and the commentary is focussed on the question wherein the universal character of work consists. Use is made here of Marx's analysis of universal work and forms of value presented in *The Capital*. Marx's distinction among the object as value (Wertgegenständlichkeit), the embodiment of value (Wertding), and the value-being (Wertsein), as well as the conception of reality as value elucidated on this basis, indicating the universal character of work under the conditions of commodity practice, enable us to show that Marx's analysis of the forms of value has a broader methodological significance and can be applied in examining universal structures of work and of human activity in general.

Thus it stands to reason that the conception of reality as value, embodying the basic structures of human activities and contacts, can provide an adequate tool in examining the basic interrelations between the development of science on the one hand, and social practice and its needs on the other.

„... Opravdová kultura je značně méně, než se předpokládá, spjata s hromaděním skutečných poznatků. Je to spíše určité umění chápat, uvažovat, myslet. Být kulturním — to neznamená naplňovat mozek čísly, údaji, jmény. Je to schopnost a úroveň usuzování, logická potřeba, snaha dokazovat, chápání složitosti věcí a obtížnosti daných problémů.“

Jean Rostand

Fakty a jejich interpretace — to jsou dva nejpodstatnější komponenty vědeckých poznatků. Při vši samozřejmosti podobného vymezení „jeho veličenstvo“ fakt neexistuje sám o sobě, očištěný od smyslového obsahu dodaného teorii. Dějiny vědy přesvědčivě dokazují, že ani pokusy „protokolovat“ události se nemohou nezakládat na jasných nebo nejasných předpokladech jejich smyslu a významu. Navíc vlastní výzkumná činnost naprosto nezačíná sběrem a rozbořením faktů, ale viděním reálného sociálního problému, stojícího jakoby „za“ fakty a umožňujícího vědecky objasnit, co znamenají. Odpověď na otázku „Co znamená daný fakt?“ je nejobecnější, nominální určení interpretace, která sice logicky následuje za empirickou předmětností, ale ve skutečnosti ji předchází tím, že vytváří možnost zapojit fakt do systému vědeckého poznání ještě dříve, než se získá. Podle našeho názoru právě interpretace je elementární heuristickou činností spojující vjedno teorii a empirii.

V literatuře se vede zajímavá a produktivní diskuse o předmětu a struktuře sociologické vědy [Fedosjejev 1983; Charčev 1981]. Přitom největší pozornost výzkumníků přitahuje vztah obecné sociologické teorie — historického materialismu, dílčích disciplín a empirických metod. Aniž bychom se zabývali otázkou oprávněnosti „třístupňové“ koncepce, upozorníme, že se tato koncepce opírá především o představy o rozsáhlosti zachycení sociální skutečnosti a neznamená zvyšování nebo snižování stupně „teoretičnosti“ s přechodem na tu nebo onu úroveň poznání. Při vymezení teoretického a empirického bylo by zjednodušením se domnívat, že se teorie „povyšuje“ nad empirii. Spíše jde o dvě vzájemně se pronikající orientace vědeckého poznávání [Švyrev 1978]. Samozřejmě závěry o zákonitostech historického procesu jsou nepoměrně důležitější než zkoumání místních souvislostí, avšak logicko-teoretický, přesněji diskurzivní komponent (1) je přítomen v jakémkoli aktu vědeckého poznání nezávisle na jeho úrovni a rozsahu. Přitom hodnověrnost a praktická efektiv-

* Přetištěno z časopisu Sociologičeskije issledovanija 1984, č. 2.

** Genadij Semjonovič Batygin, kandidát filozofických věd, starší vědecký pracovník Ústavu sociologických výzkumů Akademie věd SSSR. V časopise *Sociologičeskije issledovanija* byly uveřejněny tyto jeho stati: *Logicko-teoretické zdůvodnění ukazatelů v sociologických výzkumech* (1979, č. 3); *Vztah pojmů a proměnných v sociologických výzkumech* (1981, č. 3), *Zdůvodnění praktických doporučení v aplikované sociologii* (1982, č. 4) aj.

(1) S pojmem diskurzivního poznání se setkáváme již v *Dialogích* Platona, který je odlišoval od pocitu, mínění a intuice. Diskurzivní je výsledkem úvah, logických důvodů [Makovelskij 1967 : 81–83], v každém případě zprostředkované poznání, které vyžaduje zdůvodnění.

nost sociologických výzkumů závisí nejen na přesnosti a spolehlivosti údajů, ale i na kvalitě vědeckého závěru, který se „nevyvyšuje“ nad empirii, ale vplétá se do živé tkáně výzkumného procesu ve všech jeho etapách.

Středem našich úvah je interpretační schéma, které je jakousi „buňkou“ vědeckého závěru. Výše bylo uvedeno nominálně abstraktní vymezení interpretací, ale zdá se, že je účelnější obrátit se k jejich konkrétním situačním projevům v každodenní praxi sociologa. S určitou mírou nadsázky lze veškerou činnost sociologa nazvat interpretační: náhodně vybraný člověk je interpretován jako respondent, jeho životní realita a výroky jsou interpretovány pomocí kódů a škál v dotaznících; prvotní sociologická informace je interpretována průměrnými veličinami, mírami rozptylu a korelačními koeficienty; číselné údaje musí být doprovázeny určitými úvahami, čili opět jsou interpretovány. Konečně nelze zaručit, že úvahy sociologa budou jeho posluchači nebo čtenáři interpretovat právě tak, jak on sám předpokládá. I když tento poslední způsob interpretace někdy přesahuje rámec „čisté“ vědy, je zřejmé, že interpretační činnost je svého druhu *differentia specifica* vědeckého závěru ve všech jeho projevech. V podstatě jde o změnu sémantiky vědeckých termínů při přechodu z jedné jazykové úrovně na druhou. Ve skutečnosti tyto „přechodové zóny“ sestávají ze vzájemně spjatých diád-implikací (Jestliže... pak...), z nichž každá je samostatným článkem v řetězu úvah. Přitom vůbec není nutné, aby všechny byly bezvadné z hlediska sylogistiky. Takový požadavek je přípustný jediné u axiomaticky vybudovaných systémů. Sociologie, která se orientuje na vytváření nikoli „přesných“, ale abstraktních modelů a na zkoumání reálných životních procesů, plně připouští i takové interpretace, které P. Lazarsfeld svého času nazval „nejasnými obrazy“ [Amerikanskaja 1978 : 138].

Je zcela zřejmé, že se při empirické interpretaci abstraktních pojmů ztrácí určitá část informace. Že se přidávají nové významy a konotace. Totéž se stává při teoretické interpretaci empirických údajů. Navíc jakákoli interpretace, i když je nejobvyklejší a nejtriviálnější (například člověka jako respondenta), nutně abstrahuje od některých podstatných znaků a je možná jen za podmínky neekvivalentnosti „překladu“ z jednoho jazyka do druhého. Z celkového komplexu problémů, které zde vznikají, si všimneme vnitřní heuristiky interpretací: Pomocí jakých poznávacích prostředků (logických, sémantických, psychologických, řečnických apod.) provádí výzkumník své „překlady“?

Dříve než odpovíme na tuto otázku, vysvětlíme, proč předmět našeho zájmu je označen jako interpretační schéma. Jakákoli interpretace je situační, je nerozlučně spjata s předmětným obsahem té oblasti sociálního života, k níž patří, a v tomto smyslu je svérázná a unikátní. Avšak předmětný obsah interpretační činnosti nás bude zajímat v čistě ilustrativní podobě, hlavní jsou všeobecná metodologická schémata, která tvoří jakousi kostru explikačních modelů, tradičních pro jazyk sociologie.

V sociologii — jako ostatně v kterékoli jiné oblasti poznání používající empirickou metodu, výrazně vystupuje problém objektivního obsahu vědeckých termínů. Dějiny pozitivismu a přírodovědné školy ve vědách o chování prokázaly bezperspektivnost pokusů provést demarkaci a osvobodit pojmový aparát od „metafyzických“ nánosů. Nehledě na to, že i v rámci samého pozitivismu (zejména následkem fenomenologické kritiky empirické metody) byla všeobecně uznána konstruktivní heuristická úloha neformalizovatelných poznávacích prostředků, v masovém vědomí sociologů stále převládá výzkumná tendence k všeobecnému používání experimentálních (v širokém smyslu) modelů. „Racionalizace“ tohoto stanoviska se zakládá na zjevném nebo skrytém přesvědčení, že verifikovatelné heuristické konstrukce (bodová škála, procentní

rozdělení, empirická typologie, průměrné veličiny a korelace) vyjadřují objektivní skutečnost přesněji a konkrétněji než neformalizovatelné kategorie, které jsou často označovány jako odtažitě, tj. nedostatečně vztažené k jakékoli realitě. Výzkumné zkušenosti přesvědčují o tom, že sociologická „kalkulace“ může být stejně daleko od života jako scholastická intelektuální cvičení; ovšem tím, že materializuje (reifikuje) artefakty, vytváří iluzi jejich reálné existence. P. Sorokin má celkem pravdu, když nadšení pro sedmibodové škály nazývá „kvantofrenií“ [Novýje 1978 : 175]. Bylo by zjednodušením zavrhnout, jak to dělají například fenomenologové, epistemologický potenciál experimentálních metod. Problém je v tom, stanovit jejich možnosti v každém konkrétním případě, nepřipisovat jim nepřiměřené funkce a neustále provádět obsahovou rekonstrukci celistvého objektu, „rozloženého“ na parametry.

Právě interpretační schéma „začleňuje“ empirické údaje do kontextu objasňování a umožňuje dávat nové skutečnosti do souvislosti se zákonitostmi, které již věda zná, vytvářet z nich vlastně poznatky. Jaký je mechanismus interpretace sociologických faktů? Instrumentarium sběru a analýzy informací, jehož se používá ve výzkumné praxi, se opírá o technologii prověrky hypotéz, vytvořenou v přírodních vědách. Hypotézy — jak známo — musí uspokojovat požadavek přísné jednoznačnosti, vycházejí ze zákona vyloučeného třetího a nepřipouštět „nesrozumitelné“ termíny. Je zřejmé, že v rámci uvedené technologie (zdůrazňujeme technologie, nikoli metodologie) se za smysluplné považují jen takové fakty a znaky, které mohou být v ekvivalentním vztahu k termínům již existujícího jazyka, přičemž ostatní se vědomě či nevědomě zavrhnou. Všechno nepochopitelné se považuje za tak zvaný šum, který překáží experimentu. Následkem toho dochází k prudkému, extenzivnímu hromadění povrchních faktů, což je v určité etapě podle hegelovského vyjádření „špatné nekonečno“. Například v desítkách výzkumů spokojenosti (na základě klasické triády „ano, ne, nevím“ nebo pětibodové škály) se znovu a znovu reprodukuje příslušná procentní rozložení, která zaplňují sociologické zprávy. Bez ohledu na otázku jejich informačního významu lze s přesvědčením říci, že zde nelze očekávat kvalitativní přírůstek vědeckého poznání.

Fenomenologická kritika kvalifikuje podobnou technologii jak pozitivistickou [Novýje 1978]. S tím lze stěží souhlasit. Použití toho nebo onoho nástroje sběru a analýzy údajů nemůže být zdůvodněným kritériem posuzování metodologické orientace výzkumníka. Stupnice a výpočty samy o sobě vůbec nejsou výsadou pozitivismu, který vztah poznávacích prostředků a objektivní reality považuje za pseudovědecký problém. Racionální zrno fenomenologické kritiky metod měření spočívá v tom, že technologie „přísné“ prověrky hypotéz může výzkumníkovi vnucovat zjednodušená „racionální“ schémata interpretace, nadměrně vulgarizující sociální skutečnost, přičemž všechny situační zvláštnosti nebo odchylky od normativního modelu (R. Merton) se kvalifikují jako překážky.

Klíčovým prvkem interpretačního schématu je zjištění specifiky sociální skutečnosti, té reality, která určuje kvalitativní zvláštnosti metodologie sociologického poznávání. Na rozdíl od empirismu, pro nějž je základem dvoučlenné schéma poznávacího vztahu „subjekt — objekt“, dialekticko-materialistická sociologie vychází z toho, že se sociální kvality nejen formulují v systému vzájemného působení jednotlivce, sociálních skupin a společnosti jako celku, ale že sociálnost je jedinou formou jejich existence. Izolovat sociální skutečnost od systému jejich vzájemných vazeb znamená ignorovat zprostředkovaný charakter lidského poznání, které nezačíná „robinzonádou“, ale vztahem člověka k druhému člověku, kultuře, společnosti [Badi-Malinkin 1982 : 139].

Je samozřejmé, že osvojení sociálních norem, představy o tom, co je nutné a co je správné, životní preference a hodnoty lze chápat jen v souvislosti s konkrétními sociálními situacemi, dynamikou společenského rozvoje jako celku. Ať je získaná informace jakkoli úplná a konkrétní, vždy se začleňuje do určitého „systému souřadnic“ a vystupuje jako fragment většího obrazu, v němž jsou obsaženy vědecké a životní zkušenosti sociologa. Do měřicích modelů se neukládají ani takové „triviální“ znaky, jako je pohlaví, věk a úroveň vzdělání, zahrnující složité sociální fenomény diferenciace podle pohlaví, věku a kvality vzdělání. Navenek se jeví jako kódovací znaky a šifry. Proto jestliže B. Š. Badi a A. N. Malinkin [1982 : 140] oddělují „fakty vědomí“ od statusových znaků, ustálených zřejmými způsoby (fakty takového druhu by jistá literární postava nazvala „medicínskými“), nemá to v podstatě odůvodnění.

Prísne metody prověrky hypotéz nejsou ovšem určeny ke zjištění hloubkového sociálního kontextu zkoumaných vzájemných vztahů. Poskytují jen výchozí materiál, „informaci k zamyšlení“. Při bližším zkoumání se zjistí, že pro formalizovaný rozbor údajů není nutné jejich srovnání s nějakými životními skutečnostmi. V tomto smyslu jsou statistická třídění soběstačná a představují zvláštní idealizovaný objekt, který nepotřebuje předmětnou referenci pro vědecky správné chápání. Jestliže jsou známy varianty a frekvence, pak sotva budou potřebné doplňkové informace o tom, co znamenají pro prvotní analýzu údajů: pro výpočet průměru, rozptylu, testování normality rozložení apod. Kromě toho může poukazování na zkoumané skutečnosti znamenat znesnadnění činnosti analytika. A. Ehrenberg má všechny důvody začínat výklad statistických postupů „čistými“ číselnými řadami, nedoprovázenými žádnými vysvětlujícími slovními vazbami [Ehrenberg 1981]. Věcný komponent zde zcela záměrně přesahuje rámec analýzy a „objasňující“ prvky se uplatňují po skončení výpočetních procedur.

Uvedli jsme poněkud přehnané (i když z poznávacího hlediska plně oprávněné) schéma formální analýzy dat, abychom ukázali jeho kvalitativní rozdíl od specificky sociologických interpretací. Stalo se učebnicovou pravdou, že číselné modely se musí opírat o obsahové principy. V metodické literatuře se však obvykle nevěnuje pozornost té skutečnosti, že uvedené typy analýzy, nerozlišitelné na úrovni každodenní výzkumné praxe, mají v podstatě málo společného. Nejde jen o „antipatii k číslu jako symbolu a nejdůležitějšímu prvku sféry hromadného“, lhotejného k lidské individualitě, na kterou upozornila E. Noellová [1978 : 37], ale i o rozpor dvou paradigmat sociálního poznání, která se vytvořila v evropské kultuře: emocionálně obrazného a rozumově analytického. Proto když se hovoří o zvyšování kvality a spolehlivosti výzkumů, nestačí zdůrazňovat jednotu formálních a věcných metod. Pro dosažení skutečné jednoty je účelné podrobněji zkoumat jejich vzájemné kvalitativní gnozeologické rozdíly.

Považujeme tak za možné odlišit specificky sociologické interpretační schéma od číselných metod analýzy údajů, které lze se stejným úspěchem používat ve všech oblastech vědy. Toto stanovisko ovšem nelze chápat jako pokus odtrhnout kvantitativní metody od věcných. Kromě toho, že by se při současném rozsahu uplatnění matematiky v sociologii takový pokus zdál naivní, úspěšný rozvoj sociologické vědy je nemyslitelný bez číselných metod měření a modelování.

Uvedené úvahy se týkají jak formálních analytických modelů, zobecňujících informace, tak tradičního sociologického schématu „otázka — odpověď“. Přesněji by se mělo říci „jaká otázka — taková odpověď“, protože bez objasnění

kontextu výzkumné komunikace a veškerých životních skutečností, na jejichž základě probíhá vzájemné působení subjektu a objektu, se toto schéma mění v behavioristickou diádu „stimul — reakce“.

Odlišení formálního a věcného typu interpretace by bylo možno považovat za scholastické a nekonstruktivní, kdyby tyto typy vystupovaly v synkretické jednotě nejenom ve slovech, ale i ve skutečnosti. Bohužel praxe ukazuje něco opačného. Při projektování výzkumů sociologové zpravidla usilují hlavně o to, aby vymysleli co možno nejvíce originálních otázek. Vytvořilo se dokonce svérázné pseudovědecké paradigma: čím je otázka zajímavější, tím zajímavější je získaný výsledek. Jinými slovy, vědecká originalita a netriviálnost sociologického výzkumu se redukuje na neobvyklost informace. Avšak informace sama o sobě, jakkoli by byla neobvyklá, představuje nevelkou poznávací hodnotu.

„Je nutné data donutit, aby promluvila“. Tímto Ehrenbergovým aforismem se rozumí, že empirická informace má především pomocnou úlohu, podřízenou vlastním výzkumným cílům (samozřejmě jestliže se jimi chápe odhalování skutečných problémů a hledání cest jejich řešení). Orientace na empirický materiál vůbec není charakteristickým rysem sociologického myšlení. (2) Není vlastní ani statistice, která se snaží v číslech objasnit zákonitosti, strukturní vztahy a vzájemné vazby, které jsou skryty za číselnými výpočty. S netriviálním empirickým materiálem se kromě toho v kvalitních výzkumech setkáváme velmi zřídka a zkušený odborník k němu přistupuje s určitými obavami. Zřejmě není neopodstatněný ani názor, podle něhož „jakékoli číslo, které se zdá výzkumníkovi zajímavé nebo neobvyklé, je zpravidla mylné“ [Ehrenberg 1981 : 24].

Uvedli jsme tedy, že vlastní sociologická interpretace je skryta za empirickými údaji a je určena specifikou zkoumaného jevu nebo procesu. Zahrnuje představu o konkrétní situaci, do níž „vstupuje“ akt měření (pozorování, dotazování, experiment apod.). Přitom tento akt je jedním z prvků životní situace, tj. předmětu zkoumání, a v mnohém ohledu určuje charakter sledovaného znaku.

Všimneme si příkladu sociologické interpretace překračující rámec diády „stimul — reakce“. Sociolog položil otázku: „Jistě jste se setkal s různými nedostatky, které Vám i lidem kolem Vás vadí v životě i v práci. Podnikl jste něco (nějaké kroky) pro odstranění těchto nedostatků? Jestliže ano, uveďte, prosím, jeden nebo dva příklady...“ Na tuto otázku dostal odpověď: „Po mnohých rozhovorech a přesvědčování se vzhopil zámečník Ivanov“. Při rozboru této situace Badi a Malinkin uvádějí následující parametry interpretačního schématu: „Je to „v podstatě“ odpověď? Lze ji kvalifikovat jako poukázání na nedostatky, a jestliže ano, konkrétně na jaké? Pojem „vzhopil se“ nutí předpokládat, že respondent měl na mysli určité deviantní chování (opilství? příživnictví? nedisciplinovanost?), ale jaké konkrétně, to není jasné. Kromě toho sám poukaz na deviantní chování je srozumitelný jen proto, že interpretujícímu jsou na základě každodenní zkušenosti známé situace, v nichž se tohoto pojmu používá. On také „intuitivně“ chápe, kdo obvykle používá takových výrazů, to znamená, že zná sociální portrét respondenta“ [Badi—Malinkin 1982 : 137—138].

Samozřejmě běžnou zkušeností se rozumí trochu více než všední představy

(2) Jak uvádí A. G. Charčev, „hlavní náplní konkrétních sociologických výzkumů je vědecko-teoretická analýza sociálních problémů; empirická informace, procedury jejího získávání, klasifikace a prvotního zobecnění jsou jen jejími předpoklady a výchozí etapou“ [Charčev 1981 : 63].

výzkumníka. Jde o formu idealizovaného objektu, specifickou pro sociální poznání a zahrnující nestrukturované a dokonce beletrizované komponenty. „Čisté“ poznávací modely, používané v rámci pozitivistické tradice a založené na koncepci izomorfního zobrazení empirických údajů, neumožňují hodnotit tyto údaje jinak než jako nepříjemné, ale nevyhnutelné znetvoření reality, které se musí ihned eliminovat. V krajním případě se přiznává, že výzkumník vystupující v roli přístroje, který nezaujatě zaznamenává hodnoty předem stanovených proměnných, nevniká do zkoumané reality nic „svého“. (3) Je nutné dokazovat, že ve snaze odstranit subjektivismus často „spolu s vodou vylévá i dítě“? Samozřejmě v žádných podmínkách nelze eliminovat vliv výzkumníka, avšak interpretace údajů je při takovém přístupu omezena „čistým“ přírodovědným schématem: stanoví se hypotéza, zavedou se relevantní proměnné, provede se výpočet údajů a formuluje se závěr o verifikaci (falsifikaci) původního předpokladu. Spolu s běžným světem interpreta se vytknou před závorku proměnné podstatné pro pochopení situace, které se ve vztahu k „čistému“ modelu v nejlepším případě chápou jako „reziduální“.

To znamená, že sociologické interpretační schéma zahrnuje spolu s verifikačním modelem neformalizované, často nereflektované (a v tomto smyslu všední) představy, znalosti a zkušenosti výzkumníka (4), které v souhrnu představují specifický kontext vědeckého závěru v sociologii (5). Pojem kontextu, převzatý z literárních věd, podle našeho názoru nejpřesněji vystihuje metodologické požadavky smyslové jednoty heuristických prostředků, adekvátnosti vědního jazyka konkrétnímu obsahu sociální skutečnosti. (6)

Při zkoumání jazyka současné vědecké teorie by bylo zjednodušením předpokládat, že sestává z diskretních „cihlíček“, z nichž každá vyjadřuje nějaký objektivní znak. Kontext není určován jen významem termínů, ale i jejich vzájemnou smyslovou vazbou, výrazností, stylistickým zabarvením, konotativními parametry — prostě vším tím, co charakterizuje, jak výzkumník chápe svět, to všechno spojené v jedno s vědeckou explikací skutečnosti. Zde je účelné položit otázku konstruktivně heuristické úlohy vědecké rétoriky, která se obvykle hodnotí degradujícími termíny. Avšak dovedně vybrané slovo může objasnit podstatu věci přesněji a přiměřeněji než mnohé stránky formálně úředního textu, jímž tak často hřeší sociologové.

Oddělení slova od zkušenosti, jasně se projevující ještě v období pozdního středověku a dosahující dokonalé formy v racionalismu novověku, (7) se nyní

(3) „Je třeba začínat s předpokladem, že absolutně nic nevíme o skupině nebo problému, který budeme zkoumat, vyjma těch čistě formálních kritérií, která umožňují rozlišovat nejen materiál který se sféry našich zájmů týká, ale i takový, který se jí netýká“ — podobný je například metodologický postoj W. Thomase a F. Znanieckého [Andrejevodá—Nikitin 1966 : 133].

(4) G. Ch. Sachnazarov ve své kritice snahy „všechno dostat do vzorce“ uvádí: „Je třeba ponechat místo i fantazii i intuici i tomu, co se nazývá vnuknutím, a v podstatě to není nic jiného než důsledek zkušenosti“ [Sachnazarov 1978 : 43].

(5) Pokud je nám známo, pojem kontextu v metodologii sociologických výzkumů používali mnozí specialisté, mezi nimi D. Walsh, M. Filipson, D. Silverman [Novyje 1978]. G. M. Andrejevová [1977], V. B. Golofast [1981]. Tento pojem se však nestal všeobecně používaným.

(6) Při objasňování metodologického obsahu pojmu „kontext“ je vhodná literární vědní paralela učebnicového příkladu z práce A. Bloka na obraze Gaetana ve hře „Růže a kříž“: „ne zrak, ale oči, ne vlasy, ale kadeře, ne ret, ale ústa“. Není těžké nalézt v praxi sociologických výzkumů obdobné situace. Nemluvě již o literárním stylu vědeckých zpráv a publikací, „vypadávat z kontextu“ mohou ukazatele i operační definice (v tomto případě se označují jako irrelevantní).

(7) Zajímavé vzory vědecké heuristiky se objevují například ve scholích, jejichž pravdivost zásadně byla nezávislá na procedurách, které bychom dnes nazvali veri-

chápe jako naprosto přirozený a nevyhnutelný předpoklad poznávání. Avšak slovo pravdu nejen odráží, ale i obsahuje ve svých kulturně sémantických hloubkách. Koneckonců pravda se odhaluje slovem a prostřednictvím slova. Proto není neoprávněné ztotožňovat rétoriku s demagogií, což je charakteristické pro scientistický styl myšlení. Právě v jeho rámci se utvořil a cítí se doma specifický žánr — sociologická demagogie, podporovaná bezmyšlenkovitými číselnými výklady.

Interpretační schéma tedy zahrnuje komplex formalizovaných, neformalizovaných a rétorických poznávacích prostředků, z nichž každý má specifickou úlohu při objasňování podstatných rysů zkoumané skutečnosti. Tím se však problém nevyčerpává. Ve světle toho, co bylo výše uvedeno, zasluhuje posouzení otázka předmětného obsahu sociologické interpretace. Co se interpretuje? Říci: interpretují se údaje, fakty nebo termíny — znamená omezit se na tautologii. Podle našeho názoru podstata spočívá v tom, že smysl interpretované předmětnosti není v ní obsažen hned na začátku, ale musí být odhalen na kvalitativně jiné úrovni vědeckého jazyka. Jestliže sociolog říká, že rozsah variace mínění respondentů označuje stupeň jejich stejnorodosti, že zakroužkovaná položka „povahové rozdíly“ znamená motiv rozvodu a anticipace schopnost předvídat budoucnost, připisuje těmto poznávacím konstrukcím nový smysl, čímž současně zabezpečuje chápání jimi označených skutečností. Samozřejmě v podobných sémantických záměnách se skrývá zdroj chyb, souvisejících s libovolným vysvětlováním jednotlivých znaků a nazývaných artefakty [Campbell 1980 : 211–234] nebo kvazi chybami koordinace [Doktorov 1978 : 23].

Typickým předmětem interpretace v aplikované sociologii jsou operační definice. Na rozdíl od operacionalismu, který jako vědecké uznává jen operační termíny, marxistická metodologie vědy je považuje za jeden z typů definic objasňujících teoretický obsah pojmů na úrovni měřitelných operací. To znamená, že i sémantika uvedených definic se omezuje rejstříkem činností experimentátora zaměřených na získání příslušných údajů. Ve vědecké literatuře byly analyzovány metodologické obtíže vyplývající z nesouladu operačních a teoretických definic. V rámci dané stati je zajímavý jeden aspekt tohoto problému: jestliže různé operační definice jsou základem nesouhlasných (a často i rozporných) interpretací, neznamená to, že reálná, celistvá sociální skutečnost se „ztratila“ ze zorného pole výzkumníka?

Všimneme si konkrétních metodických situací vznikajících při výzkumu

fikačními. V historicko-filozofické literatuře existuje v tomto smyslu velmi charakteristická legenda (uvedeme ji ve výkladu V. L. Rabinoviče). Jednou se na dvoře Pařížské univerzity dostali do sporu „Doctor Angelicus“ Tomáš Akvinský a „Doctor Universalis“ Albert Veliký o to, zda má krtek oči. Slovní turnaj trval několik hodin — a stále bez výsledku. Každý stál na svém — horlivě a neoblomně. Tu se objevil zahradník, který náhodně slyšel učenou disputaci, a nabídl své služby. „Jestliže chcete“, říká, „přinesu vám hned skutečného živého krta. Podíváte se sami na živého, skutečného krta. Tím se i váš spor vyřeší“. „V žádném případě. Nikdy! Vždyť my se přeme o princip: jestli v principu principiální krtek má principiální oči...“ [Rabinovič 1977 : 137]. Logistika a intuice zaměnily ve scholastice realitu a samy vystupovaly místo ní. Jiný postoj je charakteristický pro F. Bacona, který vyslovil myšlenku přeměny věd na základě instrumentálního poznání — „Nové organon“. Poznání je zde již totožné se zkušeností a přikázání apoštola Pavla „Vyhni se nevědecké novotě ve slovech a sporům pseudovědy“ má pro Bacona bezprostřední praktický význam jako návod jednání „nejen v jeho době, ale i v dalších epochách“ [Bacon 1977 : 106]. Uvedli jsme tak obšírnou reminiscenci, abychom ukázali svou povahou odlišné možnosti slova a zkušenosti. Dokázat a ukázat — to jsou zcela různé heuristické operace. Velcí scholastici nechtěli vidět živého krta, protože potřebovali k průkaznosti závěru extralinguistické prostředky, nikoli zřejmý vjem.

obyvatelstva. Výzkumem hodnotových orientací inženýrů, provedeným V. A. Jadovem a jeho spolupracovníky, se zjistilo, že se dispozice jednotlivce ve značné míře neshodují se situačními hledisky [Jadov 1983]. O. M. Maslovová zjistila, že se hodnocení činnosti mistra pomocí popisného vzoru podstatně rozchází s výsledky při použití „logických konstrukcí“ [Maslova 1981 : 162—165]. B. Š. Badi a A. N. Malinkin ukázali, že se otázkou „Co pro Vás znamená dobře žít?“ vůbec nezjistí „životní koncepce“, ale kvalitativně různorodé vrstvy běžného vědomí [Badi—Malinkin 1982 : 140—143]. Obdobné výsledky jsme získali při výzkumu stereotypů chování [Batygin 1980].

Interpretace rozporných údajů nemůže nepřihlížet k jejich operačním definicím, které zahrnují nejen popis procedury měření, ale ukazují i zvláštnosti vzájemného působení objektu, podmínek pozorování a samotného výzkumníka. V aplikované sociologii byl tento problém poprvé postaven I. S. Alexejevem a F. M. Borodkinem, kteří navrhli, aby při analýze podobných situací byl používán princip komplementarity. „Objektem výzkumu není již sama realita, existující nezávisle na pozorovateli, ale systém sestávající z objektu (v klasickém smyslu) a podmínek pozorování, jimiž chápeme všechny procedury měření, včetně metod a prostředků měření, a též vlastního pozorovatele (výzkumníka), spjatého s pozorovaným systémem“ [Alexejev—Borodkin 1970 : 41]. Jestliže abstrahujeme od protikladu reality a systému „objekt — podmínky pozorování — pozorovatel“ (který ovšem vyplývá z chybného užití slov), zjistíme, že operační definice jako nástroj, bez něhož je nemyslitelná empirická sociologická věda, odhalují nikoli samu o sobě existující „entelechií“ věčnosti, ale situační projekci předmětu. Je přirozené, že takových projekcí může být nekonečně mnoho a autoři uvedeného výkladu mají celkem pravdu, když je spojují se systémem pozorování. Jestliže budeme předpokládat opak (operační definice odrážejí jen objektivní realitu), rovná se to ztotožnění podstaty s jejími mnohotvárnými projevy. (8)

Je důvod proto považovat různé operační definice za komplementární? Na tuto otázku lze dnes stěží odpovědět kladně. Jestliže se má komplementarita spojovat jen s operacemi měření, (9) pak podle známého pravidla „zbytečně nezvětšovat podstatu“ (Okkam), je třeba ji považovat za úplně zbytečnou. V tomto smyslu se jeví jako dostatečně konstruktivní názor S. V. Ostapenka: „A lze se vůbec obejít bez komplementarity? Zcela, jestliže se uznají všechny ty charakteristiky objektivního světa a poznání, jejichž vyjádřením se jeví...“ [Ostapenko 1976 : 44]. Při vzájemné interakci s různými systémy měření odhaluje objekt svoje různé funkce, které často nejsou v souladu a jsou rozporné. (10) Jestliže se praxí sociologických výzkumů dokáže, že v sociální sféře existují paradoxy obdobné jako například korpuskulárně vlnový dualismus, není vyloučeno, že princip komplementarity může mít konstruktivní, a nikoli no-

(8) Takový postoj je charakteristický pro fenomenologii a do určité míry pro neorealismus. Podle našeho názoru neřeší problém ani návrh M. Bungeho používat operační definice jen v tom případě, když jsou vypracovány teoretické definice, a omezit jejich funkce na stanovení pravidel korespondence [Bunge 1966].

(9) Potvrzením toho může být výrok N. Bohra: „Dva názory na podstatu světla jsou spíše dvěma různými pokusy o interpretaci experimentálního materiálu, v nichž omezenost klasických pojmů nachází vzájemně se doplňující vyjádření [Bohr 1971 : 32].

(10) „Funkce systému je projevem vlastností, kvalit systému ve vzájemném působení s jinými předměty systémové i nesystémové povahy, vyjádřením relativně stálé reakce systému na změny jeho vnitřního stavu a jeho vnějšího prostředí, reakcí na podněcující působení uvnitř i zvenčí, svérázný specifický způsob chování systému jako prostředek řešení rozporu mezi systémem a prostředím, které jej obklopuje“ — píše V. G. Afanasjev [Afanasjev 1980 : 44].

minální heuristickou úlohu. V současné době nejsou přesvědčivé důkazy, že takové skutečnosti existují. Rozpory mezi dispozicemi a situačními hledisky (V. A. Jadov), strukturovaným a nestrukturovaným hodnocením (O. M. Maslovová), skutečnými zájmy a deklaracemi (I. M. Popova a V. B. Mojm) jsou „dány“ – jestliže použijeme hegelovského termínu – nikoli vnitřní podstatou předmětu (tím méně oprávněné by bylo považovat takové rozpory za zdroj rozvoje), ale jsou následkem přirozeného nesouladu experimentálně metodických situací. Ostatně je možný případ, kdy rozpory zjištěné empirickými metodami nevyplynou z objektivní dialektiky společenského rozvoje, ale jsou podmíněny přechodem na nový stupeň „žebříčku systémových zdůvodnění“ [Kuzmin 1978 : 29–33], kde se zjistí, že „rozpory“ se vztahují ke kvalitativně různým úrovním (a tím i objektům) rozboru, nerozeznatelným na předchozím stupni poznání. To znamená, že jde o chybu, která se v logice nazývá „a sensu composito ad sensum divisum“ (když se závěry týkající se celku neoprávněně přenášejí na jeho části), přitom o chybu v jistém smyslu kladně podmíněnou hlubším poznáním skutečnosti, a nikoli omyly rozumu. Praxe sociologických výzkumů poskytuje nemálo takových příkladů. Tak se při analýze soustavy hodnot a „faktů vědomí“ vychází z předpokladu stejnorodosti myšlenkového prostoru a existence intersubjektivního a nadčasového měřítka významů, určující hierarchii priorit. Avšak Badi a Malinkin přesvědčivě ukázali, že rozpory, které zde existují, se vysvětlují tím, že se v jedné definici smísí kvalitativně různé úrovně vědomí [Badi–Malinkin 1982 : 140], a organizátoři hromadných výzkumů si zdaleka vždy nedomyslí, co skutečně zkoumají. Mimořádně zajímavou hypotézu prověřili Popovová a Mojm [1983]. Když zjistili, že dělníci průmyslových podniků zároveň chtějí i nechťejí dostávat vysokou mzdu, dokázali, že tento rozpor vyplývá ze současné existence dvou sociálních jevů v rámci masového vědomí: normativních představ o úloze peněz v životě společnosti a snahy více vydělávat. To znamená, že návrh vzájemně nesladěných operačních definic může být konstruktivním metodickým požadavkem, zabezpečujícím kvalitu údajů a hloubku vědeckých závěrů. Naprosto to však neimplikuje nutnost zavádět doplňková interpretační schémata.

Výše byly zformulovány dvě vzájemně související otázky: a) co se interpretuje, b) „neztrácí-li se“ reálná sociální skutečnost ze zorného pole výzkumníka. Následkem redukce konceptuálních představ na řadu měřitelných operací skutečně „mizí“ bezprostřední věcnost existující v empirické zkušenosti, aby se vtělila do idealizovaných modelů. Avšak „zánik“ smyslové konkrétnosti v abstraktním jazyce vědy je vždy doprovázen tím, že se v ní vyčlení to nejpodstatnější, nejuniverzálnější, co leží „za“ mnohotvárnou skutečností světa všednosti. Proces interpretace mění jedinečné v obecné, přičemž objasňuje to, co na úrovni pozorování představují stochasticky organizované „toky“ událostí. Přitom se neinterpretují ani události ani fakty. Ty jsou jen smyslově konkrétním materiálem, do něhož se „vkládají“ abstraktně idealizované konstrukce operacionálních definic. Bezprostředním předmětem interpretace se stává ideálně konkrétní význam: hodnoty škály, výpověď, stupeň hodnocení, číselná řada apod. Na rozdíl od skutečnosti a události lze toto všechno nazvat jedním slovem – údaje. Ty jsou též výchozím bodem svého druhu antecedentem diád – implikací „jestliže... pak“, které jsou základem interpretačních schémat.

To znamená, že sociologické interpretační schéma nemůže nepřihlížet k situačnímu charakteru měřených vlastností a znaků, z nichž mnohé se neprojeví jinak než v podobě vztahů. Tím se vytváří možnost použít v metodologii a logice sociologického výzkumu intensionální logiku a aparát dispozičních

predikátů. (11) Dispozice (d-predikát) se v logice posuzuje jako implicitní znak, zavedený na základě určitého souhrnu predikátů pozorování pomocí tzv. redukčních párů [Logika 1972]. V uvedeném smyslu je mínění respondenta (a konečně i jakákoli jiná proměnná) d-predikátem, který je v souladu s určitou experimentální situací, k jejímž parametrům je třeba přihlížet při interpretaci výsledků zkoumání. (12) Zcela souhlasíme s názorem E. M. Čudinova a V. I. Zolotareva, kteří se domnívají, že pojem dispozičního predikátu je velmi obsažený a že se nedostatečně využívají jeho možnosti [Čudinov—Zolotarev 1976 : 203—204].

Výše jsme uvedli, že se neinterpretují události, ale údaje. Avšak interpretační schéma se vytváří dříve než je „konfrontováno“ s těmito údaji. V určitém smyslu je apriorní ve vztahu k údajům „vloženým“ do hotového schématu a přetvářejícím se v souladu s nikoli striktním, ale přece jen předem stanoveným a dostatečně tvrdým algoritmem. V této souvislosti vzniká zákonitá otázka týkající se zdrojů formování interpretačního schématu, tvořících jeho status nascendi. Proces vytváření interpretačního schématu je nerozlučně spjat s formováním pojmů a dalších prostředků poznání. V tomto smyslu přesahuje rámec specializované vědecké činnosti. V nejobecnějším pojetí lze interpretaci posuzovat v termínech teorie poznání [Bongard 1967], pokud jde o řetěz zobrazení určitého souboru „stimulů“ (prvků apercpece) do pocitů, představ, způsobů a pojmů, které v souhrnu vytvářejí vnitřní kontext interpretace. (13) Na rozdíl od přírodovědného schématu se sociální charakteristiky poznávají nejen na základě „knižních“ znalostí, ale hlavně v rámci každodenní zkušenosti sociologa. Hlavním zde je vidění sociálních problémů, tj. interpretace sledovaných proměnných jako „symptomů“ určité situace vyžadující praktický zásah. Nežádka se stává, že se interpretace nahrazuje výpovědí o stejných údajích, změněných pouze co do formy: například lze „interpretovat tabulku tak, že se popíše pomocí více nebo méně přesvědčivých slovních spojení. Samozřejmě zde nedochází k žádnému přírůstku vědeckého poznání. To znamená, že prvním předpokladem analýzy údajů je to, že výzkumník má zobecněnou intuitivně-hypotetickou představu (přesnější by bylo nazvat ji „protokoncept“), podle níž — se předpokládají příslušné fakty a dochází k jejich prvotnímu výběru a nakonec i k objasnění. Pro poznání a interpretaci údajů má velký význam nejen celková erudice a zkušenosti, ale i specifický sociálně kulturní a psychologický komplex, který se nazývá stylem vědeckého myšlení.

Interpretace, která je zvláštním případem poznávání, nevede ovšem ke vzájemně jednoznačné korespondenci mezi pozorovaným znakem a příslušnou „buňkou“ systému zapamatování. V podstatě překračuje hranice nejen smyslových vjemů, ale i schémat poznávání, které byly již „přijaty“ rozumem. (14)

(11) Logiky dispozičních predikátů využívá J. Ch. Nėrsesová při rozboru gnozeologických základů sociálních ukazatelů [1982].

(12) Rozborem „tazatelského efektu“ v experimentu ex post facto dospěl G. A. Pogosjan k závěru, že pokud se při uzavřené otázce mohou odpovědi respondenta interpretovat na úrovni zobecnění údajů, pak použití otevřené otázky vyžaduje rozbor záměrů tazatele [Pogosjan 1983 : 166]. Komunikační situace činí z „odpovědi“ dispoziční vlastnost.

(13) Po dlouhém učení a mnohonásobném rozlišení různých způsobů realizace tříd se vytváří určitý „poznávací etalon“, tj. celistvý obraz, který umožňuje v jediném okamžiku, aniž by byly analyzovány jeho složky, rozeznávat nové a nové způsoby této realizace, píše V. I. Grišin. Nyní je to již známý obraz vbudovaný do hierarchie obrazů předcházející učení, která se uchovává dlouhodobě v paměti člověka“ [Grišin 1982 : 23].

(14) F. Bartlett popisuje tento proces takto: „Vždy, když člověk interpretuje údaje získané zkušeností (ať jsou z jakéhokoli zdroje) a jeho interpretace obsahuje charak-

Styl výzkumnického myšlení, který má ve svém základě paradigma vědy [Kuhn 1977], jež předepisují, jak a pomocí jakých prostředků provádět sběr, analýzu a interpretaci údajů, vytváří zvláštní epistemologická omezení činnosti sociologa. (15) Zejména ty pojmy a významy, jichž používá při interpretaci faktů a událostí, jsou v nemalé míře podmíněny nikoli principy fádni „racionálnosti“, ale osobnostními či širše životními postoji. A. D. Walsh důvodně tvrdí, že „sociologové používají motivů při analýze sociálních jevů ve skutečnosti stejně, jako to činí obyčejní lidé v každodenním životě“ [Novýje 1978 : 73]. Ovšem jinak tomu ani nemůže být. Úloha chladného pozorovatele, hledícího na svět prismatem nehistorických a obecně platných (na první pohled) kategorií, je nejen pro pravého vědce nepřijatelná, ale je nyní i přímým antipodem vědecké svědomitosti. V tomto smyslu se sociologové málo liší od „obyčejných lidí“, z nichž každý si samostatně volí svoji životní pozici, a to i v profesionální sféře, a nese za ni plnou odpovědnost.

Svět lidské všednosti už tak kategoricky nestojí proti formálním měřicím konstruktům. Pochopení této skutečnosti má rostoucí vliv na styl sociologického myšlení a dovoluje kriticky se stavět k dosaženému a zároveň odkrývat nové možnosti pro rozvíjení vědy a posilování jejího praktického potenciálu.

Při stanovení předmětu a specifiky sociologického poznávání je třeba se ptát nejen na to, co se zkoumá, ale i jak se zkoumá. Takový je celkový závěr této stati, jejímž „vedlejším úkolem“ bylo ukázat, jaký smysl má uvedený epigram, převzatý od J. Rostanda pro každodenní práci sociologa a problémy formování opravdové kultury vědeckého myšlení.

Pro rozvoj sociologických výzkumů bylo původně charakteristické osvojení tradičních metod sběru, zpracování a analýzy informací a prohloubení specializace sociologů v jednotlivých oblastech vědy. Extenzivní rozvoj sociologických výzkumů vedl nejen ke vzniku specializovaných prací — ale i rozsáhlého, administrativně nevymezeného odvětví „neprofesionální“ sociologické (přesněji parasociologické) činnosti, orientované zpravidla jen na sběr informací. Zvláště se rozšířilo „anketování“. V současné době požadavek kvality výzkumů vyžaduje intenzivní rozvoj sociologické vědy: promyšlení heuristických možností tradičních forem sběru informací, vypracování nových, efektivních způsobů integrace vědy a praxe. „Jakékoli nedoceňování úlohy marxisticko-leninské vědy a jejího tvůrčího rozvoje, úzce pragmatická interpretace jejích úkolů, zanedbávání základních problémů teorie, posilování konjunkturnality nebo scholastické teoretizování mají vážné politické a ideologické následky“ [Komunist 1983 : 21]. Ovládání sociologické techniky je nutnou, ale nedostatečnou podmínkou pravého profesionalismu, stranickosti a občanské odpovědnosti vědce. Kvalita vědeckých závěrů a hloubka chápání skutečností nerozlučně souvisí s vysokou filozoficko-světónázorovou kulturou, s tvůrčím uplatňováním marxisticko-leninské teorie.

Překlad: M. Illner, L. Lišková

teristiky, které nelze zcela připsat smyslovým pozorováním nebo apercepci, znamená to, že člověk myslí. Potíž je v tom, že nikomu se ještě nepoštěstilo pozorovat takové využití zkušenosti, které by neobsahovalo momenty překračující rámec bezprostředního vnímání smyslovými orgány. Z toho vyplývá, že lidé myslí ve všech případech, kdy operují se zkušeností. Jakmile však zaujmeme takové stanovisko, rázem se ocitneme v bezbřehém a bouřlivém oceánu nejrůznějších problémů“ [Brunner 1977 : 211—212].

(15) Obdobný názor uvádí V. B. Golofast při analýze pojmu „obraz vědy“ [1981 : 59—60].

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Funkciji socialnych systém*. Sociologičeskije issledovanija 1980, č. 2.
- Alexejev, I. S. — Borodkin, F.: *Princip dopolnitělnosti v sociologii*. In: *Modělirovaniye socialnych processov*. Moskva, Nauka 1970.
- Amerikanskaja sociologija: *perspektivy, problemy, metody*. Moskva, Progress 1978.
- Andrejeva, G. M. — Nikitiņ, J. P.: *Metod objasněniya v sociologii*. In: *Sociologija v SSSR, sv. 1*. Moskva, Mysl 1966.
- Andrejeva, G. M.: *Aktualnyye problemy sovetskoj socialnoj psihologii*. Sociologičeskije issledovanija 1977, č. 4.
- Bacon, F.: *O dostojinstve i priumnoženiji nauk. Spisy, sv. 1*. Moskva, Mysl 1977.
- Badi, B. Š. — Malinkin, A. N.: *Urovni „praktičeskogo soznaniya“ i stil žizni: problema interpretaciji otvetov respondentov*. Sociologičeskije issledovanija 1982, č. 3.
- Batygin, G. S.: *Stěreotypy poveděniya: raspoznavaniye i interpretacija*. Sociologičeskije issledovanija 1980, č. 4.
- Bongard, M. M.: *Problema uznnavaniya*. Moskva, Nauka 1967.
- Bohr, N.: *Izbrannyye naučnyye trudy, sv. 2*. Moskva, Nauka 1971.
- Bruner, J.: *Psihologija poznaniya*. Moskva, Progress 1977.
- Bunge, M.: *Suščestvujut li operacionalnyye opredělniya?* Voprosy filosofiji 1966, č. 1.
- Campbell, D.: *Moděli eksperimentov v socialnoj psihologii i prikladnyh issledovaniyach*. Moskva, Progress 1980.
- Čudinov, E. M. — Zolotarev, V. I.: *Dopolnitělnost i ekvivalentnyye opisaniya*. In: *Princip dopolnitělnosti i matěrialističeskaja dialektika*. Moskva, Nauka 1976.
- Doktorov, B. Z.: *O naděžnosti izmereniya v sociologičeskom issledovaniji*. Leningrad, Nauka 1978.
- Ehrenberg, A.: *Analiz i interpretacija statističeskich dannyh*. Moskva, Finansy i statistika 1981.
- Fedosejev, P. N.: *Povyšat rol sociologičeskoj nauki v rešeniji problem kommunističeskogo stroitělstva*. Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 2.
- Golofast, V. B.: *Metodičeskij analiz v socialnom issledovaniji*. Leningrad, Nauka 1981.
- Grišin, V. G.: *Obraznyj analiz eksperimentalnyh dannyh*. Moskva, Nauka 1982.
- Charčev, A. G.: *Predmet i struktura sociologičeskoj nauki*. Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 2.
- Jadov, V. A.: *Otnošenje k trudu: konceptualnaja moděl i realnyye těnděnciji*. Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 3.
- Kommunist, sv. 21. 1983, č. 3.
- Kuhn, T.: *Struktura naučnyh revolucij*. Moskva, Progress 1977.
- Kuzmin, V. P.: *Sistěmnyye osnovaniya i struktury v metodologii K. Marksa*. Sistěmnyye issledovanija. Moskva, Nauka 1978.
- Logika i empiričeskoje poznanije. Moskva, Nauka 1972.
- Makovelskij, A. O.: *Istorija logiki*. Moskva, Nauka 1967.
- Maslova, O. M.: *K voprosu o projektirovaniji sociologičeskich anket*. Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 1.
- Něrsesova, J. Ch.: *Gnoseologičeskij aspekt problemy socialnych pokazatělej*. Moskva, Nauka 1982.
- Noellova, E.: *Massovyje oprosy. Vveděniye v metodiku děmoskopiji*. Moskva, Progress 1978.
- Novyje napravleniya v sociologičeskoj těorii. Moskva, Progress 1978.
- Ostapenko, S. V.: *Dopolnitělnost: gnoseologičeskije istoki i těoretičeskije sistěmy*. In: *Princip dopolnitělnosti i matěrialističeskaja dialektika*. Moskva, Nauka 1976.
- Pogosjan, G. A.: *Forma voprosa i celevaja ustanovka issledovatělja*. Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 3.
- Popova, I. M. — Mojin, V. B.: *Socialnaja cennost zarabotnoj platy*. Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 2.
- Rabinovič, V. L.: *Sozercatělnyj opyt Oksfordskoj školy i germetičeskaja tradicija*. Voprosy filosofiji 1977, č. 7.
- Šachnazarov, G. Ch.: *Socialističeskaja suđba čelověčestva*. Moskva, Politizdat 1978.
- Svyrev, V. S.: *Těoretičeskoje i empiričeskoje v naučnom poznaniji*. Moskva, Nauka 1978.

Specifika sociologického zkoumání náboženské víry

MIROSLAV FORET

Ústav pro výzkum společenského
vědomí a vědeckého ateismu ČSAV,
Brno

Náboženská víra a zejména její ontogeneze ve vědomí jednotlivců představují centrální součást procesu utváření světového názoru. Náboženská víra je nejrozvinutější podobou iluzivnosti, fantastičnosti a pověřivosti. Jaké lidstvo ve vývoji svého vědomí dosáhlo. Jelikož však zároveň vykazuje četné rysy iracionality a emocionality, má ve vědomí lidí zvláštní postavení nejen díky svému obsahu, ale i díky svému charakteru a povaze. K jejím specifickým patří nestálost, proměnlivost, ale také, sice mnohdy krátkodobá, přece jen však recidiva, znovuoživení a popřípadě i posílení. Právě proto je nutné pohlízet na celkový proces jejího postupného a hlavně opravdového vědomého překonání především jako na *složitou a dlouhodobou záležitost*. Přejít od náboženské víry k nenáboženskému vědomí, popřípadě až k uvědomělému ateismu, nebývá zdaleka vždy jednoduchý a už vůbec ne přímočarý. Jeho komplikovanost však není důvodem k tomu, aby se nestal předmětem empirického sociálněvědního výzkumu.

Jádrem náboženského vědomí je fantastický odraz skutečnosti, „při němž pozemské mocnosti přijímají formu mocností nadpozemských“ [Marx-Engels 1960 : 303]. Při metodologickém pohledu bývá víra v nadpřirozené dokonce pokládána za „obecný znak, vlastní každému náboženskému vědomí“ [Jablokov 1972 : 108]. Náboženské vědomí vychází ze skutečnosti a je skutečností, avšak vědomou a vědomě přetrasformovanou a zkreslenou. Těmto problémům věnují v posledních letech značnou pozornost v Sovětském svazu. Například v knize J. F. Borunkova *Struktura náboženského vědomí* je náboženská víra pokládána za „jádro náboženského vědomí“, „jádro, kolem něhož probíhá integrace osobnosti věřícího“ [Borunkov 1971 : 19]. Je to víra v nadpřirozené a vyplývá z obecnější schopnosti lidí věřit. Lidé přitom nevěří pouze v nějaké reálné existující objekty, přírodní nebo sociální jevy či procesy, ale také v „pravdivost svých představ“ o nich. Takovýto odraz objektu ve vědomí se potom stává předmětem víry. „Předmět náboženské víry není něčím vnějším pro vlastní víru: jím vyvolané emocionální vztahy vytvářejí obsah víry jako celostného psychického učení“ [Borunkov 1971 : 154]. Právě emocionalita a vztah k vnějšmu světu tvoří důležité součásti náboženské víry. Jak uvádí I. Malachovová „náboženská víra emocionálně ozvlášťňuje vztah věřícího k veškerému okolnímu světu, k přírodě i společnosti, jejich vzájemným vztahům, k možnostem jejich poznání atd.“ [Malachovová 1982 : 6].

Ovšem v tom případě se nutně objevuje vysoce aktuální a naprosto relevantní otázka — z čeho a jak vlastně vyrůstá jádro zájmu o náboženské učení a náboženskou víru v dnešní době vědeckotechnické revoluce, zejména potom u příslušníků socialistické společnosti a zvláště u mladších generací? Samozřejmě, že takto široce formulovaný problém by vyžadoval přiměřeně hlubokou a fundovanou analýzu, v níž by například bylo rozhodně nezbytné specifikovat působení a vlivy společensko-ekonomických podmínek, dosaženého stupně historicko-společenského vývoje, přežívání a hloubky tradic apod. Přitom je nepochybné, že v socialistické společnosti jsou v četných ohledech důvody a příčiny

přežívání i vzniku náboženské víry jiné, než jaké byly či jsou v podmínkách kapitalismu. V hlubší a široce koncipované analýze otázek náboženské víry, která přesahuje možnosti dosavadního výzkumu religiozity, avšak díky své naléhavosti a aktuálnosti čeká na rozpracování, bude zcela určitě nutné věnovat mimo jiné zvláštní pozornost takovým sociálně psychologickým jevům, jako jsou určité pocity vnitřního nenaplnění každodenního života, s jeho v současnosti převládající, ale bohužel často příliš úzce pojímanou racionalitou, vědeckostí, praktičností, pragmatismem, stejně jako pokřiveně chápaným „materialismem“, u nichž leckdy jde o pouhou zdánlivost a povrchnost. Těmto zjednodušujícím přístupům nakonec daleko spíše přitěžuje fakt, že přes všechny proklamace, veškerou snahu a úsilí nedokážou a také ani nemohou odstranit všechna nebezpečí a nepříjemnosti okolního světa. Zdaleka se jim nedaří vždy poznávat to, co je právě aktuální, a někdy bývá daleko k tomu, aby získané poznatky a na jejich principech vzniklé nové produkty byly lidem k takovému užítu, jaký by se předpokládal.

K působení vnějšího světa nadto ještě často přistupuje neujasněnost vlastních vnitřních osobních představ, například o smyslu a cílech života, o životních hodnotách. o tom, co je dobré a co špatné. Značné nároky klade také zvládnutí nadměrného množství mnohdy protichůdných a protikladných názorů, vštěpovaných vědomostí i získaných zkušeností. To vše společně, ve vzájemném propojení a znásobení s mnohými dalšími skutečnostmi může nakonec vést ve vědomí k chaosu přesahujícímu běžné psychické schopnosti. Jedinec pak ve snaze získat jakousi vnitřní stabilitu, relativně pevný bod, obrátí svoji pozornost k tomu, co se zdá v dané situaci jako prověřené generacemi, co i v současnosti sdílejí mnozí z obyvatel celé naší planety, co se z tohoto hlediska může jevit jako neměnné a věčné — tedy k náboženské víře. Mnohdy značně povrchně podceňujeme některé rysy náboženských učení, které jsou pro nejružnější společenské i osobní problémové situace nesporně přitažlivé. Vezmeme si kupříkladu jen to, jak náboženství nabízí *víceznačné chápání a výklad* svých výroků a odpovědí na mnohé základní otázky života, jako jsou svoboda, smrt, láska, smysl života apod. V jejich zobecněných a zesymboličtěných obrazech základních životních situací je totiž často možné si vybrat právě takové významy, které za dané konkrétní situace nejlépe vyhovují či jsou, obecně řečeno, výhodné. A takovýchto, pro lidský každodenní život i jeho vědomé prožívání, značně „užitečných“ a „ozdravných“ prvků obsahuje každé náboženské učení víc než dost. I když tyto prvky vznikly a byly vypracovány před mnoha staletími a tisíciletími, jejich propracovanost a vyabstrahovanost má určitý dopad i v současnosti.

V Sovětském svazu se otázky náboženské víry v poslední době stále častěji analyzují v obecnějším kontextu otázek vědomí. Patrný je i důraz na uchopení problému v obecnější filozofické poloze. Víra je chápána jako vlastnost vědomí, přičemž náboženská víra je jejím zvláštním případem. „Víra je jedním z velmi důležitých fenoménů duchovního života člověka. Projevuje se vnímáním pravděpodobnostně pravdivých vědomostí jako spolehlivých v situacích, v nichž musíme řešit životně důležité záležitosti, ale nedisponujeme spolehlivými vědomostmi a ani jimi disponovat nemůžeme“ [Mirovorenčeskoje 1981 : 22]. V tomto pojetí je víra nenahraditelnou součástí našeho vědomí, kde plní některé významné funkce. „Víra má tu důležitou vlastnost (a v tom je opět její veliká přednost), že je schopna odhalit a realizovat na první pohled skrytou možnost a přispět tak k tomu, že člověk je schopen udělat i to, co se zdá nemožným. Inspiruje člověka, povznáší jej nad okolnostmi“. . . . „Víra, naděje, sny, duchovní city (jejichž pozitivním vyjádřením je láska v nejširším smyslu

slova) jsou mimořádně důležité kategorie duchovního života člověka a společnosti, a tudíž také kultury. Bez těchto kategorií neexistuje světový názor“ [Mirovozrenčeskoje 1981: 23–24].

Vira však není něčím neměnným. Jako součást světového názoru prodělává obsahovou a významovou ontogenezi, odpovídající nezadržitelně pokračujícímu všeobecnému prohlubování a rozšiřování poznatků a vědomostí lidstva. Obdobné vývojové proměny jsou ovšem patrné také na úrovni individua. Ani individuální lidské vědomí není žádnou statickou záležitostí, ale naopak má dynamickou povahu. Nemusí přitom jít jen o sféru informací, znalostí a vědomostí, jichž pochopitelně během svého vývoje získává značné množství, ale především o celkový přístup k životu a k okolnímu světu. Je například známo, jak bývá mládí náchylné vidět problémy jednodušeji až zjednodušeně, přitom však s obvyklou polarizující kritičností. V tomto údobí svého vývoje člověk podstatně víc chápe a vnímá své okolí prostřednictvím vlastních vnitřních psychických stavů a nálad. Pod vlivem citových vztahů a prožitků nejbližšího prostředí (rodina, přátelé, partner) snadno přechází z krajního optimismu ke stejné vyhraněnému pesimismu, a naopak. Při řešení složitějších společenských problémů nepovažuje za potřebné respektovat jejich skutečnou povahu a svá východiska vidí v pouhém širším uplatnění a prosazení forem, jež se předtím, ovšem v podstatně odlišnějších situacích osvědčily (láska, přátelství), také do dalších, těmto přístupům nepřiměřených oblastí a společenských úrovní, včetně celospolečenské. Teprve v mnohem pozdějších fázích svého psychického a sociálního zrání přestává člověk brát své vnitřní prožitky za tak závažné, zvláštní či jedinečné a začne přikládat mnohem větší váhu širším společenským podmínkám, z nich vyplývajícím vztahům a souvislostem. V nich se potom snaží nacházet naplnění svého života a dosahovat hmatatelných výsledků (pracovních, výchovných, společenských, politických, ekonomických).

Zákonitě se prosazující racionalita nás tak spolu s růstem vědomostí postupně přivádí k pozvolnému pochopení podstaty a složitosti problémů, které před námi vyvstávají. Současně na druhé straně odkrývá možnosti přístupu k nim, k jejich uchopení a zvládnutí. Ovšem základní předpoklady vzniku a rozvoje náboženské víry bychom neměli hledat pouze v celém širokém souhrnu společensko-ekonomických podmínek, často označovaných jako dosažená historicko-sociální úroveň, ale také, a možná především, v jejich následné reflexi ve vědomí lidí. Přes předchozí zdůrazňování psychických předpokladů náboženské víry nechceme v žádném případě přehlížet její společenskou podmíněnost. Vždyť vrátíme-li se ke vzpomínané Borunkovově knize, zcela jasně z ní plyne, jak nesporně příznivě působícími podmínkami vzniku a posilování náboženské víry jsou společenské situace, v nichž vládne nejistota, neznalost, nevědomost, polopravda apod. J. F. Borunkov dochází k závěru, že „představy a myšlenky, které potvrdila společenská praxe a osobní zkušenost jedince, nejsou předmětem víry, neboť jim chybí podstatná součást víry – emocionální vztah subjektu k dané představě“ [Borunkov 1971 : 156].

V každém případě je zřejmé, že empirické zkoumání náboženské víry, jejího vzniku a vývoje ve vědomí lidí má mnohé teoretické a zvláště metodologické zvláštnosti, na něž se zcela zákonitě naráží při praktické realizaci výzkumů světonázorové orientace, vědeckého ateismu, religiozity či společenského vědomí vůbec.

Metodologické problémy empirického zkoumání religiozity

Základním metodologickým a gnozeologickým problémům empirického zkoumání religiozity a ateismu se někdy nevěnuje taková pozornost, jakou by si

pro svoji závažnost právem zasluhovaly. Všeobecně totiž raději spoléháme na to, že odpovědi, jež při nejběžněji realizované formě dotazování získáme, jsou skutečným postižením reality. Další nutná analýza možných zkreslení a nepřesností by si totiž vyžádala vynaložení značného času a úsilí. Navíc si tento problém nejčastěji uvědomujeme až v pokročilejším stadiu celého dlouhého a nesporně v mnoha ohledech náročného výzkumného procesu, takže i z těchto zcela pochopitelných důvodů nebývá v centru naší pozornosti. Ať už jsou však důvody jakékoli povahy, faktem zůstává, že o těchto otázkách většinou ani ex post nediskutujeme na odborné úrovni, což by nakonec mohlo vyvolávat mylný dojem jejich neexistence, popřípadě nevýznamnosti.

V tomto směru mají například sovětští sociologové zřejmě mnohem bohatší zkušenosti. Jsou si v daleko větší míře vědomi specifických těžkostí empirického zkoumání religiozity a ateismu, jež sami nazývají „delikátní otázkou“. Zcela chápou skutečnost, že výsledky takového šetření nelze „ani při dodržení všech podmínek metodiky a techniky sběru prvotní sociologické informace považovat za uzavřené. Musí být dále experimentálně prověřeny, a to tím spíše, jestliže příslušné otázky nebyly zkoumány v úplnosti, či bez přesného vymezení sociologického objektu. Získání prvotní sociologické informace je v četných případech svízelné proto, že není vypracována speciální, specifice předmětu ateismu a religiozity odpovídající metodika“ [Pivovarov 1974 : 18]. Problémů je zde tedy hned celá řada a mnohé z nich představují z metodologického hlediska velmi důležité otázky. Podle sovětských autorů mají největší vliv na úroveň přesnosti informací získaných z empirických výzkumů religiozity a ateismu tři základní faktory:

- vědecká podloženost a důkladnost rozpracování nástrojů empirického výzkumu;
- všestranné respektování základních zvláštností území, na němž se provádí výzkum (zejména takové skutečnosti, jako jsou historické, národnostní životní a další zvláštnosti);
- doplnění dotazovacího šetření názorů dalšími metodami (analýzou dokumentů, metodou experimentálního hodnocení, pozorováním atd.) [Pivovarov 1974 : 113].

Znovu je uznávána potřeba nezbytného a důsledného respektování Marxova a Engelsova požadavku zkoumání zejména každodenních praktických činností lidí a jejich vzájemných vztahů, jak je to například vyjádřeno v *Německé ideologii*: „Nevychází se tu z toho, co lidé říkají, co se domnívají, co si představují, ani z řečených vymyšlených, představovaných lidí, . . . , vychází se ze skutečných činných lidí“ [Marx-Engels 1958 : 40]. Takové a ještě mnohé další metodologické poznatky marxisticko-leninského chápání výzkumu sociální reality zůstávají východiskem také pro empirické zkoumání religiozity a ateismu.

Za zvláštní pozornost stojí skupina problémů, které bychom mohli označit za *prakticko-realizační*. V průběhu provádění empirického výzkumu se objevují především ve fázi střetu složité, proměnlivé a vědomé sociální reality s jeho teoretickou, praktickou a organizační stránkou. Vždyť již sama realizace výzkumu znamená navození nezvyklé, umělé situace, což je důsledek vstupu pozorovatele (tazatele) a jeho nástroje do zkoumaného prostředí. To se mimo jiné nutně odráží v úrovni získaných informací, které přestávají být bezprostředně závislé pouze na teoretickém rozpracování zkoumaných jevů a nástrojů sledování, ale jsou navíc modifikovány také vlastním průběhem sběru. Například je známo, že „každý rozhovor je zcela určitě více či méně zatížen chybami vyplývajícími z nepřirozenosti komunikace. Musíme si být vědomi, že jde vlastně o vynucený rozhovor, který formuluje badatel a realizuje tazatel“, jenž

však „vstupuje do přirozeného prostředí dotazovaného jako cizí osoba, o jejíž povaze není dotazovanému nic známo“. Zcela jistě proto respondent na základě svého ohodnocení a zařazení tazatele „stylizuje do značné míry své odpovědi“ [Zich 1976 : 169—170]. Je zde vlastně rozpor mezi výzkumným postupem a mechanismem vytvořenou mimořádnou situací a všeobecným předpokladem, že respondent odpovídá a reaguje svým obvyklým či typickým způsobem, o jehož zachycení nám totiž nejčastěji jde. Navíc se v tomto případě ocitáme z metodologického hlediska (na rozdíl od přírodních věd) ve značně zvláštní situaci, kdy samy jednotky výzkumu jsou schopny svým *vlastním vědomím určovat a regulovat míru poznatelnosti zkoumaných vlastností a jejich stavů*. Jestliže přesto tyto informace používáme, je to především proto, že předpokládáme splnění následujících premis:

a) Jednotlivci nám *chtějí* poskytnout pravdivé informace o svých znalostech, názorech, míněních, hodnotách atd. — o svém vědomí;

b) *rozumějí a chápou*, co se po nich chce a které stránky jejich vědomí zjišťujeme;

c) *mají* příslušné *znalosti* a sledované stavy vědomí si *uvědomují*; přitom je třeba počítat i s tím, že respondenti buď o věci vůbec nic nevědí a nemají na ni názor, nebo si jej vytvářejí teprve v průběhu zkoumání (pod vlivem situace), nebo jej pod vlivem momentální situace mohou měnit;

d) jsou schopni své znalosti i stavy *vyjádřit* adekvátním verbálním projevem (popisem) či chováním;

e) přitom ještě *dokáží odlišit* momentální výzkumnou situaci vědomí od normálu, z něhož vychází jejich praktická činnost a který nás zajímá především.

Uvědomíme-li si počet i význam možných odchýlení od těchto předpokladů, nemůžeme se vyhnout otázce, zda jsou výsledky empirických výzkumů světového názoru alespoň do určité míry obrazem stavu vědomí, popřípadě za jakých podmínek, nebo je nezbytné se smířit s tím, že se jedná spíše o přehledy schopností respondentů správně odpovídat na položené otázky — tzn. v souladu s platnými společenskými normami a názory. Podle toho se ovšem také náležitým způsobem mění vazba mezi odpovědí a skutečným stavem vědomí, či dokonce vlastním chováním. Nemělo by nás vůbec překvapovat, jestliže bude někdy velmi neurčitá a volná. V každém případě empirický výzkum vědomí představuje pouze větší či menší, jednorázové a ještě ke všemu zprostředkované přiblížení k jeho momentálnímu faktickému stavu. Bezprostřednímu, skutečnému a trvaleji platnému poznání se sice staví do cesty celá řada vážných a dost zásadních překážek, ale na druhé straně o mnohém vypovídají další formy lidského projevu — reálné chování, pracovní aktivity, mimopracovní činnosti apod.

Vlastně jsme se dostali k jedné z velice důležitých otázek kvality empirických informací — k problému jejich *věrohodnosti*.

Sovětští sociologové chápou věrohodnost jako schopnost metody „poskytovat takovou informaci, aby rozdíl mezi lidmi podle měřené charakteristiky, získané výzkumem odpovídaly skutečným rozdílům posuzovaným podle této charakteristiky“ [Příručka 1980 : 463]. Dodávají, že „je nutné, aby dotázaný nejen mohl, ale také chtěl na otázky upřímně odpovídat“ [Příručka 1980 : 443], což právě jsou skutečnosti, na něž se nemůžeme při empirických výzkumech religiozity a ateismu zdaleka vždy spolehnout.

Jestliže aplikujeme hledisko takto chápané věrohodnosti na úroveň samotných znaků, jimiž sledované vlastnosti zjišťujeme, a následně potom také na získané informace, pak vidíme, že v obvyklém sociologickém výzkumu máme co do činění v zásadě se dvěma případy: buď se jedná o dotazy na skutečnosti,

kteřé můžeme okamžitě nebo velmi operativně dodatečně prověřit jinou cestou, z jiného informačního zdroje, u jiného objektu — například v osobních dokumentech, dotazem u zaměstnavatelské organizace, na národním výboru atd., nebo něco takového možné není a alespoň částečná konfrontace pravdivosti výpovědi s faktickou skutečností je prověřitelná jedině jiným, opakovaným způsobem zkoumání — novým položením téhož dotazu, pozorováním skutečného chování apod. K první skupině patří tzv. objektivní výpovědi o věku, pohlaví, národnosti, bydlišti, zaměstnání, výši příjmů a dalších, zatímco k opačným krajním případům počítáme právě psychické stavy a obsahy vědomí — tedy onu podstatnou část otázek zjišťovaných právě ve výzkumech religiozity a ateismu. Ani v této situaci bychom však neměli zůstat zcela bezradní a ve větší míře než dosud prověřovat věrohodnost odpovědí například porovnáním s reálnými činy a chováním. (1)

Proto dříve než jsme přistoupili k vlastní sekundární analýze empirických informací z výzkumu religiozity obyvatelstva ČSSR, realizovaného v roce 1980 Ústavem pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadě v Praze, položili jsme si otázku jejich věrohodnosti. Jak se ukázalo, nebyla to otázka zbytečná.

Již samotný sběr dat v terénu byl charakterizován vyšším počtem odmítnutí zúčastnit se rozhovoru, což bylo možné klasifikovat jako projev neochoty odpovídat tazatelům zmíněné instituce na otázky týkající se religiozity a ateismu. Je přirozené, že vybraní respondenti mají na odmítnutí právo a případy jeho využívání patří k běžným průvodním jevům každého terénního šetření. Přesto však byl v tomto případě výskyt neochoty zúčastnit se rozhovoru poněkud vyšší, než je běžné u podobných výzkumů, takže jsme ji mohli chápat i jako důsledek respondenty pocíťované společenské závažnosti náboženské tematiky a možných dodatečných zpětných dopadů.

Proto jsme se rozhodli konfrontovat — alespoň na úrovni krajů — výpovědi o návštěvě bohoslužeb v kostele se statistickými údaji církevních tajemníků jednotlivých krajských národních výborů v ČSSR. Použili jsme obsahově shodné vlastnosti (návštěvnost bohoslužeb v kostele), ovšem sledované značně odlišným způsobem. Zatímco v prvním případě se jedná o odpověď dotázaných na otázku ve výzkumu veřejného mínění, zda a jak často navštěvují bohoslužby v kostele (tzn. že se jedná o „subjektivní“ informaci, neboli tzv. měkká data), ve druhém jde o údaje vzniklé obvyklým postupem statistického vykazování, poněkud nadhodnoceně označované za „objektivní“ informace, popřípadě tzv. tvrdá data. Jsme si však vědomi toho, že v obou případech je vlastním zdrojem informací výpověď určitého subjektu. Proto nepovažujeme metodologickou úroveň jejich kvality za natolik polární, jak je obvykle běžné. I když nesporné rozdíly nechceme zdaleka přehlížet, pokládáme pro naše další zpracování za významnější fakt, že v obou případech pocházejí údaje ze dvou na sobě naprosto nezávislých informačních zdrojů — tj. z výzkumu Ústavu pro výzkum veřejného mínění a z běžné evidence národních výborů. Proto výsledná vysoká statistická korelace mezi oběma soubory dat se ukazuje jako značně významná — nejen ve statistickém slova smyslu. Na jejím základě jsme došli k závěru o velmi těsné souvislosti mezi výpověďmi respondentů a jejich skutečným náboženským chováním. Přinejmenším pokud se týče otázky návštěvnosti bohoslužeb v kostele a jejími četnostmi na úrovni krajů. Povaha výcho-

(1) Na tuto nezbytnost upozorňují četné marxistické metodologické práce, například také F. Zich ve své knize Sociologický výzkum: „Sociologický výzkum by se však neměl nikdy omezovat na zjištění pouze verbální složky, tj. zjišťování polohy, ve které se zkoumaný problém nachází ve vědomí lidí, ale měl by vždy najít cestu k získání objektivních údajů o tomto problému“ [Zich 1976: 160].

zích datových souborů nám totiž bohužel neumožňovala použít jednotek nižších úrovní (okresů, obcí či dokonce jednotlivců). Navíc jsme si vědomi i toho, že územní vymezení kraje vychází přece jen daleko více ze správních, a tudíž z našeho hlediska formálních stránek, než ze skutečné sociální povahy. Z těchto a dalších důvodů proto nemůžeme odmítnout určitou omezenou platnost našich závěrů. Docela dobře se totiž může jednat i o tzv. ekologický klam, objevující se při podobných ekologických analýzách rozsáhlých, především územně administrativních jednotek, v nichž se skutečné sociální rozdíly zmírňují a mění vlivem vzájemných relací i samotné podřízenosti vlastních jednotek většímu, úhrnnému celku [Etzioni-Lehman 1967 : 12]. I přes tato omezení nám však dosažené výsledky zcela postačujícím způsobem umožňují přece jen s větší přesvědčivostí předpokládat poměrně nečekanou vypovídací úroveň zjištěných výsledků tohoto konkrétního demoskopického výzkumu religiozity a ateismu, a to dokonce nejen co se týče návštěvnosti bohoslužeb v kostele, ale zřejmě i ostatních otázek. Zřejmě se v tomto konkrétním případě pochopitelná rezervovanost a ostražitost respondentů vůči zjišťování otázek tohoto druhu vyřešila ihned na začátku rozhovoru, a to buď jeho odmítnutím, nebo naopak přijetím. Jestliže se respondenti ve velké většině nakonec rozhodli pro druhou variantu, snažili se pak na předkládané otázky odpovídat pokud možno podle skutečnosti. Pokud by se takový přístup respondenta podařilo prokázat i při jiných výzkumech vědomí, byl by přínos (věrohodnost) získaných informací vyšší.

Sekundární analýza náboženské víry

Při zpracovávání teoreticko-analytického podkladu z dílčího úkolu SPZV VIII-6-7/1 *Stav sekularizace obyvatelstva ČSSR se zvláštním zřetelem k formování ateistického vědomí školní a studující mládeže* jsme se znovu vrátili k údajům shromážděným celostátním výzkumem religiozity obyvatelstva ČSSR, který v roce 1980 uskutečnil Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ (2). Z důvodů naznačených v úvodu článku se pozornost tentokrát zaměřila hlavně na část zjišťovaných otázek, v nichž se odrazil osobní vztah dotázaných k náboženské víře. Pokusili jsme se postihnout alespoň některé z empiricky sledovaných stránek ontogeneze náboženského vědomí a souvislosti jeho vzniku a udržování. Z charakteru výzkumu, jeho rozsahu a zaměření je ovšem na první pohled zřejmé, že není možné chtít jeho prostřednictvím poznávat hlubší základy a souvislosti celého problému. O něco takového se budou moci pokusit až příští, speciálně zaměřené a zřejmě také na podstatně méně velkých souborech prováděné výzkumy. V našem případě jsme se omezili pouze na empirické ověření představy o celkovém rozsahu a některých souvislostech této jinak společensko-politicky význačné otázky, bezprostředně související s formováním a rozvojem vědomí lidí. Ve výzkumu byla náboženská víra postížena jako součást vědomí, resp. společenského vědomí, (3) odrážejícího jak vztah jedinců k víře, tak také širší společenské souvislosti. (4)

(2) Na tomto místě bychom chtěli poděkovat pracovníkům Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu v Praze, kteří nám vyšli velmi ochotně vstříc, a tím nám umožnili záměr realizovat. Především se jedná o ss. Pavla Dvořáka a Václava Forsta.

(3) Vzájemný vztah individuálního a společenského vědomí vymezují například V. Brychnáč a V. Čechák následovně: „Pojem individuálního vědomí z metodologického hlediska není pojmem opačným (znamená to, že není v disjunktivním vztahu) k pojmu společenské vědomí. Užíváme jej pro charakteristiku specifického způsobu, jímž se společenské vědomí (v celém svém souhrnu) projevuje ve vědomí, myšlení a jednání příslušného individua“ [Brychnáč-Čechák 1983: 21].

(4) V návaznosti na předchozí vymezení potom autoři pokračují: „Společenské vztahy, v nichž člověk žije, představují nejen obsah jeho vědomí, nýbrž jsou urč-

Dříve než se budeme věnovat poznatkům, jež přinesl analyzovaný výzkum, shrňme si alespoň ve stručnosti některé z podstatných znaků celkového poválečného procesu sekularizace u nás, neboť pochopitelně mají úzkou souvislost se zde rozebíranými otázkami. Celkově bychom se mohli omezit na následujících pět základních rysů:

1. V období budování a dalšího rozvoje socialismu u nás byly citelně zasaženy ústřední prvky duchovní i praktické oblasti náboženství — především ty, které byly vázány na víru v boha a nadpřirozeno, respektive na hlavní kultovní úkoly (komunikace s modlitebnou, knězem a komunitou věřících).

2. Výrazně vnitřně rozporný charakter negativní stránky procesu sekularizace se projevuje disproporcí mezi ústupem nábožensky orientovaných názorů týkajících se povahy světa na jedné straně a nápadně pomalejším ústupem nábožensky orientovaných názorů na postavení člověka ve světě a na mravní stránku jeho existence na straně druhé.

3. Vnitřně rozporný charakter má i pozitivní stránka procesu sekularizace, kde se objevují disproporce mezi nástupem pouhých nenáboženských názorů na jedné straně a ateistických, doprovázených výrazně marxisticko-leninskou, komunistickou orientací na straně druhé.

4. Zvláštním znakem procesu sekularizace československé společnosti je disproporce mezi odnáboženštěním obyvatelstva ve světonázorové orientaci a zdaleka ne do stejné míry překonaným kladným postojem k náboženství (nebo alespoň některým jeho jednotlivým složkám, jako je kupříkladu etika), k náboženským obřadům či náboženské výchově.

5. Z uvedených disproporcí vyplývá empiricky potvrzená existence velké skupiny populace s „rozkolísaným“, „nevyhraněným“ či „lhostejným“ postojem k náboženskému fenoménu, což potvrzuje pracovní hypotézu o sekularizačním procesu, produkujícím nikoliv pouze početnou skupinu uvědomělých ateistů, ale také relativně velikostně stálou část obyvatelstva, jejichž světonázorová a hodnotová orientace je fakticky imunní vůči náboženskému i vědeckoateistickému výchovnému působení.

Pro obsahové zaměření připravovaného sekundárního zpracování údajů z celostátního výzkumu religiozity byla neobyčejně důležitá skutečnost, že na otázku „Proč, podle vašeho názoru, ještě dnes někteří lidé věří v boha?“ část dotázaných odpověděla ve smyslu „Protože potřebuji v něco věřit, boha jim nikdo nevyvrátil“. Takovéto názory byly mezi všemi odpověďmi druhými nejfrekventovanějšími a vyskytovaly se skoro stejně často jako první typ, spatřující příčinu uvedených skutečností ve vlivech výchovy a rodiny. Ze získaných odpovědí by bylo možné dojít k závěru, že i u nás je mezi lidmi rozšířena představa jakési přirozené lidské potřeby věřit v něco, či dokonce věřit v boha. A tak jsme se rozhodli věnovat celému problému trochu větší pozornost.

Nejprve jsme vybrali dva souhrnné bloky otázek, v nichž se zjišťovaly výpovědi o těchto případech náboženské víry a náboženského chování: a) víra v boha, b) víra v Ježíše Krista jako syna božího, c) víra v existenci Ježíše Krista jako historické osobnosti, d) vědomí příslušnosti, resp. členství k některé z církví, náboženských společností nebo sekt, e) modlení se, f) účast na bohoslužbách; k tomu byly dále připojeny dotazy na dětství a mládí jako g) byl jste v dětství nábožensky vychován ve škole, h) byl jste v dětství nábo-

jícím momentem i toho, jakým způsobem člověk své bytí ve vědomí reflektuje“ [Brychnáč-Čechák 1983: 21] ... „Obsah vědomí je determinován objektem, je určen a podmíněn tím, co je odráženo. Je rovněž určen charakterem (světonázorovou a hodnotovou orientací, znalostmi, teoretickou úrovní, třídní společenským kontextem apod.) odrážejícího subjektu“ [Brychnáč-Čechák 1983: 25].

žensky vychován v rodině a i) věřil jste v dětství a v mládí v boha. S odpověďmi na tyto meritorní otázky jsme potom porovnávali sociální charakteristiky dotázaných, jako například jejich 1) zaměstnání a ekonomickou aktivitu, 2) vzdělání, 3) věk, 4) národnost, 5) rodinný stav, 6) pohlaví a 7) místo a velikost bydliště. Potvrdila se řada dostatečně známých skutečností, které bychom ve stručné a zkoncentrované podobě mohli vyjádřit v pokusném popisu základních společenských rysů nábožensky věřících a nevěřících občanů ČSSR. Věřící jsou častěji ženy, lidé se základním vzděláním, bez vyučení, pracující rolníci, důchodci a ženy v domácnosti, lidé starší šedesáti let, občané slovenské národnosti nebo žijící na Slovensku, ovdovělí. Naproti tomu nevěřící jsou častěji muži, osoby s vysokoškolským vzděláním, studenti a učni, nejmladší věková kategorie do 20 let, občané české národnosti nebo žijící v Čechách, svobodní.

Přitom však náboženská víra a náboženské činnosti mají s těmito sociálními charakteristikami našeho obyvatelstva velice malou statistickou, a tím pádem s vysokou určitostí i věcnou souvislost. Jisté známé rozdíly, jak už bylo v předchozím odstavci uvedeno, se nesporně vyskytují. Jejich váha však není v žádném případě taková, aby z nich bylo možné s potřebnou mírou průkaznosti vysvětlovat například příčiny vzniku náboženské víry, nebo naopak chtít hledat v náboženské víře zdroj a příčinu získání sociálních vlastností jedince. Jako mnohem významnější zdroj se v tomto směru projevila *náboženská výchova*.

Náboženská výchova byla zkoumána dotazem na dvě základní formy: na výchovu ve škole a na neoficiální soukromou výchovu v rodině. Z výsledků sekundární analýzy naprosto přesvědčivě vyplývá daleko *zásadnější vliv rodinné náboženské výchovy pro vytvoření i uchování náboženské víry a náboženského chování*, než náboženské výchovy ve škole. Tedy i v této poměrně specifické oblasti výchovy dětí a mládeže se potvrdila platnost všeobecně převládajícího zobecnění poznatků z celé řady vědeckých pozorování a výzkumů (které například plně prokazují mnohé sociologické výzkumy prováděné v SSSR), že totiž výchova v rodině je významnější a má na utváření osobnosti a mladého člověka mnohem větší vliv než ostatní formy výchovně vzdělávacího působení, jako jsou škola, hromadné sdělovací prostředky, společenské a zájmové organizace apod. [Sovětskaja 1982 : 210].

Náboženská výchova ovlivňuje nejen víru v boha a v Ježíše Krista jako jeho syna, ale také další součásti náboženského vědomí a chování. Především se zdá, že velmi silně působí na vědomí příslušnosti k církevním organizacím, což se zvláště markantně prokázalo v případě náboženské výchovy v rodině. Ovšem také náboženské chování, pro nás reprezentované prohlášením o modlení a návštěvě bohoslužeb v kostele, ovlivňuje náboženská výchova v rodině silněji než náboženská výchova ve škole. Především však vede k tomu, že jedinci v době dětství a mládí věří v boha. Právě v této základní otázce je její působení velmi silné. Jelikož víra v boha v dětství či mládí výrazným způsobem determinuje náboženskou víru v následujících letech života, *má náboženská výchova v rodině nepochybně zásadní význam pro celkovou ontogenezi náboženské víry každého člověka*. I tento výzkum však potvrdil její obecně zřejmý slábnoucí vliv na názory a vědomí lidí v průběhu dalšího života (nebo alespoň ochotu se k nim přihlásit). I když je dnes vliv náboženské orientace v mládí a v dětství na další světonázorový vývoj osobnosti mnohem menší než dříve, přesto je stále patrný. Náboženská výchova (zejména v rodině) (5) má

(5) Také například M. K. Těpljakov již před více než sedmnácti roky uvedl: „výzkum příčin religiozity ukazuje, že naprostá většina věřících a nevyhraněných (93 procent) se stala věřícími v dětství v důsledku rodinné výchovy a pouze sedm pro-

daleko zásadnější dopad na náboženské vědomí než mnohé jiné sociální faktory, jako jsou například ekonomická aktivita, vzdělání, pohlaví, věk atd., které obvykle běžně sledované sociální problémy diferencují. Také tím se mimo jiné potvrzuje skutečnost, že při výzkumech religiozity máme přece jen do určité míry poněkud specifickou problematiku, na níž nemůžeme mechanicky přenášet nejen některé dílčí znalosti ze zdánlivě příbuzných sociálních oblastí, ale ani postupy jejich zjišťování.

Značně homogenní soubor se vytvořil na základě dotazů na náboženské vědomí a chování. Například víra v boha je z hlediska zjištěných statistických vztahů téměř totožná s vírou v Ježíše Krista a váže se na náboženské chování (návštěva bohoslužeb, modlení). Víra v Ježíše Krista jako historickou osobnost je poněkud jiného charakteru. S vírou v boha souvisí volněji a ještě méně se váže na náboženské činnosti, jako je modlení či návštěva bohoslužeb v kostele. Velice malý je její vztah k vědomí církevní příslušnosti. Snad by tedy bylo adekvátnější chápat ji nikoliv jako součást víry v náboženském smyslu slova, nýbrž spíše jako přesvědčení o existenci historické postavy.

Vědomí příslušnosti k církvi a k sektě nesouvisí tolik s vírou v boha a v jeho syna Ježíše Krista, jak bychom očekávali. Daleko výrazněji souvisí s takovými skutečnostmi, jako jsou náboženská výchova v dětství či mládí, víra v boha v dětství a v mládí, a konečně také návštěvy bohoslužeb v kostele.

V druhé fázi sekundární analýzy výsledků výzkumu religiozity obyvatelstva ČSSR jsme se zaměřili na bližší poznání náboženské víry a náboženského chování. Předchozí poznatky nám totiž umožňovaly zkonstruovat kumulovanější a syntetičtější charakteristiky, schopné zahrnovat více stránek sledovaného jevu současně. Z otázek na víru v boha a na víru v Ježíše Krista jako syna božího vznikl logickým spojením a sloučením jednotlivých kategorií odpovědí syntetický znak *náboženské víry*, tvořený pouze třemi variantami odpovědi: 1. nevěří v boha, ani v Ježíše Krista; 2. připouští existenci boha i Ježíše Krista; 3. věří v boha i v Ježíše Krista. Stejně jako při předchozí analýze, ani tentokrát se nepodařilo najít výraznější souvislosti mezi náboženskou vírou a sociálními charakteristikami respondentů.

Z otázek na frekvenci modlení a návštěv bohoslužeb v kostele vznikl obdobným způsobem syntetický znak pro *náboženské chování*, obsahující pouze tyto čtyři kategorie odpovědi: 1. ti, kteří se nikdy nemodlí ani nechodí na bohoslužby do kostela; 2. ti, kteří se občas modlí a chodí do kostela na bohoslužby; 3. ti, kteří se modlí a navštěvují bohoslužby v kostele alespoň o svátcích; 4. ti, kteří provozují obě tyto náboženské činnosti pravidelně. Ani v tomto případě se neobjevily žádné nové a hlavně podstatné souvislosti mezi takovýmto syntetickým znakem náboženského chování a sociálními charakteristikami respondentů.

Uvedme si přesto alespoň některé podstatnější poznatky. Zhruba do čtyřiceti let věku respondentů se náboženské chování vyskytuje prakticky zcela výjimečně. Teprve později, zvláště u osob starších šedesátí let, se v něm začne projevovat určitá pravidelnost, která je charakteristická především pro důchodce, ženy v domácnosti a částečně také pro rolníky. Naproti tomu zaměstnanci, studenti a učni, do určité míry i dělníci se vůbec nemodlí a nechodí do kostela. Náboženské chování převládá hlavně u žen, zatímco muži se zdají být bez většího zájmu. Stejně jako v případě náboženské víry nesouvisí ani náboženské chování s velikostí místa bydliště, i když určitý zlom se objevuje na velikostní hranici pěti tisíc obyvatel. Zejména ve velikostní skupině sídel s poč-

cent se dostalo pod vliv náboženství v dospívajícím a dospělém věku vlivem nepřímých životních okolností a působením náboženského aktivu“ [Těpljakov 1967: 139].

tem obyvatel od dvou do pěti tisíc bylo častěji uvedeno pravidelné náboženské chování, zatímco nad pět tisíc, zejména mezi pěti a deseti tisíci, se ve většině případů téměř nevyskytuje.

V této druhé fázi sekundárního zpracování jsme složitějšími škálovacími technikami seskupili všech devět sledovaných znaků náboženské víry a náboženského chování do *tří oblastí*, které můžeme označit jako: 1. vlastní náboženská víra a náboženské chování; 2. kulturně historické přesvědčení a 3. formální náboženské vzdělání a výchova. První oblast tvořilo sedm znaků — víra v boha, víra v Ježíše Krista jako syna božího, vědomí příslušnosti k církevní organizaci, modlení, návštěva bohoslužeb v kostele, náboženská výchova v rodině a víra v boha v dětství a v mládí. Druhou oblast představovala víra v Ježíše Krista jako historickou osobnost. A konečně třetí byla náboženská výchova ve škole. V této souvislosti je podstatné také to, že uvedené tři oblasti, popřípadě by bylo možné hovořit o třech dimenzích, do nichž se náboženská víra a náboženské chování promítly, se v daném empirickém výzkumu obyvatel ČSSR ukázaly být *na sobě do značné míry nezávislé*. Také z toho vyplývá nutnost věnovat při hlubších teoretických a zobecňujících úvahách o náboženské víře a náboženském chování pozornost mimo jiné odhalování určitých samostatných, svou povahou i působením vzájemně odlišných složek, které mohou při celkovém pohledu unikat. Jejich obsahové a významové hranice se projeví teprve při hlubším analytickém proniknutí do problematiky.

Cílem *třetího kroku* sekundární analýzy výzkumu religiozity obyvatelstva ČSSR bylo odhalit některé základní skupiny lidí podle jimi vyjádřeného vztahu k pěti důležitým otázkám náboženského vědomí a chování — víry v boha, víry v jeho syna Ježíše Krista, vědomí příslušnosti k církevní organizaci, frekvence modlení a návštěv bohoslužeb v kostele. Podle odpovědí na těchto pět otázek, reprezentujících pro nás základní vztah obyvatelstva k religiozitě, popřípadě k ateismu, jsme hledali naprosto homogenní, obsahově jednoznačně zaměřené, názorově vykrytalizované skupiny respondentů. Více než polovina dotázaných odpověděla naprosto konzistentně ve všech pěti uvažovaných položkách. Tento podsoubor jsme potom podle charakteru odpovědí rozčlenili do tří relativně jednoznačně vykrytalizovaných tříd, které byly popsány takto:

1. *věřící* — věří v boha a Ježíše Krista jako syna božího, považují se za členy církevních organizací, pravidelně se modlí a pravidelně chodí do kostela na bohoslužby;

2. *kolísající* — připouštějí existenci boha a Ježíše Krista jako jeho syna, považují se za příslušníky církevních organizací, občas nebo nejméně o velkých svátcích se modlí a chodí na bohoslužby do kostela;

3. *nevěřící* — nevěří v boha, ani v Ježíše Krista jako jeho syna, nepovažují se za členy církevních organizací, nikdy se nemodlí a nikdy nechodí do kostela na bohoslužby.

Z uvedeného popisu jednotlivých skupin je zřejmé, že ti, které označujeme jako věřící, skutečně vykazují nejvyšší zjišťovaný stupeň náboženského vědomí a náboženského chování. Jsou zcela přesvědčeni o základních prvcích náboženského učení, pravidelně se účastní náboženských rituálů. Naproti tomu třetí skupina, nazvaná nevěřící a třikrát rozsáhlejší než každá z ostatních dvou, představuje její pravý opak. Na základě uvedených kategorií výpovědi považujeme její příslušníky za stoprocentně nevěřící náboženským učením a za zásadně neprojevující účast na náboženských rituálech. Pokládáme je proto za jádro potenciálních přesvědčených vědeckých ateistů. Členy druhé skupiny jsme sice nazvali kolísajícími, avšak z vlastního obsahu jejich charakteristik okamžitě vyplývá, že na jakémsi pomyslném kontinuu postihujícím úroveň

náboženské víry a náboženského chování mají nesporně blíž k věřícím než k nevěřícím. Podle toho bychom je měli spíše považovat za nižší stupeň nábožensky věřících, popřípadě věřících skrývajících se za méně vyhraněnými, rezervovanějšími odpověďmi.

Závěr

Předchozí analýza výsledků sekundárního zpracování celostátního výzkumu religiozity mimo jiné dokazuje poznávací přínos dodatečných zpracování prvotních empirických informací. Obvykle jich obsáhlými zjišťovacími nástroji (dotazníky, záznamovými listy, anketami) získáme takové množství, navíc znásobené a umocněné všemi teoretickými vzájemnými kombinacemi a souvislostmi, že při základním zpracování se z nich využije skutečně jen zlomek, nepatrná část toho, co bylo s vynaložením velkých pracovních a finančních nákladů získáno. Zlomkovitost prvotního zpracování je zákonitým a logickým důsledkem omezených kapacitních i časových možností výzkumníků při každém, i tom sebelépe organizačně připraveném, vždy však zároveň v některém ohledu limitovaném sociálním výzkumu. Proto by dodatečné, sekundární analýzy bohatých souborů empirických informací měly tvořit i při výzkumech religiozity a ateismu jejich běžnou součást, popřípadě doplněk.

Současně se ukazuje, že otázky náboženské víry zůstávají pro empirické výzkumy sice aktuální, ale zároveň také svou povahou náročným úkolem, a to zejména pokud je chápeme jako součást širších otázek víry, pověřivosti a dalších stránek duchovního života. Bez hlubšího odhalení okolností, procesů a příčin jejich vzniku, podstaty vývojových proměn, souvislostí s dalšími složkami lidského vědomí budou i nadále veškeré naše teoretické poznatky náboženského vědomí mít značně omezenou platnost.

Religiozita — jak ve svém úhrnu, tak v jednotlivých složkách — jako jsou náboženské vědomí a chování, je v ČSSR v současném údobí hlubokých sociálně ekonomických přeměn, spjatých hlavně s budováním rozvinuté socialistické společnosti a celkovou orientací na vědeckotechnický rozvoj, charakterizována postupným poklesem, a to nikoli pouze v úrovni svého výskytu, nýbrž současně i ve svých souvislostech s ostatními charakteristikami společenského života u nás. V celostátním měřítku nepředstavuje u nás religiozita na počátku osmdesátých let zdaleka nějaký dominující sociální jev či problém. Slabé a celkovým společenským vývojem rozmělněné jsou také její vztahy k základním sociálním znakům našeho obyvatelstva, jako jsou pohlaví, věk, vzdělání, národnost, místo a velikost bydliště, ekonomická, pracovní a odvětvová příslušnost. V tom všem je možné spatřovat ústup sociálního významu náboženství pro naši současnou socialistickou společnost.

Literatura

- Borunkov, J. F.: *Struktura religioznogo soznanija*. Moskva, Mysl' 1971.
Brychnáč, V. — Čechák, V.: *Dialektickomaterialistický přístup ke zkoumání socialistického společenského vědomí*. Filozofický časopis 1983, č. 1, s. 13–36.
Etzioni, A. — Lehman, E. W.: *Some Dangers in „Valid“ Social Measurement*. In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 2 — 1967.
Jablokov, I. N.: *Metodologičeskiye problemy sociologii religiji*. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta 1972.
Malachovová, I.: *Anatomie náboženské víry*. Praha, Horizont 1982.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, SNPL 1960.
Mirovozrenčeskoje soďeržanije kategorij i znakov materialističeskoj dialektiki. Kijev, Naukova dumka 1981.
Pivovarov, V. G.: *Na etapach sociologičeskogo issledovanija*. Groznyj, Čečeno-ingut'skoje izdatel'stvo 1974.

Příručka pro sociology. Praha, Svoboda 1980.

Tepljakov, M. K.: *Poběda ateizma v rozličných sociálních slojích sovětského občestva.* In: *Voprosy naučného ateizma*, Vyp. 4. Moskva, Mysl' 1967.

Sovětskáka sociologija. Moskva, Nauka 1982.

Zich, F.: *Sociologický výzkum.* Praha, Svoboda 1976.

Резюме

М. Форет: Специфика социологического исследования религиозной веры

В статье уделяется внимание некоторым основным методологическим проблемам эмпирического изучения религиозной веры. В вводной части подчеркивается значение религиозной веры для религиозной, а также мировоззренческой ориентации человека и его общей духовной жизни. Исходной основой служат советские работы, в которых, особенно в последнее время, авторы подчеркивают необходимость более тесного включения религиозной веры в общий контекст сознания.

Представленные методологические проблемы изучения религиозности и религиозной веры представляют теоретическое обобщение опыта, накопленного в ходе обработки общегосударственного обследования населения ЧССР, реализованного в 1980 году Институтом по изучению общественного мнения при Федеральном статистическом управлении в Праге. Особое внимание уделяется вопросу достоверности полученных результатов. Из сложности изучаемых проблем и из преобладающих методов опроса, применяемых для их выявления, в качестве основной методологической проблемы возникает вопрос, что действительно выявляется в ходе практической реализации исследования анкетного типа: религиозное сознание или же только сознанием опрашиваемых корректируемые ответы. Результат простого сопоставления полученных ответов, касающихся посещаемости богослужений в церкви с цифровыми данными церковной статистики областных национальных комитетов показал, что данные исследования религиозности находятся в соответствии с данными отличной информационной системы статистики.

В заключение статьи приводятся некоторые обобщающие эмпирические результаты вторичного анализа вопросов религиозной веры из вышеупомянуемого исследования религиозности населения ЧССР. Автор приводит некоторые более детальные факты о социальных взаимосвязях и онтогенезисе религиозной веры.

Summary

M. Foret: Specifics of Sociological Research into Religious Faith

The paper pays attention to some basic methodological problems arising in connection with empirical investigations of religious faith. In the introduction, special stress is laid on the significance of religious faith not only for the religious but also for the world-view orientation of man and his entire spiritual life. These considerations are based on Soviet publications which, especially of late, underline the necessity of a closer incorporation of religious faith in the more general context of consciousness.

The methodological problems connected with investigations into religiosity and religious faith which are submitted for consideration represent a more theoretical generalization of the experience gained in elaborating the results of the national research of the Czechoslovak population, realized in 1980 by the Institute of Public Opinion Research affiliated to the Federal Statistical Office in Prague. Special attention is devoted to the question of the reliability of the results obtained. It follows from the complexity of the problems under examination and from the prevailing inquiry procedures aimed at their ascertainment that the basic methodological problem involved here lies in what is actually ascertained in the practical realization of research based on questionnaires: whether it is religious consciousness, or only replies corrected by the respondents' consciousness. A simple comparison of the obtained replies concerning the attendance at divine services at church and the numerical data of church statistics pursued by Regional National Committees reveal religiosity-research data to be in agreement with the data of the different information system of statistics.

In conclusion, some generalizing empirical results of the secondary analysis of religious-faith issues from the above-mentioned research into the religiosity of the population of Czechoslovakia are presented. They throw more light upon some facts in connection with the social implications and ontogenesis of religious faith.

Aktuální problémy sociologických výzkumů

V. N. Ivanov: Aktual'nyje problemy sociologičeskich issledovanij na sovremennom etape
Moskva, Znanie 1984, 60 s.

Pod stejným názvem vydalo v roce 1984 nakladatelství Znanie v Moskvě práci prof. V. N. Ivanova, doktora filozofických věd, ředitele Institutu sociologických výzkumů Akademie věd SSSR. I při malém rozsahu (60 stran) přináší práce řadu pohledů, které jsou nepochybně významné také pro naši sociologickou frontu.

Autor předně ukazuje, že realizace závěrů XXVI. sjezdu KSSS objektivně zvyšuje úlohu společenských věd, včetně sociologie, které se musí podílet na řešení aktuálních problémů společenského rozvoje, na vědeckém řízení sociálních procesů a formulaci sociálních prognóz. Uvádí celou řadu konkrétních problémů, které je třeba sociologicky analyzovat a formulovat praktická doporučení. Vedle ekonomické sféry jde zejména o výzkum veřejného mínění, sociální struktury, příčin vzniku negativních sociálních jevů, řízení výchovné práce a ideologického působení atd. S tím souvisí i potřeba dalšího rozvoje sociologické teorie a metodologie.

Pokud jde o sociologii jako vědu, připomíná autor již realizované diskuse o předmětu. Zatímco sociologii v širokém smyslu je historický materialismus, sociologie v úzkém smyslu je „věda o zákonitostech a mechanismech fungování i rozvoje různých forem společenství lidí – tříd, národů, sociálních skupin, kolektivů“ (s. 5). Pojem „sociální“ jako kategorie historického materialismu je synonymem pojmu „společenský“. V úzkém smyslu vyjadřuje tento pojem vzájemné působení lidí jako členů určitých společenství, určujících jejich roli a postavení ve společnosti, způsob jejich života v daných konkrétních podmínkách. V tomto případě jde o kategorii sociologickou.

Sociologický přístup ke studiu společenských jevů je charakterizován především komplexní analýzou sociální reality, studiem faktorů ekonomických, právních, uměleckých atd., jejich vazeb a vztahů, a tedy i vzájemného vztahu objektivních a subjektivních stránek činnosti lidí.

Pokud jde o pojem „sociální procesy“, autor je chápe jako výraz dynamiky sociálních vztahů. Sociální vztahy jsou jednak vztahy mezi individui jako nositeli různých druhů činnosti, jednak vztahy mezi sociálními společenstvími, tvořícími ve svém souhrnu sociální strukturu společnosti.

„Systém sociálních vztahů odráží: a) zájmy a cíle různých tříd, sociálních skupin i jednotlivců v závislosti na jejich sociální pozici a roli v dané společnosti, b) jejich vztah k místu a úloze, které zaujímají v procesu pracovní činnosti, c) vztah k jejich sociálně existenčnímu postavení“ (s. 10).

Sociální struktura společnosti má řadu substruktur: sociálně třídní, sociálně profesní, sociálně teritoriální, sociálně demografickou.

Po teoretické úvodní kapitole se autor zabývá současnými problémy sovětské sociologie. Připomíná řadu již realizovaných závažných výzkumů, orientovaných zejména na dělnickou třídu a její rozvoj, na souvislosti s rozvojem vědeckotechnické revoluce, na její sblížení s inteligencí, na hodnotovou orientaci mládeže, úlohu vzdělání a jeho vliv na sociální strukturu. Výzkum dělnické třídy zůstává nadále významným úkolem sociologie v kontextu budování rozvinuté socialistické společnosti.

Autor zejména upozorňuje na potřebu zkoumání procesů růstu integrovanosti všech vrstev a skupin dělnické třídy jako výrazu obecné tendence k stejnorodosti. Uvádí v té souvislosti řadu údajů ze sovětských statistik a z již realizovaných sociologických průzkumů. Tak například lze předpokládat další růst zaměstnanosti žen i jejich kvalifikace, potřebu cílevědomé přípravy mládeže na nové technické systémy, potřebu studia pracovních podmínek i sociálního klimatu v pracovních kolektivech.

Pracující mládež představuje v SSSR již dnes jednu z nejpočetnějších sociálně demografických skupin dělnické třídy. „Od toho, jak rychle se formují v této skupině charakteristiky předních vrstev dělnické třídy, závisí tempa rozvoje výroby i společnosti jako celku“ (s. 20). V této souvislosti autor připomíná souvislost mezi úrovní pracovní aktivity mládeže a jejich uspokojení prací i kolektivem. V řadě

průzkumů uvádělo 6 % respondentů nespokojení z práce, přitom velká část byla právě z řad mládeže. Částečně nespokojených prací bylo však již 20 % mladých respondentů. Vztah k fluktuacním tendencím je zde zřejmý. A právě na tomto místě se může projevit vliv pracovního kolektivu: až 70 % respondentů kladně hodnotilo vzájemnou pomoc a soudružské vztahy ve svých kolektivech. Tento faktor — jak prokazují i naše průzkumy — může sehrát významnou kompenzační roli. Souvisí s celkovým pozitivním sociálním klimatem, projevujícím se například vzájemnou úctou (i k nejmladším členům kolektivu), pozorností, péčí, dostatečným prostorem pro iniciativu apod. Skupiny mladých pracovníků v kategorii 25–30 let více akcentují nespokojenost s úrovní informací, organizací práce, řízením, disciplínou atd. Jde o zřejmý zájem o aktivní účast na řízení.

Jestliže se práce prof. Ivanova zaměřuje na aktuální problémy sociologie, nemůže přirozeně pominout oblast řízení a sociálního plánování. Autor jí věnuje zvláštní kapitolu. Upozorňuje, že sociální hlediska v plánování objektivně nabývají na významu, dávají možnost vyjádřit specifiku socialistické společnosti a její přednosti v řízení a plánování. Jestliže počátky plánování jsou logicky v ekonomické sféře, dnes jde o její rozšíření do dalších sfér, sociální i duchovní. S tím roste i úloha společenských věd, zejména vědeckého komunismu a sociologie. Rozhodující linií je intenzifikace výrobních procesů, tedy i vědeckotechnický rozvoj. Ten však má své závažné sociální předpoklady i souvislosti. Tak například velmi významnou sférou je motivace pracovníků k urychlování vědeckotechnického rozvoje. Autor upozorňuje na existenci i tzv. antistimulů, které je třeba překonávat.

Nutno potvrdit, že obdobné jevy známe i z naší ekonomické praxe. Nejen ředitel našich podniků může doložit, že probojovávat například inovace ve výrobě přináší podniku mnohem více problémů a překážek než výhod. To ve svých důsledcích vede k situaci, že jen určité procento výrobků je plně konkurence schopné na světových trzích, se všemi cenovými důsledky. Proto i náš čtenář bude s plným porozuměním číst úvahy o potřebě systému sankcí proti technickému konzervatismu, proti ne kvalitní výrobě, „aby špatně pracovat bylo prostě nevýhodné“ (s. 26). Autor ovšem nepřehlíží ani objektivní faktory, mezi něž patří například podíl ruční práce na výrobě, který je nutno urychleně řešit ve smyslu vědeckotechnického pokroku.

Jednou z aktuálních otázek v oblasti řízení pracovních kolektivů je nesporně brigádní forma organizace práce. Již 60 % pracujících v průmyslu a 32 % ve stavebnictví SSSR pracuje v brigádách.

Zajímavé jsou úvahy autora o vztahu sociální a demografické politiky strany. Opatření demografické politiky lze dělit na tři skupiny: ekonomické, administrativně právní a výchovné. Sociologové musí zajímat především výzkum sociálních faktorů, které ovlivňují porodnost, sociálně demografických aspektů formování zdrojů pracovních sil, efektivnosti demografické politiky aj. Velmi aktuální sférou je rodina. Ukazuje se například, že 20 % rozvodů se týká dvojic, které žijí v manželství méně než 2 roky. Do 4 let se však rozvádí již 37 %. Přitom pro optimální reprodukci obyvatelstva země by v průměru 2/3 rodin měly mít 2 děti, 1/3 pak 3 děti.

Při velkých úspěších zdravotnického systému v socialistické společnosti nelze přehlížet existující problémy v jeho kvalitě. Proto se například otevírání léčebných kabinetů přímo na závodech má stát už součástí plánů sociálního rozvoje. Vedle zdravotní prevence je pro sociology v práci prof. Ivanova zvláště zajímavá partie věnovaná prevenci sociální. Autor se například zabývá alkoholismem jako sociálním problémem. Ukazuje jeho důsledky pro společnost: zdravotní, mravní, pro rodinný život, ekonomické atd. Ukazuje se, že téměř polovina všech deliktů je spáchána pod vlivem alkoholu, u chuligánství jde dokonce o 80 %. Boj s alkoholismem nezbytně vyžaduje komplexní přístup, v neposlední řadě aktivní účast pracovních kolektivů. Nutno přiznat, že se alkoholismus jako sociální jev zkoumá zatím nedostatečně. Autor pléduje pro vědecky podložený dlouhodobý program boje proti tomuto jevu.

Sociální plánování má tedy podchytit řadu jevů a procesů. Autor v této souvislosti správně ukazuje na význam vyšších stupňů řízení. Vždyť například na úrovni odvětví se rozpočtují až 3/4 prostředků. V některých republikách (např. Litevská) se sociologické výzkumy staly již reálným nástrojem Republikového koordinačního sovětu sociálně ekonomického plánování. Prof. Ivanov nezapomíná ani na kádrové zajištění těchto plánovacích procesů: Uvádí, že je nezbytné zajistit odpovídající sociologickou přípravu ekonomů, kteří se zabývají plánováním, a také vedoucích pracovníků na různých stupních. Je také žádoucí, aby znalosti a dosažené poznatky sociologické vědy byly popularizovány mezi obyvatelstvem. Jinak řečeno — vedle opatření k rozvoji ekonomického myšlení jsou nezbytná i opatření k rozvoji myšlení sociologického (s. 39).

V kapitole *Sociologické výzkumy propagandy a veřejného mínění* autor přesvěd-

čivě ukazuje, že komunistická propaganda a mobilizace lidí k aktivní účasti na výstavbě nové společnosti představuje jeden z nejdůležitějších elementů ideologické práce. Je nutno ovšem znát konkrétní sociální podmínky jejího působení — a právě zde jsou významné úkoly marxistické sociologie. Autor na bohatém materiálu ze SSSR ukazuje výsledky výzkumů vnitropolitické propagandy. Pro našeho čtenáře budou zvláště zajímavé úvahy o současných úkolech kontrapropagandy. Je na sociologii, aby studovala její vliv na konkrétní vrstvy a skupiny společnosti a navrhovala metody účinných protipatření.

V závěru práce autor formuluje závažný návrh na vytváření Vsesvazové banky sociologických dat. V současné době totiž jen v orgánech AV SSSR a svazových republik pracuje 70 oddělení, sektorů, laboratoří atd. skoro s tisícem pracovníků, dále jsou sociologická oddělení na vysokých školách, v podnicích atd.

Není reálně možné a ani účelné, aby recenze podala úplný obraz díla. Snad i zde uvedené pohledy na práci prof. V. N. Ivanova prokazují její aktuálnost, užitečnost, a to i pro československé sociology, teoretiky i praktiky. Jeho práce je zároveň důkazem, že i na malé ploše je možno přinést rozsáhlý informační i teoreticko-metodologický materiál.

Jaroslav Kohout

G. M. Andrejeva: Sociální psychologie

Praha, Svoboda 1984, 395 s.

(Social'naja psihologija. Moskva, Izdat. Moskovskogo universiteta 1980)

Sovětská vysokoškolská učebnice sociální psychologie prof. Galiny Michailovny Andrejevové je napsána netradiční formou, která poukazuje na celou řadu dosud nedořešených a sporných problémů v soudobé sociální psychologii. Našemu čtenáři se dostává překladem této práce významné sovětské sociální psycholožky do rukou publikace, která z marxistických pozic koncipuje nová východiska sociální psychologie a ukazuje směry dalšího možného rozvoje v návaznosti na další společensko-vědní obory.

Publikace je vnitřně členěna do pěti obsáhlých problémových okruhů. Do úvodní části, která zahrnuje *problematiku obecného charakteru*, části vztahující se k *problematice zákonitostí sociálního styku a interakce lidí*, části zahrnující rozsáhlou *problematiku sociálních skupin*, části, týkající se *sociálně psychologických problémů výzkumu osobnosti* a konečně páté, závěrečné části, která je věnována *praktickým aplikacím sociální psychologie*.

V první části se autorka zabývá *problematikou postavení sociální psychologie v systému vědeckého poznání*. S touto problematikou bezprostředně souvisí vymezení předmětu sociální psychologie jako „studia zákonitostí chování a činnosti lidí, které jsou podmíněny jejich začleněním do sociálních skupin i psychologickými charakteristikami těchto skupin samotných“ (s. 15). K tomuto vymezení, vycházejícímu důsledně z činnostního principu, vedla dlouhá cesta vnitřních diskusí v sovětské sociální psychologii.

Autorka dále zkoumá vztahy sociální psychologie k příbuzným vědním oblastem, a to především k sociologii a obecné psychologii a dospívá k závěru, že vlastní pojetí předmětu sociální psychologie závisí na pojetí předmětů obou těchto vědních disciplín. V závěru kapitoly nastiňuje úkoly sociální psychologie v sovětské společnosti: Především jde o kritickou analýzu zahraniční sociální psychologie, a to jak z hlediska teoretických koncepcí, tak metod i výsledků výzkumu. Dalším významným úkolem je rozpracování sociálně psychologického aplikovaného výzkumu, zejména v oblasti zdokonalování řídicích procesů v národním hospodářství, zkvalitňování pracovních kolektivů a jejich psychologického klimatu atd.

Další kapitola je zaměřena na historický vývoj sociální psychologie. G. M. Andrejevová zde analyzuje předpoklady vzniku sociální psychologie jako samostatné oblasti poznání. Na kritické analýze prvních sociálně psychologických teorií jako byla psychologie národů, psychologie mas a teorie instinktů sociálního chování ukazuje, že i když tyto teorie neměly samy o sobě výraznější dopad pro další rozvoj sociální psychologie, zformulovaly otázky vztahu individuálního a společenského vědomí a otázky problému hybných sil sociálního chování. V oblasti marxismu byly teoretické základy sociální psychologie položeny v dílech K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina a dále v dílech významných marxistů jako G. V. Plechanova, A. V. Lunarského, A. Gramsciho a dalších. V těchto dílech nešlo již jen o rozpracování zá-

kladních výchozích principů sociální psychologie, ale i formulaci konkrétnějších otázek sociální psychologie, byť na obecnějších teoretických základech.

Autorka se dále podrobněji zabývá historií experimentální sociální psychologie (behaviorismu, psychoanalýzy, kognitivních teorií a interakčních teorií). V souvislosti s kritickou analýzou západních sociálně psychologických směrů považuje za stěžejní úkol pro rozvoj sociální psychologie v celosvětovém měřítku „principiální polemiku mezi všemi orientacemi západní sociální psychologie a marxistickou tradicí v sociálně psychologickém poznání“ (s. 54).

Ve třetí kapitole se autorka zabývá obecně metodologickými problémy v současné vědě a jejich reflexí v sociální psychologii. Poukazuje na některé problémy sociálně psychologického výzkumu, jako je problematika empirických dat, integrace dat do formy hypotéz a teorií, problematika verifikovatelnosti těchto hypotéz a tvorba adekvátních predikcí. Obecně charakterizuje metody sociálně psychologického výzkumu a konkrétně se zaměřuje na problematiku pozorování, studia dokumentů, dotazování, psychologických testů, zejména tzv. osobnostních testů, a konečně na diskutovanou problematiku laboratorního a přirozeného experimentu.

Druhá část práce je orientovaná na oblast *zákonitostí sociálního styku a interakce mezi lidmi*. V první kapitole této části se autorka zabývá *problematikou společenských a interpersonálních vztahů a metodou jejich výzkumu*. Oba typy vztahů se realizují a současně tím i zpřístupňují v sociálním styku, který je realizací celého systému vztahů člověka. Vymezení pojmu styk (obšcenije) věnuje G. M. Andrejevová značnou pozornost, a to zejména ve vazbě na činnost. Poukazuje na několik způsobů chápání této vazby: oba procesy lze chápat jako paralelně existující, ale vzájemně propojené, jako dvě stránky společenského bytí člověka, styk je možno chápat jako určitou stránku činnosti, kde činnost je předpokladem styku, a konečně styk může být považován za určitý druh činnosti. Autorka klade otázku, co v činnosti může konstituovat styk. V nejobecnějším smyslu pak může být odpověď koncipována tak, že „prostřednictvím styku se činnost organizuje a obohacuje“ (s. 97). Pokud jde o strukturu styku navrhuje G. M. Andrejevová, aby byly rozlišeny tři vzájemně propojené stránky styku. Komunikativní, interakční a percepční. Tyto stránky pak analyzuje v dalších kapitolách.

V následující kapitole se autorka zaměřuje na *specifikum výměny informací v komunikačním procesu, podmínky komunikace a řeč* a konečně na otázky *neverbální komunikace*. Zvláštnosti výměny informací ve specificky lidské komunikaci vidí v několika zásadních momentech, které odlišují interpretaci komunikace jako stránky sociálního styku od zkoumání lidské komunikace z hlediska například teorie informace: 1. Mezi dvěma jedinci jde o vztah, při němž jsou oba aktivními subjekty a vzájemné informování vyžaduje navázání společné činnosti; 2. prostřednictvím komunikace může dojít ke vzájemnému ovlivnění účastníků komunikačního procesu; 3. efekt komunikace je reálný teprve tehdy, když účastníci disponují shodným systémem kódování a dekódování informace a jednotně chápou situaci styku; 4. v komunikačním procesu mohou vznikat naprosto specifické bariéry, které nemají svůj základ v problémech spojovaných s komunikačním kanálem či s kódováním nebo dekódováním informace, nýbrž v sociálních či psychologických proměnných. Autorka dále klasifikuje typy komunikace na verbální a vizuální kontakt. Podrobněji o nich pojednává v samostatné subkapitole.

Další kapitola je věnována *vztahu interakce a sociálního styku*. Autorka navrhuje chápat interakci jako druhou stránku sociálního styku a blíže se zabývá vysvětlením takto pojaté interakce. Kriticky analyzuje některé pokusy popsat strukturu vzájemného působení lidí (Parsons, Szczepański, Bales, Mead), které opomíjejí obsahovou stránku interakce. Chápání interakce jako organizace společné činnosti, tedy její obsahový moment, může být pořízen pouze při zkoumání interakce jako formy organizace konkrétní činnosti lidí. Z toho pak lze plynule přejít k analýze skupiny, v jejímž rámci se tato činnost realizuje. V závěru kapitoly jsou na příkladech dokumentovány obecné principy výzkumu interakce v marxistické sociální psychologii.

Následující kapitola se týká *problematiky interpersonální percepce*. Autorka rozlišuje mezi sociální percepcí a interpersonální percepcí, která lépe vystihuje obsahové pojetí této stránky sociálního styku. Zabývá se otázkami mechanismů vzájemného vnímání v procesu sociálního styku, a zkoumá obsah a účinky interpersonální percepce. V této souvislosti se, kromě jiného, podrobněji věnuje atribučním procesům, úloze postojů, vytváření prvního dojmu a různým efektům (halo-efekt, efekt novosti a prvotnosti a efekt stereotypizace), které mají svůj vliv na kvalitu interpersonální percepce a dále i otázkám interpersonální přitažlivosti.

Závěrečná kapitola druhé části se týká *různých psychologických forem působení v procesu sociálního styku*. Autorka se zde zaměřuje na problematiku náказы, ovliv-

ňování a nápodoby. V souvislosti s otázkou dalšího rozpracovávání této problematiky poukazuje na to, že vzhledem ke komplikovanosti současného světa je třeba se těmito jevy zabývat, avšak při jejich zkoumání používat zcela jiná schémata než užívá západní sociální psychologie.

Třetí část práce se týká problematiky sociální psychologie skupin. V úvodní kapitole této části se autorka zabývá *obecnějšími problémy chápání skupiny* v sociální psychologii. Uvádí rozdílná pojetí skupiny ve společenských vědách — konvenční skupiny a reálné skupiny. V sociální psychologii se pracuje převážně s reálnými skupinami, a proto autorka rozlišuje mezi sociologickým přístupem a přístupem sociálně psychologickým. Těžištěm sociálně psychologické analýzy je obsahová charakteristika reálných skupin a zjišťování specifiky působení těchto skupin na osobnost. Skupina vystupuje jako subjekt určitých činností, jejichž prostřednictvím je začleněna do systému společenských vztahů. Sociálně psychologická analýza musí vycházet z výsledků sociologické analýzy skupin. Závěr kapitoly je věnován otázkám klasifikace skupin, a to poněkud odlišné od tradičně uváděných.

V další kapitole se G. M. Andrejevová zabývá *psychologickými problémy velkých sociálních skupin*. Poukazuje na hlavní úkoly výzkumu v této oblasti, jimiž jsou vymezení velkých skupin, analýza struktury psychologie velkých skupin, vztahu mezi psychikou jednotlivce a elementy struktury skupinové psychologie a konečně metody zkoumání. Pro psychologickou analýzu má největší význam zkoumání psychologie tříd jakožto základní jednotky sociální struktury společnosti. Jde o tři hlavní směry výzkumu v této oblasti: První se vztahuje k odhalování psychologických zvláštností různých konkrétních tříd, které existovaly v dějinách i které existují v současnosti, druhý se zaměřuje na charakteristiky třídní psychologie různých tříd určité epochy, tzn. na analýzu vzájemných vztahů psychologických rysů různých tříd, a třetí na vzájemné vztahy třídní psychologie a psychologie jednotlivých členů této třídy. Pozornost je věnována také psychologickým zvláštnostem etnických skupin.

Další dvě kapitoly jsou věnovány problematice *malých sociálních skupin*. Autorka poukazuje na problémy spojené s vymezením malé skupiny a jejích hranic, na vnitřní rozpornost problematiky skupinových procesů i na řadu dalších otázek, bez jejichž vyřešení nelze adekvátně provádět výzkumnou práci. Podrobně se pak věnuje zejména problematice utváření malé skupiny, problematice skupinového tlaku, skupinové soudržnosti, vůdcovství a vedení v malé skupině a stylům vedení, procesu přijetí skupinového rozhodnutí a konečně efektivitě skupinové činnosti. Tyto procesy interpretuje tak, jak jsou traktovány v tradiční sociálně psychologické literatuře a provádí srovnání se sovětskými výzkumy v této oblasti.

Závěrečná kapitola části o sociálně psychologické problematice skupin je zaměřena na *problematiku kolektivu*, což je téma vysoce aktuální. Základy výzkumu v této oblasti byly položeny v dílech A. S. Makarenka a N. K. Krupské. Nejpropracovanějším sociálně psychologickým modelem je v současnosti Petrovského stratometrická koncepce kolektivu, kterou autorka dosti podrobně popisuje.

Čtvrtá část práce se vztahuje k sociálně psychologickým problémům výzkumu osobnosti. V úvodní kapitole autorka upozorňuje na rozdíly mezi zkoumáním osobnosti v sociologii, obecně psychologii a sociální psychologii, a to na základě rozboru řady často rozporných názorů různých autorů. Specifikum sociálně psychologického přístupu ke zkoumání osobnosti vidí v odhalování zákonitostí, jimž je podřízeno chování a činnost osobnosti, která je začleněna do určité sociální skupiny. K tomu přistupuje studium celé životní dráhy jedince. Autorka dále řadí do rámce sociální psychologie osobnosti i problematiku sociálních postojů.

Následující kapitola je zaměřena na problematiku *socializace osobnosti*. Vymezuje pojetí socializace jako dvoustranného procesu, který na jedné straně zahrnuje osvojení sociální zkušenosti individuem a na druhé straně zahrnuje proces aktivního působení člověka prostřednictvím činnosti na prostředí. Obsah procesu socializace se realizuje ve třech sférách. V činnosti, v sociálním styku a v sebeuvědomění. Dále se Andrejevová zabývá problémem stadií socializačního procesu. Z hlediska principu činnosti lze stanovit tři základní stadia socializace. Stadium předpracovní, pracovní a popracovní. Autorka však poznamenává, že i přes obecně přijatý princip činnosti není toto dělení všemi sovětskými badateli přijímáno. Závěr kapitoly tvoří stručný výčet institucí socializace.

Závěrečná kapitola této části se vztahuje k problematice *sociálních postojů*. Autorka zde poukazuje na teoretická východiska sovětské sociální psychologie v oblasti postojů, zejména v pracích Uznadzeho (teorie „ustanovky“), Mjasiščeva (koncepce „vztahů člověka“) a („orientace osobnosti“), Božovičové a Leontjeva (postoj jako osobnostní smysl). Uvádí stručný přehled vývoje problematiky postojů v západní sociální psychologii a poukazuje na roztržistěnost teoretických koncepcí postojů i rea-

lizovaných výzkumů v této oblasti. Subkapitola je věnovaná hierarchické struktuře postojů. Autorka zde zvláště upozorňuje na Jadovovu koncepci regulace sociálního chování osobnosti, která se pro problematiku sociálních postojů ukazuje jako nosná.

Závěrečná část práce se týká problematiky *praktické aplikace sociální psychologie*, tj. zvláštností aplikovaného výzkumu a jeho základních směrů v sovětské sociální psychologii. Autorka obecně charakterizuje status aplikovaného výzkumu v současné vědě a ukazuje společné rysy tohoto druhu výzkumu v různých oblastech vědy. Poukazuje na některé obtíže, s nimiž se psycholog setkává, jako jsou problém použitých metod, časová náročnost, respektování etických norem a konečně problém jazyka. Dostí široce diskutuje otázky spojené s efektivností aplikovaných sociálně psychologických výzkumů a stručně referuje o organizaci sociálně psychologických služeb v Sovětském svazu. Závěrem uvádí přehled a charakteristiky základních směrů aplikovaných výzkumů v sovětské sociální psychologii, zaměřené především na problémy průmyslového podniku, masové komunikace a propagandy, boj s protiprávním chováním a problematiku rodiny.

Vydání učebnice G. M. Andrejevové u nás je významným obohacením odborné sociologické a sociálně psychologické literatury. Práce shrnuje základní poznatky, které nabývají v současné etapě vývoje socialistické společnosti stále většího významu. Vedle vlastní, velice systematicky pojaté poznatkové náplně se autorce podařilo vytyčit úkoly pro jednotlivé oblasti sociální psychologie, takže jsou podnětnou orientací nejen pro sovětskou sociální psychologii, ale i pro rozvoj celé této vědní disciplíny v mezinárodním měřítku.

Rudolf Oliverius

A. P. Butenko: Socializm kak mirovaja sistěma (Socialismus jako světová soustava)
Moskva, Politizdat 1984, 318 s.

Předkládaná práce představuje poslední z početné řady publikací známého sovětského vědce věnovaných analýze socialismu. [Připomeňme si některé: *Socializm kak obščestvennyj stroj* (1974), *Razvitijoj socializm: predvidenije, stanovlenije, suščnost* (1979), *Političeskaja organizacija obščestva pri socializme* (1981), *Real'nyj socializm* (1982)].

Autor si klade za úkol: pokusit se o komplexní charakteristiku světové socialistické soustavy jako historického jevu a určité celistvosti, odhalit předpoklady a cesty jejího utváření, objasnit rozdíly mezi světovou socialistickou soustavou a společenstvím socialistických zemí, analyzovat rozpory a zákonitosti vlastní jejich rozvoji a osvětlit problémy integrace (s. 6–7).

Práce má tři oddíly, rozvržené do deseti kapitol:

- Úvodní oddíl (kapitoly 1–3)
- První oddíl *Podstata světové soustavy socialismu* (kapitoly 4–7)
- Druhý oddíl *Historické etapy a perspektivy rozvoje světové socialistické soustavy*.

V kapitole první, *Internacionalizace výroby a veškerého společenského života jako základ existence světových soustav*, autor rozebírá předpoklady vzniku světových soustav. Úroveň vztahů a styků mezi národy je materiálně determinována, podmíněna úrovní rozvoje výroby, a proto světová soustava je sociálně historický jev, vlastní jen určitým fázím společenského vývoje. Avšak ve stycích, vztazích mezi národy nepůsobí ekonomický „automatismus“; stejně jako v jiných společenských jevech je nutno rozlišovat dvě stránky: 1. objektivně podmíněné vzájemné styky a vzájemné závislosti různých zemí, vyvolané úrovní rozvoje výrobních sil, charakterem výrobních vztahů spjatých s tím či oním typem mezinárodní dělby práce; 2. uvědoměle uspořádané vztahy mezi zeměmi, vytvořené lidmi s pomocí státních orgánů a realizující objektivní potřeby zemí v souladu se společenskými vztahy, které v nich vládnou, zdůrazňuje A. P. Butenko (s. 12–13).

Ne každá, ale pouze relativně vysoká úroveň průmyslové výroby při zachovávající se národné státní rozdrobenosti lidstva vede ke vzniku pevných mezinárodních styků, jimiž se vyznačují světové soustavy.

Světovou soustavu obecně charakterizuje A. P. Butenko jako historickou formu mezinárodních styků, jako historickou formu globálního sjednocení zemí stejného typu, vyvolanou internacionalizací výroby, kdy rozvoj výrobních sil přerůstá národné státní rámec, avšak ještě nedosahuje úrovně nutné pro vytvoření jednotného nerozčleněného světového hospodářství, předpokládajícího odstranění národné státních překrad (s. 22).

Pro pochopení dalšího vývoje světové soustavy je významná formulace základního rozporu: tj. rozporu mezi rostoucí internacionalizací výrobních sil, internacionalizací procesu výroby a přetrvávající národně státní organizací společenského života. Je důležité vidět, že základní rozpor světové soustavy jako takové není přímo a bezprostředně rozpor toho či onoho výrobního způsobu, podtrhuje A. P. Butenko (s. 23).

Světová soustava jako forma globálního spojení zemí stejného typu je jev historický a přechodný, neboť komunistická společnost vytvoří internacionální společenství, které bude znamenat novou kvalitu ve vývoji lidstva.

Ve druhé kapitole, *Světová soustava kapitalismu a její evoluce*, se autor nejprve vrací do dvacátých a třicátých let, kdy probíhala v SSSR diskuse o otázce vzniku „světového kapitalistického hospodářství“. Spor se týká otázky, zda světové hospodářství je výsledkem rozvoje monopolního kapitalismu, či zda vzniklo již v období předmonopolním? A. P. Butenko dochází k závěru, že počátky formování světové kapitalistické soustavy spadají do konce osmnáctého století, protože právě v té době rostoucí kapitalistická výroba vytváří světový trh, tj. mění sporadické, nahodilé styky ve spojení pevná, nevyhnutelná. A formování světového kapitalistického trhu je první etapou vytvoření světové soustavy. První ekonomická krize v roce 1825, která proběhla ve více zemích současně, byla svědectvím o značné internacionalizaci výroby.

Vytváření koloniálních impérií v devatenáctém století charakterizuje autor jako druhou etapu vytvoření a rozvoje světové kapitalistické soustavy. Formování a rozvoj této soustavy je na jedné straně výsledkem a podmínkou procesu lidských dějin, na druhé straně však přináší podřízení a vykořisťování slabých zemí. Tato vnitřní rozporuplnost ukazuje na přechodnost kapitalistické soustavy. Zatím však nevyčerpala všechny své možnosti. „Vytvoření organizací mezistátní ‚integrace‘ není čistá chiméra, ale odraz objektivního procesu internacionalizace výroby a společenského života v rozvinutých kapitalistických zemích, jejichž činnost nespasí kapitalismus od revolucí, i když určitých praktických výsledků může dosáhnout“ (s. 45).

V třetí kapitole, nazvané *Cesty utváření komunistické formace*, vychází autor z názorů Marxe, Engelse a Lenina na vývoj světového revolučního procesu. Zdůrazňuje, že zakladatelé vědeckého komunismu, a to jak Marx a Engels, tak i Lenin, vycházeli vždy z přesvědčení, že proces vzniku komunismu může být správně chápán jen v mezinárodním kontextu, je-li chápána internacionální podstata socialismu.

Poněvadž se podstatně odlišovaly podmínky, v nichž pracovala první generace klasiků, od podmínek za Leninova života, podstatně se odlišovaly i jejich závěry. Lenin ukázal možnost vítězství socialistické revoluce v několika či dokonce v jedné zemi a dospěl k závěru, že imperialismus bude oslabován „vypadáváním“ dalších článků podle toho, kde budou nejostřejší rozpory, nejsilnější revoluční proletariát a kde buržoazie nebude schopna vládnout. V těchto Leninových myšlenkách je obsaženo zdůvodnění vzniku světové soustavy socialismu.

Podnětné je autorovo rozlišení socialismu jako společenského řádu a socialismu jako světové soustavy. Vznik socialismu jako světové soustavy neznamená kvantitativní růst, ale podstatnou kvalitativní změnu, není to rozšíření hranic jedné země, vytvoření jednotného sociálně ekonomického organismu, není to prosté přenesení ekonomických zákonů působících uvnitř jednotlivých socialistických zemí: vytvářejí se nové vzájemné vztahy a vzájemné závislosti. Jako každý sociálně historický jev i světová soustava má vlastní zákonitosti, svou vlastní strukturu (s. 73–80).

Kapitola čtvrtá, nazvaná *Světová socialistická soustava a společenství socialistických zemí*, začíná vymezením pojmů „světový socialismus“, „světová socialistická soustava“, „světové socialistické společenství“ a jejich vzájemných vztahů.

Pod pojmem *světový socialismus* A. P. Butenko chápe souhrn všech zemí reálného socialismu, socialistické výdobytky v zemích socialistické orientace a socialismus jako ideové politické hnutí.

Světová socialistická soustava je autorem definována jako „sociálně ekonomické společenství všech socialistických zemí, spojených jednotou socialistické cesty, kterou si zvolili pracující, spjatých na této cestě pouty objektivní vzájemné závislosti a vzájemným působením, jednotou podstatných zájmů a cílů jejich národů, jedním typem základních politických a ekonomických struktur, rozvíjejících se na základě zákonů výstavby socialismu a komunismu“ (s. 98). Vycházejí z tohoto určení, odmítá A. P. Butenko buržoazní názory, že světová socialistická soustava se „rozpadá“. „... Jestliže můžeme hovořit o „rozpadu“, tak jediné ve vztahu k těm primitivním koncepcím světové socialistické soustavy, podle nichž je sjednocení socialistických zemí v soustavu spojováno pouze s následky činnosti subjektivního faktoru, s uvědomělou činností vlád a stran socialistických zemí, s existencí a realizací určitých politických a ekonomických dohod mezi socialistickými zeměmi“ (s. 98–99). Pod-

stata věci spočívá v tom, že společenské styky spojující země do světových soustav mají objektivní charakter, daný v konečném důsledku internacionalizací výroby a veškerého společenského života.

V případě *světového socialistického společenství* však již nevystačíme s objektivní vzájemnou závislostí zemí socialismu. Jedině skutečně správné vědecké poznání této objektivní vzájemné závislosti zemí světové socialistické soustavy, vědecké poznání jednoty podstatných zájmů a cílů národů, a především provádění odpovídající internacionalistické politiky spolupráce všemi socialistickými zeměmi vede k proměně světové socialistické soustavy v světové socialistické společenství (s. 100–101).

Součástí této kapitoly je rozbor závažné problematiky reálného socialismu. Vyjasnění podstaty reálného socialismu a deformací socialismu má zásadní význam jak pro budování socialismu v jednotlivých zemích, tak určení obsahu pojmů *světová socialistická soustava* a *světové socialistické společenství*. „Je rozšířen názor, že pojem reálný socialismus je v přímém reflexním vztahu jen s pojmem „vědecký“, tj. ideální, ještě nerealizovaný socialismus“, píše autor na s. 88. „A problém se řeší tedy jednoduše, reálný socialismus je uskutečněný, realizovaný vědecký socialismus, tj. teorie vědeckého socialismu přeměněná v život. Ale co s takovou realitou, která se někdy nazývá socialistickou, avšak ve skutečnosti nemá se socialismem nic společného. V případě „švédského socialismu“, „demokratického socialismu“, „afrického socialismu“ jsou stanoviska marxistů v podstatě jednoznačná. Avšak jak vysvětlit události v roce 1956 v Maďarsku, v roce 1968 v ČSSR a v roce 1980 v Polsku, kde byly v čele komunistické strany ubezpečující o své věrnosti marxismu-leninismu? Tak staví otázku A. P. Butenko a v té souvislosti se zabývá problémem „deformací socialismu“: charakterizuje je jako jevy cizí podstatě socialismu, které mohou vzniknout v průběhu výstavby nové společnosti jako praktický výsledek odklonu od základů vědeckého socialismu, spočívající v záměně skutečných socialistických základů a mechanismů fungování a rozvoje určitých stránek společenského života jinými základy a mechanismy (např. společenské vlastnictví výrobních prostředků skupinovým nebo byrokratickým vlastnictvím, mechanismu demokratického centralismu mechanismem byrokratického centralismu nebo anarchistického decentralismu apod.) (s. 89). Deformace socialismu nejsou pouze produktem chyb, ve skutečnosti rozvoj a urychlení takových deformací bývá spjata s kořistnickými zájmy určitých sociálních sil, uvádí A. P. Butenko: „Reálný socialismus existuje tam a tehdy, kde – i když nejsou formálně realizovány ideje vědeckého socialismu – je vytvořen takový společenský řád, který skutečně ztělesňuje ideály dělnické třídy, slouží zájmům všech pracujících. V tom případě, kdy sociálně ekonomické a politické formy (vlastnictví, moc, vědecká ideologie), spojující teorii vědeckého socialismu s reálným socialismem, se zachovávají pouze deklarativně, ale ztrácejí svůj skutečný socialistický obsah, existující řád již neslouží zájmům dělnické třídy, pracujícím“ (s. 92).

Pátá kapitola, jak již vyplývá z jejího názvu – *Rozpory rozvoje světové socialistické soustavy* – se zabývá jednou z ústředních otázek teorie světové socialistické soustavy, tj. otázkou zdrojů vývoje soustav. Butenko nejprve posuzuje současný stav zkoumání rozporů světové socialistické soustavy a dochází k názoru, že „rozhodující část sovětských autorů, kteří psali a píší o vývoji světové soustavy socialismu, ustavičně ignoruje jádro dialektiky – učení o rozpornosti všech jevů, vyhýbá se analýze rozporů této soustavy vlastních. ...I když se přece nějaké práce vyskytnou, neodpovídají na potřeby praxe“ (s. 108–109).

Po této kritice se autor pokouší o konstruktivní řešení. Uvádí, že by bylo možné rozlišovat rozpory subjektivní a objektivní, z jiného hlediska lze rozpory světové socialistické soustavy dělit na ekonomické, politické, ideologické atd. Zdůrazňuje nutnost určit, které rozpory jsou a které nejsou zdrojem vývoje světové socialistické soustavy. Z tohoto hlediska dělí pak rozpory na imanentní a neimanentní. Prvními rozumí rozpory zrozené historickým vývojem socialismu samého, druhými rozpory, které jsou výsledkem působení socialismu cizích společenských sil.

V této části A. P. Butenko rovněž zaujímá stanovisko k otázce základního rozporu světové socialistické soustavy. Upozorňuje, že se často směšuje základní a hlavní rozpor, že vyřešení hlavního rozporu je pouze jedna etapa v řešení základního rozporu.

Základní rozpor světové socialistické soustavy, tedy to co vyjadřuje hlubinnou podstatu daného jevu, je podle jeho názoru rozpor mezi rostoucí internacionalizací procesu výroby a veškerého společenského života a zachovávající se národně státní organizací hospodářství, veškerého společenského života, jejímž základem je státní socialistické vlastnictví výrobních prostředků (s. 115). Uznání daného rozporu ovšem ještě nepovažuje za jeho řešení, tj. odstranění národně státní rozdrobenosti v blízké perspektivě.

V šesté kapitole, *Zákonitosti rozvoje světové socialistické soustavy*, se autor zabývá

některými zvláštnostmi ustavení komunistické formace a jejími zákonitostmi, rozlišuje mezi zákony rozvoje socialismu jako společenského řádu a jako světové soustavy, analyzuje specifičnost podstaty zákonitostí a věnuje pozornost konkrétním zákonitostem rozvoje světové socialistické soustavy.

Tato soustava je historicky přechodný sociálně ekonomický jev, vlastní určitým fázím vytváření komunistické formace. Odstranění státních překrad za komunismu bude znamenat přechod k vyšším formám lidského soužití, vedoucím ke konečnému cíli — ke sblížení a splynutí národů.

A. P. Butenko správně polemizuje s názory, které ztotožňují zákony socialismu jako společenského řádu a socialismu jako světové soustavy, podle nichž rozšíření socialismu za rámec SSSR znamenalo rozšíření zákonů fungujících v SSSR na celou soustavu. Neudržitelnost názorů odmítajících existenci vlastních zákonitostí rozvoje soustavy je dána především tím,

1. že se nevěnuje pozornost problémům její struktury, vztahu části a celku prvků a systémů,
2. že se ignoruje závislost zákonů na konkrétních podmínkách,
3. že se opomíjí reálná specifičnost styků existujících v rámci národních ekonomik a i v rámci mezinárodním.

Velkou pozornost věnuje autor problematice relativního nerovnoměrného vývoje socialistických zemí a s tím spjatého postupného sblížování úrovně ekonomického a politického rozvoje těchto zemí. Dokazuje, že se nejedná o schematický proces absolutní nivelizace a ukazuje, že rozdíly, například národního důchodu na jednoho obyvatele, se mezi jednotlivými zeměmi může zvětšovat (s. 166). (Bohužel, použité údaje jsou dvacet let staré, avšak tato tendence působila i později.)

V kapitole sedmé, *Principy vzájemných vztahů socialistických zemí*, autor zkoumá podstatu a sociální charakter principů mezinárodních vztahů nového typu, a socialistický internacionalismus jako základ bratrských vztahů mezi socialistickými zeměmi. Důkladně si všímá všech názorových odstinů na vztah obecně demokratických a socialistických principů ve vztazích mezi socialistickými zeměmi. Jevy, jako národní nezávislost, suverenity atd., jsou obecně demokratické principy, jejichž zachovávání je velmi důležité pro normální vzájemné vztahy zemí, tedy i socialistických, avšak zdaleka nevyčerpávají celý obsah mezinárodních vztahů nového typu. Prvořadý význam mají socialistické principy, především princip socialistického internacionalismu. Při takovém přístupu 1. je jasné rozlišení mezi socialistickým internacionalismem a obecně demokratickými principy, 2. je zřejmá určitá subordinace všech principů mezinárodních vztahů nového typu, 3. se ukazuje, že zachovávání principů respektování národní suverenity, nezávislosti, a územní celistvosti ještě nesvědčí o skutečně internacionalistické politice či oně země, 4. při vzniku podstatných rozporů mezi internacionalistickými zájmy socialismu a demokratickými zájmy je nutno dát přednost socialistickému internacionalismu (s. 195).

Osmá kapitola, *Zvláštnosti a etapy rozvoje světové socialistické soustavy*, je věnována periodizaci vývoje světové socialistické soustavy. Autor polemizuje s názory, které pokládají vznik SSSR jako mnohonárodního státu (a dále vznik MoLR) za vznik socialistické soustavy. Domnívá se, že samostatná existence sovětských republik byla pouze etapou na cestě jejich sjednocení, že jeden, byť veliký stát netvoří soustavu (s. 227—228). S tím je nutno samozřejmě souhlasit, lze se však domnívat, že podstatně změněné podmínky po druhé světové válce vedly k vytvoření světové socialistické soustavy, jiné formy svazků mezi socialistickými národy než svazky mezi národy SSSR. Obě formy jsou historicky oprávněné a vyjadřují stejnou podstatu.

Devátá kapitola, jejíž název je *Socialistická integrace, její podstata a perspektivy*, se zabývá třemi problémovými okruhy:

1. podstatou socialistické integrace a jejími historickými etapami,
2. mechanismem integrace a spojováním různých zájmů,
3. socialistickou integrací a národní a státní suverenitou.

Jestliže hovoříme o nejdůležitějších aspektech integrace, musíme mít na paměti, že integrace je komplexní jev a že je spjata jak se sférou ekonomiky, tak i se sférou politiky. Mezinárodní integraci A. P. Butenko definuje jasně a výstižně: „Mezinárodní integrace je uvědomělý organizovaný proces, podmíněný vysokým stupněm internacionalizace výroby, stále těsnější a organické vzájemné spojení zemí jednoho typu, jejich samostatných ekonomických a politických struktur, je to proces způsobující přestavbu těchto struktur, formování jednotného sociálně ekonomického organismu“ (s. 254).

Rozvíjení a prohlubování socialistické ekonomické integrace je ztěžováno faktem,

že v různých zemích jsou na pořadu dne různé ekonomické problémy, a rovněž stejné problémy nejsou v jednotlivých zemích stejně naléhavé. Hledání cest a forem prohlubování socialistické ekonomické integrace je v současné době věnováno mnoho pozornosti. Některé formy ukázalo zasedání RVHP v Havaně v roce 1984, které rozpracovalo závěry z porady nejvyšších představitelů socialistických zemí z června téhož roku.

Další rozvoj socialistické ekonomické integrace spočívá rovněž ve správném vztahu a spojování národních a internacionálních zájmů, neboť přezírání a nedoceňování jak jedné, tak druhé má nedozírné následky a může tento proces zpomalit a zabrzdit, mnohokrát potvrzuje autor.

V poslední části této kapitoly se Butenko věnuje důležitému problému socialistické integrace, a to problému národní a státní suverenity. V polemice s buržoazními ideologi, kteří tvrdí, že socialistická integrace znamená omezování a likvidaci státní suverenity, argumentuje: Rozsah práv každého národa, státu se nezměnil, avšak změnila se forma uskutečňování těchto práv. V té míře, jak jednotlivá země „ztratila“ kontrolu nad určitou částí svých prostředků, „získala“ současně kontrolu nad prostředky jiných zemí, bez ohledu na princip jednohlasnosti či většiny (s. 281). Mimochodem, vytvoření komunistického společenství předpokládá „odumření“ státní suverenity, tak jak budou „odumírat“ státy a později i národy.

Knihu uzavírá desátá kapitola, *Problémy upevnění jednoty socialistických zemí*, v níž autor objasňuje kategorii „jednota socialistických zemí“, která má objektivní i subjektivní stránku. Objektivní vzájemná spjatost socialistických zemí se projevuje v tom, že úspěchy či nezdary jedné země působí na rozvoj všech ostatních (s. 289). Subjektivní stránkou rozumí autor jednotu marxisticko-leninského světového názoru, věrnost principům socialistického internacionalismu, a proto této stránce, závisější na vůli a poznání lidí, stran a vlád věnuje mimořádnou pozornost.

Práce *Socialismus jako světová soustava* je výjimečným svým komplexním přístupem, problémovým řešením jednotlivých otázek. Prof. Butenko svá stanoviska formuluje přesně a jednoznačně, snaží se vyhnout nicneříkajícím či mnohoznačným formulacím. Je to zdařilý pokus systematizovat a upřesnit kategoriální aparát vědeckého komunismu v této oblasti.

Autor přistupuje ke každému problému neotřelým způsobem. I témata, mnohokrát analyzovaná v dosavadní literatuře, řeší s jemu vlastní nápaditostí. Zaujímá ke každé otázce vlastní názor, a proto má práce mnohdy diskusní, polemický charakter.

Kniha jako celek je velmi zajímavá a přínosná a vzhledem k ojedinelosti zpracování dané problematiky by bylo vhodné přeložit ji do češtiny.

Josef Kovalovský

J. Schenk: Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani

Bratislava, Pravda 1983, 262 s.

Pod tlakem požadavků praxe a potřeb aplikací dochází k extenzívnímu i intenzívnímu rozvoji modelů pro analýzu a zpracování dat, rozhodovacích a prognostických modelů a z nich odvozených metodik. Schenkova kniha patří k těm nemnoha tvůrčím počínům (a to nejen u nás), které pojednávají o obecně metodologických a gnozeologických aspektech a hlouběji se zamýšlejí nad samou podstatou modelovací činnosti.

První třetina knihy se zabývá modelováním obecně, další části jsou věnovány otázkám speciálním, ale pro sociology velmi důležitým – modelování kauzálních vztahů. Název knihy tedy odpovídá obsahu jen částečně, nepostihuje celou tematiku.

První část *Principy a metodologické problémy modelování v sociologii* obsahuje tři kapitoly: 1. *Teoretická východiska*, 2. *Model jako poznávací obraz sociální skutečnosti*, 3. *Místo a funkce modelu ve vztahu sociologické teorie a sociální empirie*. Názvy kapitol dobře charakterizují obsah. Pojednání o obecných aspektech modelování a o roli modelu ve vztahu teorie a empirie a v procesu budování systému sociologických poznatků má konstruktivní charakter. Autor začleňuje pojmy do širších souvislostí marxistické sociologie a snaží se dobrat podstaty procesu modelování. Český čtenář narazí na některé nezvyklé termíny (variant, poznávací snímek ap.) – k nedorozumění však nedochází, neboť pojmy jsou vymezovány dobře a popisovány tak, že význam se při studiu vyjasní.

V druhé kapitole nalezne čtenář pozoruhodnou dimenzionální analýzu poznávacích obrazů (v autorově terminologii „poznávací snímka“), která nejen prohlubuje po-

hled na proces odrazu sociální reality a systematicky řadí různé poznávací situace, ale má i značný význam praktický a gnozeologický sama o sobě. Autor rozlišuje poznávací obrazy pomocí čtyř charakteristických dimenzí: 1. předmět poznání (materiální/ideální), 2. funkce v poznávacím procesu (výsledek/mezičlánek), 3. charakter zobrazení (jednodimenzionální/mnohodimenzionální), 4. způsob zobrazení (úplnost/zjednodušení). Tyto čtyři dichotomie skládají šestnáct kombinací: meritorní model, reprodukci, schéma, plán, poznatek, teorii, fakt, pojem, metodologický model, referenční rámec, symbol, paradigma, metavětu, metateorii, logickou konstantu a postulát. Klasifikace grafem na s. 33, její popis a rozbor stojí už sama o sobě za studium knihy. Je zajímavá a umožňuje vhodnou orientaci v jinak nepřehledném soupisu nejrůznějších termínů (tomu vděčíme za vhodnou volbu konstitučních dimenzí klasifikace). K jednotlivým pojmenováním dochází autor rozбором významu dimenzionálních kombinací. S některými z nich budeme při čtení možná polemizovat, neboť se zdá být na první pohled v rozporu s běžnými zvyklostmi. Cím více však se čtenář nad věcí zamýšlí, tím více se kloní na autorovu stranu. O čtení této knihy (ale nejen této knihy) platí obecněji: je vhodné vyvarovat se rychlých a unáhlených reakcí — po hlubším studiu a promyšlení se vyjeví hloubka záměru, smysl zvoleného pojmenování, význam věcí, pochopení argumentu. Rychlé reakce (ať už záporné a odmítající, či okamžitě přijímající) vedou k povrchnímu pohledu.

Druhá část *Kauzální modely* se zabývá modelováním příčinných vztahů mezi jevy a lze ji považovat za vlastní jádro publikace. Kapitoly nesou názvy: 1. *Problém a princip kauzality*, 2. *Přístupy k odhalování kauzálních vztahů v sociologickém bádání*, 3. *Rekurzivní systémy*, 4. *Problémy, možnosti a zvláštní postupy kauzální analýzy*. Kauzalita je chápána jako zvláštní forma všeobecné souvislosti jevů, která má objektivní charakter. Rozbor pojmu je veden jasně a srozumitelně, což má význam nejen pro obecně metodologický a gnozeologický pohled, ale také pro správné pochopení dále uváděných metod kauzálního modelování, a tedy i pro jejich správnou aplikaci. Rozbor je také východiskem pro kritiku nemarxistických přístupů, s níž se v textu průběžně setkáváme.

J. Schenk staví proti sobě dva přístupy k odhalování kauzálních vztahů: přístup *ex post factum* a přístup formulace a verifikace kauzální hypotézy. V této souvislosti uvádí pojem nepravé korelace a jejích typů (a ilustruje jej slavným příkladem G. B. Shawa o vlivu nošení cylindru a deštěníku na prodloužení délky života, rozšíření hrudníku a imunitu proti chorobám), čtyři charakteristické vztahy mezi třemi proměnnými (podmínka, souvislost, vysvětlení, interpretace) a pravidla odhalování kauzálních vztahů. V této části by bylo vhodné pojednat též o rozdílu mezi sociologickou a statistickou hypotézou a o jejich návaznostech i jejich odlišné roli v procesu odhalování empirických pravidelností.

Kapitola o *rekurzivních systémech* charakterizuje předpoklady týkající se: typu kauzálního vztahu (jednosměrnost), znaků kauzální hypotézy (přímé a zprostředkované vztahy, úplnost), charakteru složek modelu (implicitní a explicitní, základní a odvozené), charakteru vztahů v systému proměnných veličin (linearita, aditivita), stavu dynamické rovnováhy systému (vzhledem ke sběru dat v jednom časovém bodě) a zobrazení systému matematickým aparátem (strukturní rovnice). Kauzální schéma je uvedeno jako orientovaný graf (s případným označením nelinearity a nevysvětlovaných vztahů). Podrobně popsány jsou i postupy modelování: Simon—Blalockova metoda (parciální korelační koeficienty a regresní rovnice), analýza kauzálních drah (trajektorií, dráhových koeficientů, kauzálních sítí; použitému názvu „pathanalýza“ bychom se měli v naší terminologii vyhnout) a analýza závislostí. Přitom jsou diskutovány problémy standardizace, identifikace, vztahů mezi parciální korelací a regresí, interpretace, ověřování modelu.

V poslední kapitole jsou rozebírány blokové rekurzivní a nerekurzivní systémy, jsou tu pojednány modely vícenásobných indikátorů, modely s neměřenými veličinami a modely chyb měření. Je tu diskutován problém typu znaku. Nakonec je provedena kritika Blalockovy koncepce konstrukce sociologických teorií.

Autor vychází z výsledků, které byly uzavřeny zhruba do první poloviny sedmdesátých let, metodologicky je hodnotí a doplňuje. Jako každá dobrá ucelená vědecká práce, tak i tato kniha nejen shrnuje a dotváří, ale také otevírá celou řadu otázek, na něž nebyly známy odpovědi.

Tato, poněkud opožděná recenze má tu výhodu, že může hodnotit práci a její význam s odstupem a na základě dalšího vývoje problematiky. Dnes už je celá řada otázek odpovězena, zdaleka ne však všechny. Především to je a bude otázka vztahu exploračních a konfirmačních postupů a celá široká tematika s tím související: vazby mezi přístupem *ex post factum* a přístupem formulace a verifikace hypotéz, jejich návaznosti, překonávání limitů. Problém je otevřen již dlouhou dobu, jeho

aktuálnost však je stále zřejmější. Praxe společenských věd ukazuje, že explorace dat druhotného využití nebo dat vznikajících bez pevně předběžné teoretické koncepce či pro jiné účely a především dat, jejichž sběr má za cíl univerzální použití (statistické ročenky), je stále častější, že se bez něj nelze obejít, že vychází z potřeb rozhodovací praxe. V posledních letech se také značně rozvíjí metodika i programové zabezpečení exploračních postupů (pro kauzální modelování je to známý program LISREL). To vše bude vyžadovat i další metodologické rozpracování a zhodnocení. Zároveň není stále jasně řešen problém formulace a verifikace hypotézy z jednoho souboru dat, nejsou stanovena kritéria průkaznosti umožňující přechod od hypotézy k závěru o platnosti výsledku. (Tak Goldbergův příklad na s. 145 začíná jako hypotéza, která však je postupně modifikována podle dat — je výsledkem nová hypotéza nebo prověřený závěr?) S tím také souvisí rozlišování alternativních hypotéz, při němž nelze vždy rozhodnout o platnosti jedné z nich, ale při nichž se hledá stupeň preference (pravděpodobnost platnosti, stupeň věrohodnosti) pro jednotlivé hypotézy (modely) tak, jak jej poskytuje datový materiál.

Jsou tu i další otázky, které vyvstávají před metodologií modelování (a to především kauzálního): Jak formulovat jednoznačná, metodologicky a teoreticky podložená kritéria shody modelu a dat? V čem a kdy je standardizace nutná, výhodná, škodlivá? Jak se v praxi projeví různá zjednodušení, která při modelování sociální reality vždy musí nastat?

Podstatné rozšíření metodologie kauzálního modelování přináší výzkum v oblasti jiných typů znaků, než jsou intervalové a podílové: teorie logaritmicko-lineárních modelů, možnosti testování hypotéz ve vícerozměrných kontingenčních tabulkách pomocí Pearsonova testu dobré shody nebo informačních statistik, rozpracování metodiky ordinálních dat, parciální asociační koeficienty pro nominální, ordinální, kardinální a D-zobecněné proměnné a možnosti testovat hypotézy pro D-zobecněné proměnné (D-model), teorie korespondenční analýzy atd. Statistická teorie se rozvíjí ve stále obecnějších souvislostech. To ovšem otevírá nové náročné metodologické otázky, potřebu formulovat pravidla práce s novou metodikou, odhalit gnozeologické limity.

Odstup od vydání knihy ukazuje, že tu máme práci, která uceleně uzavírá určitý stupeň problematiky, která zároveň slouží jako odrazový můstek ke sledování dalšího vývoje, ke studiu nově vznikajících koncepcí a metodologií i nových metod a postupů.

Jedním z mnoha kladných rysů této práce je, že nutí čtenáře nad problémem se zamyslet. Nejde o text jednoduchý či o populární výklad, ale o vědeckou studii, jejímž cílem je tvůrčí pojednání, tudíž klade na čtenáře také požadavky: studium a soustředění. Přitom však je psána velmi čtivě, jasně a přehledně, problémy jsou řazeny systematicky a postupně tak, že odhalují logiku témat, řešení, návaznosti, vztahů a příbuznosti. Pedagogická úroveň textu a autorův cit umožňují využít knihu též jako instruktivní úvod do kauzálního modelování.

Kniha velmi dobře shrnuje relevantní literaturu, komentuje ji, metodologicky diskutuje či kritizuje a rozpracovává. Při studiu jsem však pocítoval závažný vydavatelský nedostatek — absenci věcného rejstříku, která ztěžuje referenční orientaci v jinak velmi přehledném a výtečně řazeném textu.

Domnívám se, že s recenzovanou studií by se — pro její metodologickou závažnost a praktickou informaci — měli seznámit všichni sociologové, především ti, kteří pracují s empirickým materiálem. (I když zde ovšem zdaleka nenajdou vyčerpávající a úplný rozklad o všech metodologických problémech práce s daty).

Čas se nezastavil a vývoj kauzálního modelování pokračuje. Proto na závěr chci vyjádřit naději, že nová verze knížky nebo její pokračování, shrnující výsledky oboru v jeho další rozvojové etapě, na sebe nedá dlouho čekat.

Jan Řehák

P. Vojna a kol.: Kriminalita — skutečnost a právní vědomí

Praha, VÚK při GP ČSSR 1984, 386 s.

Kriminalita a právní vědomí patří mezi jevy, které jsou předmětem pozornosti ve všech vyspělých společnostech lidské civilizace. Z řady důvodů se do popředí společenského zájmu dostává teoretická a výzkumná činnost směřující zejména ke správnému zmapování současné situace v této oblasti. Integrující výklad těchto otázek, vycházející z výzkumu veřejného mínění československé populace, je obsahem publikace P. Vojny a kolektivu: *Kriminalita — skutečnost a právní vědomí*.

Tematicky se kniha dělí na dvě části, které se skládají z 10 kapitol. První část shrnuje teoreticko-analytické poznatky k dané problematice a je členěna do šesti kapitol. V úvodu autoři s využitím velkého množství dostupného materiálu vymezují *pojmové znaky právního vědomí*, které je i přes jednotliví marxisticko-leninské hledisko, jako předmět různých společenských věd, chápáno odlišně. *Druhá kapitola* se zabývá bližším rozbořením *místa právního vědomí v systému společenských jevů*. Jednotlivé oddíly této kapitoly analyzují právní vědomí jako součást společenského vědomí a společenské kultury, normotvornou a normativní funkci právního vědomí, dále zpětné působení právních vztahů, chování a institucí na právní vědomí a vztah této formy vědomí k jiným formám společenského vědomí. *Třetí kapitola* je věnována *struktuře právního vědomí*. Autoři zdůrazňují, že je třeba rozeznávat strukturu:

1. s přihlédnutím k nositeli (subjektu) – kolektivní a individuální právní vědomí;
2. se zřetelem k předmětu odrazu (odvětvím práva a právních vztahů) „trestné právní“, „občansko-právní“ aj. vědomí;
3. za použití kritéria kvality a hloubky odrazu: teoretickou a sociálně psychickou vrstvu právního vědomí („ideální, reálné a běžné“ právní vědomí);
4. s přihlédnutím ke kvalitě odrazu v psychologickém smyslu: kognitivní, hodnotící a regulativní složku právního vědomí.

Ze sociologického hlediska zajímavým *vztahem mezi právním vědomím a veřejným míněním* se zabývá kapitola *čtvrtá*. Ukazuje různé roviny pojmu veřejného mínění:

1. součást společenského vědomí – potenciální veřejné mínění;
2. součást společenského chování, jestliže se již projevilo v reálné situaci;
3. specificky a zúženě: sankce následující za porušením zejména morálních pravidel.

Autoři definují charakteristické znaky veřejného mínění: například hromadnost – kolektivnost, pluralita a vnitřní rozpornost; odpovídající zejména třídní struktura společnosti, obsahová omezenost daná zájmem veřejnosti a stručně ukazují i jeho regulační funkce. Lze souhlasit s názorem, že ve veřejném mínění se výrazně projevuje zejména sociálně psychická vrstva společenského vědomí. Značný vliv mají však i teoretické elementy, hlavně ve své ideologické podobě (s. 87–99).

Těžiště teoretické části práce je kapitola *pátá*. Zde se autoři věnují *vlivu právního vědomí na kriminalitu*. Charakterizují kriminalitu jako společenský jev (s připomenutím základních statistických údajů o stavu, struktuře a trendech kriminality v ČSSR). Posuzují úlohu a místo právního vědomí při vzniku kriminality obecně i každého jednotlivého trestného činu zvláště. Zajímavé je konstatování, že..., „příčinou kriminality musí být zároveň »potřeba« – neboť i trestná jednání jsou ve svém jádru realizací lidských potřeb, ať již duševních či materiálních. Kromě toho musí existovat i konkrétní reálná situace umožňující právem zakázanou »potřebu« realizovat, nebo realizovat zakázaný způsob jejího dosažení“ (s. 104).

Šestou kapitolou je uzavřen *výklad teoretických otázek právního vědomí*. Jsou zde specifikovány význam, zdroje a metody poznání právního vědomí a pro sociologa zvláště podnětné přednosti a nedostatky empirických zkoumání právního vědomí formou výzkumu veřejného mínění. Vyústěním této problematiky jsou poznatky vztahující se k využití právního vědomí ve společenské praxi s důrazem na otázky právní výchovy a propagandy. Ukazuje se tu vzájemná jednota teoretického i empirického přístupu ke zkoumání právního vědomí. I v tomto případě platí, „jak se nám podaří teoreticko-metodologicky uchopit problém, takové bude poznání. Metodologické postupy rozhodují nejen o přesnosti, ale také o pravdivosti poznání.“ (1)

Část *druhá* je věnována poznatkům o stavu právního vědomí občanů ČSSR, jak byly zjištěny na základě empirického výzkumu prováděného Výzkumným ústavem kriminologickým při GP ČSSR ve spolupráci s Ústavem pro výzkum veřejného mínění při FSÚ. Šetření bylo realizováno na reprezentativním souboru československé populace, stanoveného pomocí kvótního výběru ze základního souboru všech obyvatel Československa ve věku od 15 let. Jednotlivé poznatky shromážděné technikou standardizovaného rozhovoru doplněného anketou, byly sumarizovány a zpracovány na počítači. Sledované okruhy otázek byly tematicky zpracovány do čtyř kapitol.

V kapitole *sedmé* se seznamujeme s *názory občanů na rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví a s potenciálními postoji občanů proti rozkrádání* apod. *Osmá kapitola* přináší aktuální údaje o *úplatkářství*, možnostech jeho právního postihu a analýzu mínění občanů o tomto soudobém problému. Výsledky výzkumu naznačují,

(1) K. Rychtařík: *Jaká je metodologie, takové je i sociologické poznání*. Sociologický časopis 1984, č. 3, s. 227.

že „v mnoha společenských vztazích jsou občané častěji vystavováni situacím, které mohou „vyřešit“ poskytnutím úplatku a že existují některé společenské vztahy, v nichž úplatkářství se stalo takřka běžným jevem“ (s. 279). K optimálnímu řešení této složité a z celospolečenského hlediska závažné situace by měl přispět i realizovaný výzkum.

Devátá kapitola shrnuje výsledky zkoumání právního vědomí ve vztahu ke kriminalitě mládeže. Poznatky potvrzují dobrou informovanost občanů především systémem mass medií. *Poslední kapitola empirických zjištění je věnována diferenciaci a dynamice právního vědomí, vztahu k jednotlivým kategoriím kriminality,* zvláště pak hospodářské a obecné. Tímto profesionálně kvalifikovaně provedeným šetřením byly získány poznatky, které autorům umožnily posunout problematiku právního vědomí do konkrétnější podoby, než jsme ji znali doposud.

Recenzovaná kniha podává mnohostrannou informaci o současném stavu uvedené problematiky. Autoři prokazují dobrou znalost zahraniční i domácí literatury, a to nejen z oblasti práva a kriminologie, ale i z příbuzných oborů. Zvláště v první části monografie, kde citují různé názory, polemizují s mnoha předními odborníky a v řadě otázek volí nové přístupy. Čtenář jistě ocení zajímavé korelační analýzy ukazující významné skutečnosti v oblasti kriminality, právního vědomí a veřejného mínění.

Ivana Trávníčková

W. Friedrich — W. Gaier — F. Voss: Kritika buržuažních teorií mládeži (Kritika buržoazních teorií mládeže)

Moskva, Progress 1982, 335 s.

Vztah společnosti k mladé generaci je možné označit za jeden z významných indikátorů progresivity nebo reakčnosti daného společensko-ekonomického systému. Otázka postavení mladé generace, jež je v podmínkách socialismu považována za významný společenský subjekt, aktivně se podílející na rozvoji společnosti, nabývá v kapitalistických podmínkách zcela jiné dimenze; jednoznačně je akcentováno pojetí mládeže jako pouhého objektu společenského působení. Buržoazní stát se všemi prostředky snaží kontrolovat mladou generaci a manipulovat s ní v zájmu jediného cíle — odvést ji od třídního boje a úsilí o revoluční změnu společenského řádu. Ne náhodou se mládež ocitá v centru ideologického boje a intenzivního působení všech státních institutů (politických stran, církve, prostředků masové propagandy ap.).

Na příkladu teoretického řešení a objasňování vztahu společnosti a mladé generace se potvrzuje, že buržoazní společenské vědy přes svoji proklamovanou nezávislost na vládnoucí ideologii v převážné většině svými poznatky slouží k upevňování a obhajování kapitalistických společenských vztahů, mj. i vztahu kapitalistické společnosti k mladé generaci.

Vysoce aktuálním úkolem — marxisticko-leninskou kritikou buržoazních sociologických a sociálně psychologických koncepcí mládeže — se již řadu let zabývají pracovníci Ústředního ústavu pro výzkum mládeže v Lipsku. Výsledky své mnohaleté práce shrnuli v monografii *Kritika buržoazních teorií mládeže*, která vyšla v roce 1982 v moskevském nakladatelství Progress. Pracovníci tohoto ústavu jsou si vědomi, že nedílnou součástí rozpracování marxisticko-leninské koncepce mládeže je vedle tvůrčí analýzy a dalšího rozpracování dosavadních vědeckých poznatků o mládeži i kritická analýza buržoazní koncepce mládeže. Proto v recenzované monografii podávají nejen podrobný přehled nejtýpičtějších a nejrozšířenějších teorií buržoazní psychologie a sociologie mládeže přibližně od dvacátých do poloviny sedmdesátých let tohoto století, ale i jejich marxisticko-leninskou kritiku.

Zaměřují se především na ideologické a teoreticko-metodologické aspekty buržoazních koncepcí mládeže, odhalují jejich spjatost s ideologií a politikou kapitalistických zemí v konkrétních historických podmínkách. Pozornost soustřeďují především na koncepci německých autorů, v řadě případů uvádějí nejznámější koncepce autorů amerických, jejichž vliv na západoevropské společenské vědy stále sílí.

Monografie je opatřena rozsáhlou *Předmluvou* B. K. Lisina, v níž hodnotí vědecko-výzkumnou činnost Ústředního ústavu pro výzkum mládeže v Lipsku a výsledky dosažené ve spolupráci se sovětskými vědci a vědci ostatních socialistických zemí.

Obecným otázkám vztahu dvou antagonistických společensko-ekonomických formací k mladé generaci je věnován Úvod monografie, jehož autorem je prof. W. Friedrich, ředitel Ústředního ústavu pro výzkum mládeže. Ukazuje na skutečnost,

že monopolistická podstata kapitalistické společnosti, její antikomunistická a reakční politika se projevuje především ve vztahu k pracující mládeži, již se v současné době neustále snižuje možnost získat odborné vzdělání a práci. V důsledku zotřívající se krize kapitalismu se postavení mladé generace stává stále složitější. Buržoazní společenské vědy svými nesprávnými závěry o podstatě mládeže umožňují „vědecky“ zdůvodňovat vztah kapitalistických zemí k mládeži jako k objektu, jímž je nutné manipulovat, nepřipustit ho k řešení společenských problémů a zabránit jeho reálnému působení na společenské dění. Je-li podstata mládeže zužována na její fyziologické a psychické zvláštnosti, její chování a postoje jsou interpretovány jako přechodný a převážně negativní jev, zdá se přímo povinností společnosti tuto „autonomní a revoluční společenskou třídu“ adaptovat na buržoazní politický systém.

Jako kontrapunkt buržoazního pojetí podstaty mládeže staví W. Friedrich vztah socialistické společnosti k mládeži. Za socialismu zaujímá mládež principiálně odlišnou pozici, danou snahou komunistických stran o aktivní zapojení mladé generace do budování nové společnosti. Autor podtrhuje skutečnost, že vztah komunistických stran k mládeži má svůj základ již v dílech klasiků marxismu-leninismu, kteří mladé generaci, její společensko-historické roli a výchově věnovali velkou pozornost. Na základě historického materialismu bylo také možné zformulovat teoretická a metodologická východiska zkoumání problémů mládeže. Ze základních principů vědeckého výzkumu mládeže autor uvádí:

1. Historický přístup k problémům mládeže
2. Analýzu skutečného způsobu života mládeže
3. Analýzu stálého rozvoje mládeže
4. Diferencovaný přístup k mládeži (s. 28–30).

První kapitola, *Vznik a vývoj buržoazní psychologie a sociologie mládeže (20.–60. léta)*, pojednává v první části o vzniku a rozvoji psychologie mládeže, v části druhé o vzniku sociologie mládeže v Německu. W. Friedrich dokumentuje, jak ke vzniku a rozvoji psychologie mládeže došlo na základě společenské objednávky, kdy vládnoucí kruhy ve snaze ovládnout radikalizovanou dělnickou a maloburžoazní mládež (pod vlivem VŘSR, potlačené lednové revoluce v Německu a represivní politiky Výmarské republiky) usilovaly o objasnění příčin opozice mladé generace a způsobech její sociální adaptace. K nejvýznamnějším psychologům, kteří se snažili najít odpověď na dané problémy, patřili Ch. Bühlerová, E. Spranger, O. Tumlrirz, W. Hoffmann a T. Ziehen, jejichž politická orientace variovala od liberalismu (Ch. Bühlerová), přes antikomunismus a profašistickou orientaci až k otevřenému hlásání fašismu (O. Tumlrirz). V monografii jsou podrobně rozebrány a marxistické kritice podrobeny jednotlivé psychologické teorie akcentující vliv fyziologického (především pohlavního) dozrávání jako základu psychického rozvoje v období dospívání. Třídní a ideologická podmíněnost německé buržoazní psychologie mládeže se výrazně projevila v období fašismu, kdy velká část psychologů obhajovala antikomunistickou a nacionalistickou politiku a praxi fašismu.

Z analyzovaných poválečných psychologických koncepcí mládeže vyplývá, že teprve na konci padesátých let se v NSR začínají objevovat teoretické práce, v nichž jsou endogenní (biologické) koncepte rozvoje, zvl. teorie fázi, podrobeny kritice. Pozornost buržoazních psychologů se postupně přesunula na sociální aspekty rozvoje osobnosti. V monografii se poukazuje na fakt, že na začátku šedesátých let došlo k úpadku starých psychologických koncepcí mládeže, a protože se nepodařilo vypracovat ucelenou teorii, která by objasňovala nové formy chování mládeže, ztratila tato disciplína v NSR svoji informační a predikční funkci a orientuje se na procesy fyzického rozvoje, rozvoje řeči a intelektu.

Součástí první kapitoly je i nástin psychologických koncepcí mládeže v USA (zvl. St. Halla, K. Levina a D. P. Ausebela) a vlivu psychoanalýzy na psychologii mládeže.

Z přehledu o vzniku sociologie mládeže vyplývá, že ve srovnání s psychologií mládeže se začala rozvíjet až po druhé světové válce. Z předválečných prací uvádí W. Friedrich jako nejznámější práci K. Mannheima (*Problém pokolení*, 1928), s prvním hodnocením poválečné mladé generace přišel G. Baumert (*Mládež poválečné doby*, 1952) a první velkou práci teoretického charakteru uvedl E. Lichtenstein v *Nástinu sociologického výzkumu mládeže* (1956).

Z marxisticko-leninských pozic poté autor kapitoly analyzuje koncepte známých buržoazních sociologů: H. Schelskyho, F. H. Tenbrucka, L. Rosenmayera, F. Niedhardt a H. Kreutze a dvou významných amerických sociologů: D. Q. Campbella a S. N. Eisenstadta. V kapitole jsou prezentovány názory mladých buržoazních sociologů, kteří na konci šedesátých let podrobili závěry těchto „akademických teoretiků“ s jejich konceptem typu „osvojování rolí“, „subkultury mládeže“, s označováním

mládeže jako „skeptické“ či „bezprizorní“ důrazné kritice. Mezi kritickými výhradami samotných buržoazních sociologů se začínají objevovat názory o nutnosti respektovat v sociologických koncepcích mládeže konkrétní podmínky kapitalistické společnosti, brát v úvahu reálné postavení mládeže, její sociální a třídní příslušnost (i když pojem „třída“ definují nepřesně, s. 100).

V závěru kapitoly W. Friedrich poukazuje na vztah přímé závislosti buržoazních teoretických koncepcí mládeže na vládnoucí ideologii kapitalistické společnosti. Vztah k mládeži, jejímu rozvoji a zvláštnostem ve značné míře odráží buržoazní názory na podstatu a místo člověka ve společnosti. Koncepce mládeže v podání buržoazních psychologů (a s některými omezeními) i sociologů abstrahují od třídní příslušnosti mladých lidí. Diferencovaný přístup k mládeži se zpravidla omezuje na respektování věku, pohlaví, vzdělání, příjmů ap. Skupiny volného času se pokládají za určující v procesu formování mládeže, zatímco pracovnímu procesu, vzdělávání a přípravě na povolání se přikládá druhořadá role. Většinou se opomíjí sociální útlak mládeže a její nedostatečná sociálně politická práva v kapitalistické společnosti.

W. Gaier se ve druhé kapitole, *Základní koncepce a směry výzkumů mládeže v sociologii NSR 70. let*, zaměřuje na analýzu současných buržoazních koncepcí mládeže. Na základě rozboru prací W. Jaideho (tvůrce typologické koncepce), H. Kreutze (představitel teorie sociální ekologie), H. M. Grieseho, K. Allerbecka, L. Rosenmayera a dalších z posledního období poukazuje autor kapitoly na skutečnost, že věda o mládeži je v NSR poznamenána vlivem filozofie, a to především pozitivismu a neopozitivismem, sociologie, v níž hlavní úlohu hraje strukturální funkcionalismus, a vlivem dalších společenskovědních koncepcí výrazně pozitivistického zaměření. Na vědu o mládeži silně působí freudismus a behaviorismus, včetně jejich nejnovějších variant (s. 115).

Přes značné úsilí západoněmeckých sociologů, přes polemické diskuse a významná vědecká jednání (konference v Mannheimu 1972 nebo Bielefeldu 1976) se jim nedaří vypracovat ucelenou koncepci sociologie mládeže, neboť při hledání nové orientace a nového teoreticko-metodologického přístupu v zásadě upouštějí od světónázorových a teoreticko-ideologických úvah o problémech mladé generace. Autor kapitoly vidí kardinální nedostatky současných buržoazních koncepcí mládeže právě v tom, že reálné existující společenské vztahy jsou v teoretické rovině přetvářeny do umělých struktur a systémů, které neodpovídají realitě. Třídní struktura a třídní diferenciace společnosti je nahrazována strukturou generací, věkových skupin, statusy, rolemi, třídní boj je zastírán konfliktem generací atd.

Zajímavou pasáží této kapitoly je mj. ta část, která se zabývá otázkou přechodu od tzv. „vzpourey mládeže“ k „novému konzervatismu“. Nositelé nového konzervatismu se hlásí k „teoriím Velké společnosti“, které byly propagovány v šedesátých letech v USA. V NSR se rozšířily jako „teorie zformované společnosti“ nebo různé varianty teorií konvergence. Program nového konzervatismu, který má od samého počátku reakčně šovinistický, proamerický a antikomunistický obsah, je od poloviny sedmdesátých let využíván buržoazní propagandou s cílem disciplinovat „nepokojnou“ mládež v Západní Evropě. Vedle úsilí o formování politického vědomí všech skupin obyvatelstva ve smyslu loajálnosti a konformity s podmínkami buržoazního systému hledají apogeti kapitalismu „viníky“, kteří odpovídají za krizové jevy v kapitalistické společnosti. Tak se zrodila i jedna varianta nového konzervatismu, jejíž představitelé svalují příčiny krize kapitalismu na mládež (její chování a smýšlení) a vytvářejí společenskou psychózu namířenou proti mládeži.

Kapitola sama o sobě přináší velké množství informací, což je částečně důvodem určité nepřehlednosti a nemožnosti věnovat se naznačeným problémům hlouběji. Jako jediná kapitola recenzované monografie předpokládá čtenáře s hlubšími znalostmi řešené problematiky, který má možnost vybrat a uspořádat si předkládané fakty sám.

Třetí kapitola, *Malá skupina v buržoazních výzkumech mládeže*, je věnována jedné z nejrozšířenějších kategorií, kterou používá buržoazní sociologie a psychologie — *peer group*. Autor kapitoly P. Voss prezentuje řadu významů a funkcí, které tomuto fenoménu přikládají jednotliví sociologové a psychologové v NSR a USA. Jestliže marxisticko-leninská věda považuje vznik skupin mladých lidí za výraz konkrétních společenských vztahů, buržoazní vědci spojují existenci homogenních věkových skupin v období dospívání s četnými spekulacemi o „subkultuře mládeže“, o „konfliktu pokolení“, o „specifických instancích socializace mládeže“. Při hodnocení vztahu teorie *peer group* a subkultury mládeže (*peer culture*), v níž klíčovou úlohu sehrály koncepce T. Parsonse, P. R. Bella, J. Colemana a D. P. Ausebela, upozorňuje autor kapitoly na skutečnost, že tito vědci považují subkulturu mládeže za

součást adaptace a integrace mladých lidí do společnosti, zatímco jiní buržoazní vědci považují subkulturu mládeže za „podkulturu“, za negativní variantu obecné kultury společnosti (s. 218). Patří mezi ně především představitelé tzv. Chicagské školy a další, zabývající se převážně narušenou mládeží, a to především W. B. Miller a A. K. Cohen, který také rozpracoval teorii kriminální subkultury. Reakčnost této teorie se projevuje především v tom, že za nositele kriminální subkultury jsou označováni příslušníci nižších vrstev společnosti, z velké části tvořených proletariátem.

V monografii je poukázáno na to, jak významná úloha v rozpracování teorie peer group je přisuzována S. N. Eisenstadtovi, který interpretuje úlohu této skupiny jako nástroje integrace mladého člověka do společnosti v etapě industriální společnosti, kdy rodina ztrácí svůj význam jako prvotní instituce socializace. Rozšíření této teorie značně ovlivnil F. Tenbruck, který dále rozpracoval teorii tzv. dílčí subkultury společnosti, rozvíjející se právě v malých skupinách. Závěr této kapitoly je věnován přehledu buržoazních teorií vytváření formálních a neformálních skupin mládeže a výsledkům empirických výzkumů vzniku, struktury a činnosti skupin volného času.

V závěrečné kapitole, *Teoretické a metodologické problémy vědy o mládeži v NDR*, prof. W. Friedrich předkládá marxisticko-leninské řešení teoretických a metodologických problémů, jejichž nevědecké řešení v buržoazních vědách bylo kritizováno v předcházejících kapitolách. Autor rozebírá pojmy „mladost“ a „mládež“ a konfrontuje jejich pojetí v různých společenských vědách i v pojetí jednotlivých autorů ze socialistických zemí. Z obsahových otázek jsou čtenáři předloženy současné názory na určení věkových hranic mládeže, specifických rysů mladé generace a její vnitřní strukturu. Autor navrhuje klasifikaci specifických znaků mládeže, do níž zahrnuje:

- specifika myšlení, hodnocení a chování různých generací mládeže
- specifika společenského postavení a podmínek života mládeže
- specifika chování, myšlení a hodnocení mládeže ve srovnání s dětmi a dospělými (s. 288).

Při analýze vnitřní struktury mládeže autor zdůrazňuje, že vedle procesů sociální mobility, tendencí k sociální homogenitě existují i nadále v socialistické společnosti určité rozdíly mezi třídami a sociálními skupinami. Vědecké výzkumy proto musejí brát v úvahu souvislosti mezi těmito specifickými podmínkami života a práce mladé generace a procesy rozvoje osobnosti mladého člověka. Diferencovaný přístup k mládeži je nutné používat ve všech sférách práce s mladou generací, zvláště pak při ideologické práci a komunisticke výchově mládeže. Po analýze řady faktorů vymezujících kategorii mládeže W. Friedrich dochází k závěru, že v NDR lze za mládež považovat mladé lidi ve věku od 14 do 25 let.

Součástí závěrečné kapitoly je obšírná informace o společenském postavení a základních podmínkách rozvoje mládeže v NDR, doplněná řadou konkrétních údajů. Jak z provedené kritické analýzy buržoazních koncepcí mládeže, tak z poznatků o postavení mládeže v socialistických zemích vyplývá, že vztah socialistických zemí k mládeži je založen na principiálně nové koncepci mládeže. Jestliže v kapitalistické společnosti je mládež objektem společenské manipulace, mládež v socialistických zemích je považována za významný společenský subjekt — spolutvůrce nové společnosti.

Recenzovaná monografie je z rodu těch, k nimž se čtenář musí, zvláště je-li zainteresován na práci s mladou generací, stále vracet, a to nejen pro její vysokou informační úroveň (monografie obsahuje řadu autentických textů a konkrétních údajů z publikací buržoazních filozofů, sociologů a psychologů), ale i pro řadu teoretických a metodologických podnětů, vyplývajících z kritické analýzy, kterou provedli autoři monografie. Prezentace současných buržoazních koncepcí mládeže a jejich odraz v ideologickém působení na mladou generaci (a nejen v kapitalistických zemích) na jedné straně a nabídka marxisticko-leninského řešení vztahu mládeže a společnosti na straně druhé umožňuje i v praktické činnosti včas a adekvátním způsobem reagovat na řadu jevů, s nimiž se u mladé generace setkáváme. V oblasti teoretické pak ukazuje na nutnost dalšího rozpracování otázek spojených se zabezpečováním kontinuálních přeměn socialistické společnosti a s růstem úlohy subjektivního činitele v budování a zdokonalování socialistické společnosti. Monografie je významným podnětem pro další rozvoj československé sociologie a psychologie mládeže a současně vyplňuje mezeru v uvedené oblasti, neboť problematice kritické analýzy buržoazních koncepcí mládeže nebyla dosud v naší společenskovědní produkci věnována dostačující pozornost.

Alena Oplová

V posledních 10–15 letech přibýlo prací, které se zabývají různými aspekty vztahu žena–vzdělání. Nezmnožil však se jen počet knižních publikací s tímto námětem, ale došlo jak k rozšíření tematiky odborných prací o ty stránky, jež dříve nebyly v centru pozornosti, tak i k posunu zájmu o vzdělání žen v zemích tzv. třetího světa. Jestliže se na počátku šedesátých let většina prací zaměřených na situaci v průmyslově rozvinutých zemích zabývala především „základními“ tématy typu vzdělanost žen a její růst, pak tato orientace dnes dominuje v pracích, které se zabývají situací především v rozvojových zemích. Určité vyčerpání těchto témat v Evropě a v Severní Americe posunulo zájem sociologů studujícího vztah žena–vzdělání spíše ke studiu mikrosociálních souvislostí tohoto vztahu.

Uvedené posuny se promítly i do charakteru jednotlivých statí a do struktury recenzované publikace, jejímž hlavním záměrem bylo postihnout měnící se roli ženy jako subjektu i objektu procesu vzdělávání. V určité míře přispěly i k její nesourodosti, k tomu, že práce má mnohé rysy publikace sborníkového charakteru. Její příspěvky vycházejí z velmi různých teoretických, metodologických a ideových pozic.

Editorce šlo o to postihnout situaci žen v širokém spektru zemí s rozdílným kulturním a hospodářským vývojem, v zemích s vysokým stupněm analfabetismu, právě tak jako v zemích, v nichž vzdělanost je samozřejmým atributem člověka, v zemích se vzdělávacím systémem přísně sekularizovaným i v zemích, v nichž je proces vzdělávání těsně spjat s náboženstvím a náboženskou výchovou. Podařilo se jí tak sice shromáždit značné množství rozmanitých materiálů o řadě aspektů problematiky ženy a vzdělání, nicméně vytvoření uceleného obrazu či komparativní využití je ne snadné.

Úvodní, převážně teoretické statí, hodnotí rozmanité přístupy k vysvětlování rozdílů v sociálním postavení muže a ženy a z nich vyplývající nerovnosti v dosahované úrovni vzdělání – v minulosti i v současnosti. Analyzují i nástroje, jež udržování této nerovnosti zabezpečují.

Druhý okruh statí rozebírá na příkladu několika zemí, především tzv. třetího světa, legalizované možnosti přístupu žen ke vzdělání – všech stupňů, včetně základního – a konfrontuje je s možnostmi reálnými, s tím jak jsou zákonem garantované možnosti skutečně využívány a proč využívány nejsou. Pro člověka evropské kultury je zajímavá šíře a pestrost bariér, jež ženám brání získávat, byť jen elementární vzdělání. Vzhledem k tomu, že většina statí v tomto okruhu pracuje s informacemi vypovídajícími o ženách tzv. třetího světa, o společnostech fungujících na principech náboženství, analyzují jejich autoři vztah žena–vzdělání především z hlediska intervence náboženství a ozřejmují konkrétní příčiny a důsledky konfliktu mezi náboženstvím sankcionovanou rolí ženy a rolí, jež vychází z potřeb ekonomického rozvoje jednotlivých společností.

Další okruh prací, které se naopak zabývají situací žen především v evropských zemích, řeší téma nerovnosti šancí jako izolovaný jev – v rovině zúžené zaměřenosti žen pouze na některé linie vzdělávání. Zaměřenost žen na humanitní vzdělání, na profesní přípravu, která směřuje k výkonu zaměstnaneckých rolí tzv. tradičně ženských, je považována za hlavní překážku rozšíření vzdělávacích možností žen i za překážku k vstupu do mnoha zaměstnaneckých rolí. Do tohoto okruhu lze začlenit i ty statí, které vztah žena–vzdělání nahlíží optikou podílu žen, které plní zaměstnanecké role s převahou řídicích činností. Rozbor situace v SSSR a několika zemích západní Evropy ilustruje nejenom možnosti získat vyšší vzdělání, ale i toto vzdělání uplatnit.

Snahou autorů jednotlivých statí je ilustrovat, analyzovat a vysvětlovat konflikt mezi vizí tradiční role ženy a rolí, jíž si nárokuje sociální, politický a ekonomický vývoj jednotlivých společností v Africe, Evropě či Asii. Je zdůrazněna i myšlenka, že ženu nelze studovat jen jako objekt vzdělávání, ale současně především vzhledem k jejímu plnění role matky, i jako subjekt vzdělávacího procesu.

Přes kritické připomínky, které je možno mít k ideovým východiskům, k různé úrovni jednotlivých kapitol a ke značné tematické a metodologické heterogenitě, je recenzovaná práce podnětná zejména množstvím shromážděných informací využitelných ať již jako dokumentační materiál nebo inspirace.

Eliška Freiová

Osmnáctá mezinárodní konference zástupců filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí

V pořadí již osmnáctá konference zástupců filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí se po dvouleté přestávce konala v říjnu 1985 v Budapešti v prostorách Vysoké školy politické při ÚV MSDS.

Zúčastnili se jí delegáti z Bulharské lidové republiky, Československé socialistické republiky, Maďarské lidové republiky, Německé demokratické republiky, Polské lidové republiky, Rumunské socialistické republiky, Svazu sovětských socialistických republik a tentokrát poprvé také zástupci filozofického i sociologického časopisu z Vietnamské socialistické republiky.

Program měl dvě části: teoretickou a praktickou. Teoretická diskuse byla orientována k následujícím problémům:

1. socialismus jako teorie a reálná praxe; různé formy vlastnictví za socialismu, dialektika vlastnictví a moci; socialismus jako celostný sociální organismus, jeho kvalitativní proměny;
2. rozvitý socialismus a jeho úloha v historickém procesu;
3. cesty a prostředky řešení aktuálních problémů budování socialismu v zemích socialistického společenství, zejména v těch, které neprošly kapitalistickým stadiem rozvoje;
4. rozpory za socialismu, jejich analýza z hlediska dialektiky obsahu a formy;
5. dílo G. Lukáče (v r. 1985 uplynulo 100 let od jeho narození).

Teoretická diskuse byla velmi plodná, neformální, často i rozporná, vedená v duchu kritiky a sebekritiky. Na její závěr bylo vysloveno určité memento na adresu filozofického bádání, které ne zcela dostatečně reaguje na potřeby společenské praxe.

Praktická část konference byla věnována schůzce zástupců sociologických časopisů, kteří se vzájemně informovali o své práci a záměrech i o přípravách na XI. světový sociologický kongres v r. 1986. V této části byly mezi jednotlivými redakcemi dohodnuty i konkrétní formy spolupráce v oblasti recenzí, přetiskování statí a informací.

V závěrečném komuniké bylo doporučeno zajistit prostřednictvím akademií věd přiměřený status tomuto pravidelnému setkání zástupců časopisů, organizovat společné mezinárodní diskuse u kulatého stolu a pokusit se o vydávání filozofických a sociologických ročenek.

Hostitelská strana věnovala organizaci konference velkou pozornost, účastníky přivítal zástupce ředitele Ústavu filozofie maďarské akademie věd Denesz Zoltan a rektor Vysoké školy politické při ÚV MSDS Jozsef Szabó. Jednání se zúčastnili i další pracovníci maďarské společenskovední fronty.

Příští konference se bude konat v r. 1987 v Polsku, její teoretické téma bude orientováno k otázkám míru a mírového soužití.

Eva Bártová

Sociologové k otázkám rozvoje města a venkova

Většinu účastníků semináře *Aktuální sociologické otázky rozvoje venkova a města*, konaného ve dnech 22.–24. května 1985 v Kosové Hoře, jistě překvapilo, že seminář byl první společnou akcí sekcí sociologie venkova a sociologie města v historii Československé sociologické společnosti. Počet účastníků i sám průběh jednání potvrdily užitečnost společného setkání; snahou organizátorů je v podobných setkáních pokračovat.

Program byl zahájen vstupními referáty představitelů obou sekcí. A. Slepíčka (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se v příspěvku *Sociální a územní aspekty vztahu města a venkova – současnost a perspektivy* věnoval problematice nejprve na globální úrovni – z hlediska odlišného řešení tohoto problému v zemích s rozdílným společenským zřízením. Připomněl zkušenosti s řešením této otázky v socialistických zemích, zejména v SSSR, NDR a MLR. Poté jednal o situaci československého venkova (přičemž upozornil na nejasnost pojmů venkov, vesnice a definice venkovského obyvatelstva) z hlediska dosažených změn ve výrobních vztazích, dělbě práce, způsobu života, změn životních podmínek, sociální struktury atd. V závěru poukázal na změnu funkcí venkova a zemědělství v naší společnosti.

Druhý vstupní referát na téma *Stírání rozdílů mezi městem a venkovem – sou-*

časný stav a nové trendy přednesl Jiří Musil (Fakulta architektury ČVUT, Praha). Ve svém příspěvku se zamyslel nad obsahem a proměnou pojmů město a venkov ze sociologického hlediska. Zatímco dříve bylo možno například ztotožnit venkov se zemědělstvím, dnes dochází k rozpojování výrobní a sídelní stránky a samy pojmy se s vývojem reality i s vývojem (sociologického) poznání mění. Dichotomické chápání města a venkova je dnes už nepoužitelné a je třeba hledat jiné osy analýzy prostorových a sídelních jednotek. V druhé části příspěvku podal J. Musil shrnující přehled o sociologických faktech týkajících se vztahu města a venkova v ČR, na nichž dokumentoval, že zatímco dříve byly charakteristiky ekonomické, sociální a sídelní, příp. ekologické (v klasickém smyslu) struktury dosti pevně propojeny, dnes už tyto korelace neplatí. Na základě svého rozboru pak formuloval tvrzení, že území ČR je protkáno smíšenými územími a že v něm existují různé typy sídel, které dosud nejsou — ani v sociologii — pojmenovány. Na datech tak vlastně byla ilustrována myšlenka vyslovená v první části příspěvku — myšlenka o postupné proměně reality prostorového uspořádání společnosti, které již neodpovídá ani její pojmové uchopení v podobě dichotomie město—venkov, ani rozdělení sociologie na sociologii venkova a sociologii města.

Řadu diskusních vystoupení zahájil J. Pašiak (Ústav stavebnictva a architektury SAV, Bratislava) příspěvkem *Vztah územného a sociálneho rozvoja v procese stierania rozdielov medzi mestom a dedinou* (zpracován společně s P. Gajdošem. (Ústav stavebnictva a architektury SAV, Bratislava), v němž poukázal zejména na charakter současných rozdílů mezi městem a venkovem, jejichž jádrem jsou rozdíly sociální, vzniklé především v důsledku dělby práce. Upozornil na nutnost racionálnějšího využití sociálního potenciálu venkova jako součást procesu stírání rozdílů mezi městem a venkovem a dále na proces formování sídelně regionálních aglomerací (ve smyslu ekonomickém i sociálním) jako formu stírání těchto rozdílů.

I. Lалуha (Výskumný ústav sociálneho rozvoja a práce, Bratislava) se ve svém vystoupení na téma *Spôsob života ako faktor zblížovania mesta a dediny* zaměřil na jeden z důležitých aspektů sblížování města a venkova. Charakterizoval dvě etapy ve vývoji způsobu života venkova a současný trend formování jednoho způsobu života socialistické společnosti, v němž existují dva subtypy — venkovský a městský. Na charakteristikách způsobu života na venkově a ve městě potom demonstroval zjištění, že rozhodující diferenciací ve způsobu života již neprobíhá po linii město—venkov.

S výsledky empirického výzkumu migrace obyvatel okresu Zvolen seznámil účastníky semináře I. Kusý (Ústav stavebnictva a architektury SAV, Bratislava) v referátu *Autochtónnosť a potenciálna migrácia obyvateľov vidieka*. Podal v něm přehled o rozdílech v důvodech stěhování a o faktorech sídelní stability obyvatel rozdílných velikostních typů sídel v daném okrese.

H. Librová (Filozofická fakulta UJEP, Brno) upozornila ve svém vystoupení *Změny v sociálním hodnocení města a venkova* na důležitý aspekt vztahu města a venkova, jímž je hodnocení tohoto vztahu obyvatelstvem. Na výsledcích řady výzkumů ukázala, že sociology (a nejen jimi) odmítaná polarita město—venkov funguje jako polarita ve vědomí obyvatelstva. Věnovala se také rozboru příčin kladného sociálního hodnocení venkova. Na pohledu do dějin evropské kultury (od starověku do devatenáctého století) ukázala vliv kultury na kladné hodnocení venkova, resp. na posilování vztahu k venkovu jako protikladu civilizace.

K. Schwarz (Ústav pro výzkum kultury, Praha) v příspěvku *Rozdíly a shodné rysy kulturního života obyvatel měst a venkova v ČR* analyzoval rozdíly v oblasti kulturního života a využití volného času a faktory vyrovnávání těchto rozdílů, a to nejen z pohledu dichotomie město—venkov, ale v podrobnější typologii obcí. Z jeho rozboru vyplývá, že proces vyrovnávání rozdílů mezi městem a venkovem v oblasti kultury a volného času probíhá ve srovnání s jinými oblastmi života pomaleji. K nejproblematictější z tohoto hlediska patří nejmenší obce, velkoměstská sídliště a zázemí velkých měst. Pro oblast kultury pak platí — snad více než pro jakoukoli jinou — že je třeba ji zkoumat spíše z hlediska regionálních rozdílů a vazeb než globálně za celé území.

L. Falfan (Státní výskumný projektový a typizační ústav, Bratislava) zpracoval ve svém referátu *Spoločensko-kultúrne a priestorové stránky prestavby dediny* otázku stavební situace na slovenském venkově. Analyzoval jak typ zástavby, tak sociálně psychologické a sociologické aspekty tohoto jevu, jako jsou například vzory chování v domě, stereotypy zástavby atd. Problematice bydlení na vesnici se věnoval rovněž F. Koudelka (DRUPOS, Prostějov), který se zabýval otázkou obydlení (zejména jeho obytných kvalit) a tzv. *malým domácím hospodářstvím*.

M. Horanský (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) se v příspěvku *K so-*

ciálním problémem dotvárania sociálnej infraštruktúry vidieckych sídelných jednotiek dotkl otázky sociální infrastruktury jako významného sociologického problému a seznámil účastníky semináře s výsledky první etapy výzkumu sociální infrastruktury na slovenském venkově. Již první výsledky výzkumu ukazují na řadu problémů, z nichž nejzávažnější spočívají v neproporcionálnosti rozložení sociální infrastruktury a v uplatňování principu „střediskovosti“ při jejím budování. Problém je teoreticky slabě zpracován a tak praktická řešení, nedostatečně teoreticky zakotvená, mají řadu negativních důsledků pro život venkovského obyvatelstva.

Josef Musil (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Brno) informoval ve svém vystoupení *Obecné a specifické principy rozvoje občanského vybavení ve městech a na vesnici* o výzkumech občanské vybavenosti venkova a měst ve druhé polovině sedmdesátých a na počátku osmdesátých let, a to především z pohledu urbanisty.

Z. Ryšavý (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha) poukázal v příspěvku *Dlouhodobé trendy vývoje vybraných kategorií osídlení v ČSR* na nedostatky v analýze otázek vztahu města a venkova pouze podle velikostních skupin obcí. Z jeho rozboru vývoje počtu obyvatelstva (a jeho venkovské části zvláště) v sídelné regionálních aglomeracích, v městských regionech, ostatních městech a ve venkovských sídlech za období let 1869—1980 pak vyplynul hlavní závěr, že vesnice se stávají stále více součástí větších sídelních systémů, které procházejí svým specifickým vývojem. Z tohoto je třeba vycházet při hodnocení současného stavu a budoucího vývoje vztahu města a venkova u nás.

B. Princová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) zpracovala ve svém příspěvku *Regionální diferenciacie sociálné ekonomických charakteristik městského a venkovského prostředí v soudobém Československu* statistická data, týkající se jak základních geografických charakteristik městských a venkovských částí okresů ČSSR, tak charakteristik jejich obyvatel a životních podmínek. Rozbor, využívající metod faktorové a diskriminační analýzy, sloužil k posouzení odlišné fáze urbanizační situace ČSR a SSR a označil venkovské prostředí jako hlavního přispěvatele k sociálně prostorové diferenciaci národních republik, popřípadě krajů ČSSR.

V. Trnková (Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství a výživy, Praha) v referátu na téma *Úloha zemědělství v území a jeho vliv na další vývoj venkovského prostoru* charakterizovala jednotlivé etapy v poválečném vývoji vztahu zemědělské výroby a vesnického prostoru v naší republice. Podrobněji se pak zabývala třetí etapou, která započala roku 1971 návrhem střediskové soustavy obcí, a věnovala se problematice vztahu střediskové soustavy a současných potřeb zemědělské výroby, včetně negativních vlivů realizace této soustavy na podmínky zemědělské výroby i životní podmínky pracovníků v zemědělství.

Rovněž další referáty byly zaměřeny na problémy zemědělské výroby a zemědělských podniků. Otázkám řízení zemědělské výroby byly věnovány příspěvky C. Markové (Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství a výživy, Praha) *Řízení sociálního rozvoje v zemědělství — metodologické otázky* a V. Pilíška (Vysoká škola zemědělská, Praha) *Společenské funkce a postavení zemědělských podniků*. H. Schimmerling se ve svém vystoupení *Má venkov ještě šanci?* zamyslel nad problémem realizace požadavku stejných životních podmínek na venkově a ve městě. Upozornil v návaznosti na předchozí vystoupení zejména na to, že realizace tohoto požadavku na venkově vyžaduje mimo jiné i jiný pohled na venkovskou obec — je třeba ji chápat nejen administrativně, ale také jako komunitu či systém společenských vztahů. Tento pohled však mnohdy chybí i samotné sociologii venkova.

Závěrečná vystoupení byla věnována některým dílčím aspektům zemědělské velkovýroby. Byl to příspěvek M. Zimové (Institut hygieny a epidemiologie, Praha) *Vliv zemědělské velkovýroby na životní prostředí venkova* a D. Tihelkové (Institut hygieny a epidemiologie, Praha) *Stacionární výrobní linky v zemědělských a průmyslových závodech*.

Jak je patrné z přehledu přednesených referátů, byl tematický záběr semináře dosti široký. To však nebylo nikterak na škodu, neboť společný seminář dvou sekcí plnil — mimo jiné — funkci informativní, která bude podpořena i vydáním připravovaného sborníku. Potěšitelná byla hojná účast slovenských sociologů, kteří aktivně přispěli k naplnění cílů semináře.

Vzhledem k počtu vystoupení nebylo možno věnovat dostatek času diskusi, přestože podnětů k ní přinesly jednotlivé příspěvky dost. Nezodpovězeny tak zůstaly zejména otázky terminologie (tj. uchopení reality v jiných pojmech než v tradiční dichotomii město—venkov) a také otázky teoretické, související například s možností rozvinout sociologickou teorii lidských sídel jako teorii středního dosahu apod. Hledání odpovědí na tyto, ale i další otázky se může stát námětem pro další společný seminář obou sekcí.

Alena Miltová

СТАТЬИ

<i>Сузи И.:</i> Место и жизненная перспектива молодежи при социализме	1
<i>Чермакова З.:</i> Отражение жизненных изменений в ценностной ориентации молодежи	11
<i>Гудечек Я.:</i> Перспективы вовлечения молодежи в процесс труда	27
<i>Зной М.:</i> Практические основы науки в свете марксистской дискуссии	38
<i>Батыгин Г. С.:</i> Обоснование интерпретационных схем	50
<i>Форет М.:</i> Специфика социологического исследования религиозной веры	62

РЕЦЕНЗИИ

<i>Когоут Я.:</i> Актуальные проблемы социологических исследований	75
<i>Оливериус Р.:</i> Г. М. Андреева, Социальная психология	77
<i>Коваловский И.:</i> А. П. Бутенко, Социализм как мировая система	80
<i>Ржегак Я.:</i> Й. Шенк, Методологические проблемы моделирования в социологическом исследовании	84
<i>Травничкова И.:</i> П. Война и колл., Преступность — действительность и правовое сознание	86
<i>Оплова А.:</i> В. Фридрих-В. Гаер-Ф. Фосс, Критика буржуазных теорий молодежи	88
<i>Фрейова Е.:</i> World Yearbook of Education 1984: Woman and Education	92

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Бартова Е.:</i> Восемнадцатое международное совещание представителей философских и социологических журналов социалистических стран	93
<i>Милтова А.:</i> Социологи к вопросам развития города и деревни	93

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1, — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v srpnu 1985. Číslo vyšlo v lednu 1986. Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 22; 1986 (6 issues) DM 112,—

Table des Matières No. 1/1986

ARTICLES

<i>Suchý J.</i> : Position et perspective de la vie de la jeunesse sous le socialisme	1
<i>Cermáková Z.</i> : Réflexion des changements de la vie dans l'orientation de valeurs de la jeunesse	11
<i>Hudeček J.</i> : Perspectives de l'intégration de la jeunesse aux processus de travail	27
<i>Znoj M.</i> : Principes pratiques de la science sous le jour de la discussion marxiste	38
<i>Batygin G. S.</i> : Motivation des schèmes interprétatifs	50
<i>Foret M.</i> : Caractères spécifiques de la recherche sociologique de la confession	62

COMPTES RENDUS

<i>Kohout J.</i> : Aktuální problémy sociologických výzkumů (Problèmes actuels des recherches sociologiques)	75
<i>Oliverius R.</i> : G. M. Andrejeva, Sociální psychologie (Psychologie sociale)	77
<i>Kovalovský J.</i> : A. P. Butenko, Социализм как мировая система (Socialisme comme un système mondial)	80
<i>Řehák J.</i> : J. Schenk, Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani (Problèmes méthodologiques du modelage dans les recherches sociologiques)	84
<i>Trávníčková I.</i> : P. Vojna et al., Kriminalita — skutečnost a právní vědomí (La criminalité — réalité et conscience du droit)	86
<i>Oplová A.</i> : W. Friedrich — W. Gaier — F. Voss, Критика буржуазных теорий молодежи (Critique des théories bourgeoises de la jeunesse)	88
<i>Freiová E.</i> : World Yearbook of Education 1984: Woman and Education (Annuaire mondial de l'éducation 1984: La femme et l'éducation)	92

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Bártová E.</i> : Dix-huitième conférence internationale des représentants des journaux philosophiques et sociologiques des pays socialistes	93
<i>Miltová A.</i> : Les sociologues sur les problèmes du développement de la ville et de la campagne	93

Contents No. 1/1986

ARTICLES

<i>Suchý J.</i> : Position and Life Perspective of Youth under Socialism	1
<i>Cermáková Z.</i> : Reflection of Life Changes in the Value Orientation of Youth	11
<i>Hudeček J.</i> : Prospects of the Involvement of Youth in the Working Process	27
<i>Znoj M.</i> : Practical Foundations of Science in the Light of Marxist Discussion	38
<i>Batygin G. S.</i> : Substantiation of Interpretation Schemes	50
<i>Foret M.</i> : Specifics of Sociological Research into Religious Faith	62

REVIEWS

<i>Kohout J.</i> : Aktuální problémy sociologických výzkumů (Actual Problems of Sociological Research)	75
<i>Oliverius R.</i> : G. M. Andrejeva, Sociální psychologie (Social Psychology)	77

Kovalovský J.: A. P. Butenko, Социализм как мировая система (Socialism as a World System)	80
Řehák J.: J. Schenk, Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani (Methodological Problems of Modelling in Sociological Research)	84
Trávníčková I.: P. Vojna et al., Kriminalita — skutečnost a právní vědomí (Criminality — Reality and Legal Consciousness)	86
Oplová A.: W. Friedrich — W. Gaier — F. Voss, Критика буржуазных теорий молодежи (Critique of the Bourgeois Theories of Youth)	88
Freiová E.: World Yearbook of Education 1984: Woman and Education	92

NEWS AND INFORMATION

Bártová E.: Eighteenth International Conference of Representatives of Philosophical and Sociological Journals of Socialist Countries	93
Miltová A.: Sociologists on Issues of the Development of Town and Country	93

Inhalt Nr. 1/1986

ABHANDLUNGEN

Suchý J.: Stellung und Lebensperspektive der Jugend im Sozialismus	1
Cermáková Z.: Widerspiegelung der Lebenswandlungen in der Wertorientation der Jugend	11
Hudeček J.: Perspektiven der Eingliederung der Jugend in den Arbeitsprozess	27
Znoj M.: Praktische Grundlagen der Wissenschaft im Lichte der marxistischen Diskussion	38
Batygin G. S.: Begründung der Interpretationsschemas	50
Foret M.: Spezifische Merkmale der soziologischen Religionsuntersuchungen	62

REZENSIONEN

Kohout J.: Aktuální problémy sociologických výzkumů (Aktuelle Probleme der soziologischen Erforschungen)	75
Oliverius R.: G. M. Andrejeva, Sociální psychologie (Sozialpsychologie)	77
Kovalovský J.: A. P. Butenko, Социализм как мировая система (Sozialismus als Weltsystem)	80
Řehák J.: J. Schenk, Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani (Methodologische Probleme der Modellierung in der soziologischen Erforschung)	84
Trávníčková I.: P. Vojna et al., Kriminalita — skutečnost a právní vědomí (Kriminalität — Realität und Rechtsbewusstsein)	86
Oplová A.: W. Friedrich — W. Gaier — F. Voss, Критика буржуазных теорий молодежи (Kritik der bürgerlichen Theorien der Jugend)	88
Freiová E.: World Yearbook of Education 1984: Woman and Education (Weltalmanach der Erziehung 1984: Die Frau und die Erziehung)	92

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Bártová E.: Achtzehnte internationale Konferenz der Repräsentanten der philosophischen und soziologischen Zeitschriften der sozialistischen Ländern	93
Miltová A.: Soziologen zu den Fragen der Entwicklung der Stadt und des Landes	93